

KÖSZÖNTJÜK AZ OLVASÓT!

Új tudományos folyóirat születéséhez s remélt felcseperedéséhez invitáljuk olvasóinkat. Lapunk rendhagyó a tudományos folyóiratok sorában: nem egyetlen szak-tudomány eredményeit teszi közzé, hanem egy problémát: tér és társadalom viszonyát vizsgálja a különböző szaktudományok szemszögéből, sajátos megközelítésben.

A lap programjának meghatározásában az a kiindulópontunk, hogy a társadalmi folyamatok megértéséhez, pontos feltárásához és előrejelzéséhez éppen olyan szükségünk van térbeliségük, földrajzi dimenziójuk vizsgálatára, mint időbeliségük, történetiségük elemzésére, vagy e folyamatok általánosított modellekbe rendezésére. Nemcsak arról van szó, hogy számos társadalmi folyamatnak – gazdasági növekedés, urbanizáció, társadalmi kiegyenlítődés stb. – leírható földrajzi eloszlása van, hanem arról is, hogy e folyamatok alkalmazkodni kénytelenek a természeti és társadalmi térhez, módosulnak a földrajzi környezet hatására. Ezért a társadalmi folyamatok konkrét megjelenési formái csak a földrajzi környezet ismeretében értelmezhetők.

„Tér” alatt nem a filozófia vagy a fizika térfogalmát értjük, hanem az emberlakta teret, vagyis a földfelszín ama részét, amelyet a társadalom használ, amelybe betelepült. E térnek vannak természeti tulajdonságai, amelyek az ember (amely élőlényként a természet része) teljes tevékenységére – társadalmi, kulturális tevékenységére is – hatnak. Folyóiratunk figyelmének egyik központjában a társadalom és a természeti környezet kapcsolata, kölcsönhatása áll.

Az ember persze egyidejűleg él természeti és társadalmi környezetben. Az ember ökológiai elterjedése során fokozatosan szerzett tapasztalatokat – s közvetített generációról generációra – a természeti környezetről, amelytől kezdetben erősen függött, s amelyben eléggé bizonytalanul, fenyegetettve élt. Az első társadalmi szervezet, a család, az egyén biztonságának érdekében alakult ki. A társadalmi környezet a tér fokozódó használata közben kibontakozó ember–tér és ember–ember kapcsolatok összessége.

Az ember–tér kapcsolatok – folyóiratunk fő tárgya – sokfélék. Például az ember tevékenysége során mozog a tér különböző pontjai között, s így eltérő mozgásteretek alakulnak ki. Ilyenek a napi munkabajárás vagy bevásárlás terei. Az egyéni mozgáspályák összeadódnak, s az embercsoportok által követett pályák a tér kitüntetett pontjaiban csomósodnak. Ezek a pontok vonzzák magukhoz a mozgásokat, vonzásközpont szerepűek, kiemelkednek a térnek csak lakóhelyül szolgáló pontjai közül. A vonzásközpontok a városokban sűrűsödnek; a városokhoz így a vonzott terek soka-

sága kapcsolódik (a bennük élő népességgel). A falu főleg lakóhely-szerepű; vonzást gyakorló intézményeinek (iskola, üzlet) hatása a lakóhelyen belül marad. A városi vonzaskörzetekben összegeződő falu–város kapcsolatok feltárása is fontos vizsgálati területünk lesz.

Amikor az ember térben mozog, különböző rendeltetésű, szerepű tér-részletek között mozog. A különböző terek között a mozgáskapcsolatokat nemcsak a személyek, de termékek, energia, információk cseréje is közvetíti.

A társadalomföldrajz az emberi tevékenységet hét alapfunkcióra osztja. Ezek: a lakás, a munkavégzés; szolgáltatás – ellátás; képzés – kultúra; üdülés – pihenés; közlekedés – kommunikáció és a közösségi élet. E funkciók gyakorlásához meghatározott tér-részletek, földrajzi sajátosságok, társadalmi szervezetek, (épített) berendezések tartoznak.

A társadalmi alapfunkciókat hordozó terek fekvése, jellege, kiépítettsége a társadalmi igények kielégítésének nagyon fontos eleme. Az ember nemcsak dolgozni, vásárolni, kulturálódni akar, hanem ezen igényeit egy számára elfogadható méretű térségen belül kívánja kielégíteni. Ha erre nincs módja lakóhelyéről kiindulva, akkor vagy lakóhelyét változtatja meg, vagy saját kívánatos életmódját kell megcsonkítania, saját társadalmi rétegszintje vagy egyéni igényszintje alatt kell élnie. A települések közötti és a településeken belüli társadalmi feszültségek jórészt a fentiekből fakadnak.

A társadalmi igények és a kiszolgáló terek eltérése bizonyos mértékig állandóan fennáll. A településeknek a népesség mobilabb eleme, mint a funkcionális terek. Hazánkban a terek spontán, a létező helyi társadalmi igényekhez alakítása korlátozott, hiszen ezek zömmel tervezett terek, a településtervezés hozza létre, szabályozza, fejleszti őket. A tervezés pedig átlagokkal és normákkal dolgozik, a helyben – községben, városnegyedben stb. – létező társadalmi igényeket nem is ismeri. Ezért tervek és igények találkozása mindig tökéletlen lesz; hiány és pazarlás egyaránt előfordulhat.

Az igények és a funkcionális terek jobb egyezését segítheti elő a spontán térszerveződés bővülése, a helyi társadalom nagyobb lehetősége saját használt terének megszervezéséhez. Jelenleg ugyanis a különböző funkciójú terek működtetésében túlzott szerepet kap a funkciót gyakorló szervezet belső szakmai szempontja, hatalmi érdeke, s ehhez a társadalmi csoportoknak – gyakran saját érdekeik csonkításával – alkalmazkodniuk kell, nincs mód érdekeik megfelelő érvényesítésére.

Sajátos térkapcsolatokat hoz létre a második gazdaság, amely minden fejlett országban jelentős. A második gazdaság „kibújik” az állam által tervezett terekből, megbontja a hagyományos gazdasági tér-struktúrát, új, spontán, részben rejtett, de funkcionáló térszervezeteket hoz létre. Így hát a fejlett országok területén különböző térszervező erők működnek: nagy térségekben az állam és a külső (nemzetközi) erők, kis térségekben a helyi társadalom szervezeteinek, a mikroökonómiai szervezeteknek erői – eltérő mechanizmusokban, szabályozottság és spontaneitás eltérő arányaiban. Mindez a tér és társadalom viszonyát bonyolulttá teszi – e viszonyrendszer feltárása, sokoldalú megismertetése, társadalmi fejlődésünk szempontjából történő értékelése lesz folyóiratunk fő feladata.

ENYEDI GYÖRGY

TANULMÁNYOK

1987. 1. évf. 1. sz. pp. 5–16.

FARAGÓ LÁSZLÓ:

A TERÜLETFEJLESZTÉS FOGALMÁRÓL

Egy elsősorban szakembereknek szóló elméleti folyóiratban talán nem is szükséges külön indokolni az alapkategóriák felvetésének az aktualitását. Ezért előjáróban csak röviden utalok arra, hogy miért tartom szükségesnek a területfejlesztés újra (újból) értelmezését, annak ellenére, hogy én sem kedvelem az öncélú terminológiai vitákat, és nemigen hiszek a problémakör minden lényeges vonását tömörítő definícióalkotás lehetőségében sem.

A területi kérdésekkel foglalkozó hazai, elméleti szakirodalom és a gyakorlati szakemberek is igen eltérően vélekednek e fogalom tartalmáról. A meghatározások – amelyek gyakran csak impliciten léteznek – lényeges kérdésekben is eltérnek, és nem ritka, hogy az általános és a sajátos jegyek keverednek bennük. Azok a definíciók, amelyek a korábbi feladatok felől közelítették a kérdéskört, a meghatározó feltételek változásával részben érvényüket veszítették. Szükséges az aktuális jellemzők mindenkori számbavétele, de létjogosultsága lenne egy általános érvényű elméleti megközelítésnek is.

A fogalomkör tisztázatlansága nemcsak hazai sajátosság. Például az angol nyelvű szakirodalomban elsősorban a területi gazdaságtanban, a területi tervezésben és az emberföldrajzban találkozhatunk e kérdéskörrel, s általában a megközelítés sajátosságainak megfelelő kormánypolitikát értik alatta.

Szükséges az újraértelmezés, az általános fogalom állandó konkretizálása is, mert a területfejlesztés tartalma a konkrét történelmi körülményekhez kötődik. Ezt jól mutatja az a tény is, hogy még látszólag ugyanannak a területi célnak is más-más feltételek között eltérőek lehetnek az ideológiai gyökerei, mások a megvalósítás eszközei és útjai, és nem utolsósorban a megvalósíthatóság lehetőségei is. Ugyanakkor szem előtt kell tartanunk azt is, hogy a tudomány, a termelés nemzetközivé válásával a világkereskedelem, a turizmus és a tömegkommunikáció fejlődésével, kiteljesedésével még a különböző társadalmi berendezkedésű és fejlettségű országokban is több hasonló probléma merül fel, így számtalan közös tennivaló is megfogalmazható.

Különös aktualitás származik a területfejlesztésnek a gazdasággal való igen szoros kapcsolatából is. A termelési szerkezet állandó változása, ami közvetlenül gyakran egy ágazat hanyatlásában vagy prosperálásában nyilvánul meg, az érintett települések vagy nagyobb körzetek fejlődésére is rányomja a bélyegét. (Gondoljunk például az USA autóiiparára, az angol szénbányászatra vagy a sok országot érintő textilipari válság-

ra. Ez az összefüggés fordítva is igaz. Például a Közös Piac tagállamainak a 60-as években tapasztalt gazdasági fellendülése a területi politika és a területi tervezés prosperálásával járt együtt. Hazai példa lehet a szénprogram változásainak területi hatásai. A gazdasági növekedés csökkenése még az olyan fejlett gazdasággal rendelkező országot is, mint Japán, a területi politika átgondolására készíti.) Hazánkban az elmúlt években végbement társadalmi-gazdasági változásokat számos tanulmány ismerteti, a területfejlesztésnek ezekhez való igazítása napjaink feladata.

I. A területfejlesztés (általános) fogalma

Az általános meghatározás keresése kapcsán nem vállalkozom etimológiai és szemantikai elemzésekre, sőt – talán kifogásolhatóan – nem tekintem át és nem értékelem a már meglevő korábbi felfogásokat sem, hanem általános elvek segítségével, intuitív módon közelítek a problémához. Megkísérlem néhány olyan jellemző tárgyalását is, ami adaptálhatóvá teszi a fogalmat az alkalmazott kutatások számára is.

A jelenségek időbeni vizsgálata folyamatokban, történetiségükben világítja meg az összefüggéseket. A térbeliség a fizikai elkülönülés és egymásra hatás sajátos egységét adja. A térbeli létezés nem egyszerűen az ember és a természet kapcsolata. A jelenségek vizsgálhatók a konkrét, megismerhető és csak bizonyos határok között változó és megváltoztatható természeti környezetben, de létjogosultságuk van ettől eltérő vagy eltekintő egyéb teret feltételezhető elemzéseknek is, így léteznek absztrakt és konkrét terek. Például a társadalmi-gazdasági tér egy komplex valóságos létezési forma, amelyet a különböző emberi tevékenységek egymás melletti létezése és egymáshoz viszonyított elhelyezkedésük rendje határoz meg. Az a felismerés, hogy egy adott társadalmi-gazdasági mozzanat vagy folyamat a térbeli törvényszerűségek és a konkrét környezeti (fizikai, társadalmi-gazdasági) feltételek által determinált, és ezek az adottságok segíthetik vagy gátolhatják törekvéseinket, alátámasztja a térbeli mérlegelés szükségességét. E feltételek és törvények ismerete alapot adhat a térbeli törvényszerűségek tudatos alkalmazására, a hátrányok mérséklésére és a feltételek alakítására.

Az emberiség története során az egyes döntésekkor mindig fontolóra vettek térbeli szempontokat is, de a tudomány nem mindig foglalkozott a térbeli dimenzióval „rangjának” megfelelően. A példát a közgazdaságtan köréből hozva, alig több mint két évszázada (D. RICARDO, J. S. MILL és A. SMITH elméleti munkásságának köszönhetően) tudatosult, hogy kölcsönös előnyökre lehet szert tenni a javak különböző területek (országok) közti cseréjével, a komparatív előnyök tudatos kihasználása révén. „Függetlenül attól, hogy két régió egyike abszolúte minden jószág termelésében hatékonyabb a másikkal, avagy sem, ha mindkettőjük azokra a termékekre specializálódik, amelyek termelésében komparatív előnye (legnagyobb relatív hatékonysága) van, a kereskedelem kölcsönösen előnyös lesz mindkét régió számára” (SAMUELSON, P. A. 1976. 847. p.).

A regionális gondolkodásban a fejlődés újabb fokát jelentette, hogy az első világháború után megjelent a térben való tervezés, amely nemcsak az individuális döntéshozók szintjén jelentette a térbeni fejlődés tudatos alakítását. A szocialista gyakorlatban a tervezéssel egyidőben megjelentek ennek regionális elemei is. (GOELRO 1920,

1928-tól a szovjet népgazdasági tervek makroregionális bontása stb.) A tőkés világban a kezdeti próbálkozások után (például Nagy-Britanniában 1934-ben adták ki a Speciális Területi Törvényeket) ma már nincs olyan fejlett ország, amelynek kormánya ne rendelkezne területfejlesztési politikával. A 60-as évektől kezdve több országot átfogó területfejlesztési törekvésekkel is találkozhatunk. Ez utóbbira a legjobb példa a Közös Piac. (Már az 1957-es Római Szerződés is tartalmaz implicit és néhány explicit területi utalást.)

Bármely szintű (egyéni, helyi, területi, kormányzati, nemzetközi) és jellegű (gazdasági, politikai stb.) döntésnek számos területi vonatkozása van. Direkt módon döntünk területi kérdésekben (telephely kijelölés, telek-, lakásvásárlás stb.), de gyakran a „nem területi” döntések is hatnak a térbeli struktúrára. (Például egy szociálpolitikai intézkedés a területi szegregáció következtében más-más területeket érint.) Minthogy a térbeliség axióma, nem ennek ténye, hanem megismerése és törvényszerűségeinek alkalmazása a lényeges számunkra. Abból az elméleti és cselekvési rendszerből, amely során mérlegelésre és megvalósításra kerül a hol–mit–hogyan kérdéskör, nem szükségszerűen különülnek el a területi vonatkozások, de számos esetben vetődhet fel egy sajátos területi megközelítés igénye. (Ezt többek között indokolhatja sajátos területek gondjainak orvoslása, speciális eszközök keresése és alkalmazása, a térbeli struktúrák vizsgálata, vagy akár időlegesen a túlzott ágazati szemlélet ellensúlyozása is.)

Azt a politikát és az azt megvalósító mechanizmust, amely a társadalom térbeni létének a befolyásolásával kíván hozzájárulni a társadalmi újratermelés (termelés – elosztás, csere, fogyasztás) hatékonyságának a növeléséhez, területfejlesztésnek nevezem.¹ Szűkebb értelemben az az elméleti (ideológiai) és cselekvési rendszer, amely a térbeli összefüggések ismeretére alapozva törekszik a meglévő térbeli állapoton változtatni, vélt vagy valós előnyöket elérni. Tágabb értelemben ide sorolhatjuk a megvalósítás eszközeit és a tevékenység objektívációit is. Ez utóbbi mellett szólhat az, hogy ezek hosszabb-rövidebb ideig irreverzibilis változásokat eredményeznek a térben. Úgy differencia specifikája a tudatosság, hogy számol nemcsak a véletlennel és a spontán jelenségekkel, de felhasználja a működő automatizmusokat is. Azaz a tudatos tevékenység mibenléte nem jelent állandó és kényszerű beavatkozást.

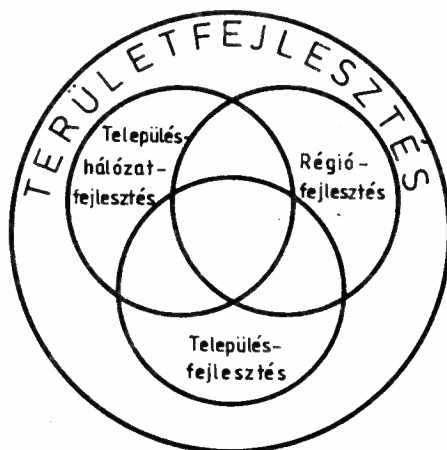
Tehát én nem szűkítem le a fogalmat „a területfejlesztési politika gyakorlati megvalósítására”. (Közgazdasági Kislexikon 1977; Statisztikai Fogalmak: Területi Statisztika 1978; TATAI Z. 1979 stb.), mert nem tartom célszerűnek elválasztani a „fejlesztő tevékenységet” a célok megfogalmazásától, ütköztetésének folyamatától, az elméleti háttértől. A fogalmat a társadalmi újratermelés egészére értelmezem, mert természetesen minden mozzanatának megvan a területi vetülete, egy-egy elem változtatása hat a többire, és sok esetben mérlegelni lehetne, hogy melyikbe és hogyan avatkozunk be. Azok véleményét osztom, akik a területfejlesztési politikát a politika szerves részeként tekintik és az egymáshoz való viszonyukat a rész és az egész kapcsolatával

¹A „társadalmi lét” kategóriája egyaránt magába foglalja a társadalom anyagi létét (a természeti környezetet is), az anyagi javak termelését (a gazdaságot) és az emberek között kialakult viszonyok összességét. A hatékonyságnak ebben az összefüggésben való használata sejteti, hogy én ezt igen komplex fogalomként értelmezem. Ennek csak egy részének tekintem a gazdasági hatékonyságot (kvázi gazdaságosságot) – bármely szinten is értelmezzük azt –, és véleményem szerint társadalmi, politikai célok teljesítésével kapcsolatban is értelmezhető a fogalom.

jellemzik. Ha területfejlesztési politikát nem általában a politika, hanem mindössze a gazdaságpolitika részeként kezeljük (HEGEDŰS M. 1981; TATAI Z. 1979), alapot adhatunk arra, hogy a területfejlesztést tévesen, csak mint a termelési eszközök és a munkaerő területi felosztásának befolyásolását tekintsük, pedig a területfejlesztés gazdaságon kívüli célokat is kell hogy teljesítsen. Csak ha az újratermelési folyamat egészére értelmezzük, haladhatunk előre, eredményességének vagy talán hatékonyságának mérésében, hatásainak becslésében.

II. A „területfejlesztés” helye fogalmi rendszerünkben

A területfejlesztést átfogó, összefoglaló kategóriának tartom, így a régió-, a településhálózat- és a településfejlesztés ennek részei. Nem vitatom, hogy a fenti problémakör megnevezésére a területfejlesztés szó nem túl szerencsés, mert ezt gyakran a településfejlesztéstől való megkülönböztetés érdekében a kormány nagyobb területi egységekre vonatkozó vagy több területet egyaránt érintő stimulációs vagy dekoncentrációs tevékenységre használja. A kormány szintű tevékenységre a *régiófejlesztés* szó használatát kellene kiterjeszteni. A „területfejlesztés”-t nem lehet kisajátítani csak a makroszint számára. Amennyiben elfogadjuk a *területfejlesztés* és a *településfejlesztés* fogalmi elkülönítésének szükségességét, és belátjuk a kettő elválaszthatatlanságát, akkor én a településfejlesztést a területfejlesztés részének tekinteném. (Lásd az ábrát!)

Választásom alátámasztására – hogy az általánosság szintjén maradjak – íme egy logikai érv: amennyiben a tér egy adott pontját (például egy települést) megváltoztatjuk, akkor a változás jellegétől és mértékétől függően a pont valamely körzetének (terület) struktúrája is közvetlenül megváltozik. Így egy település fejlesztése egyben egy nagyobb terület (régió) megváltoztatását is jelenti. Az igazgatástudomány felvetheti, hogy egy hasonló gondolatmenet alapján a két fogalom „egyesítése” fordítva is megtörténhetne, hiszen minden talpalatnyi föld valamely város vagy község közigazgatási területéhez tartozik, így bármely beavatkozás a konkrét település(ek)e)t érinti. Eme

utóbbi gondolatmenettel nem érthetek egyet, mert sok olyan helyzet adódik (például országos vagy regionális infrastrukturális hálózatokkal kapcsolatban, egyes környezetvédelmi kérdésekben stb.), amikor nem lenne helyes (csak) az egyes települések – vagy azok mechanikus halmaza – felől közelíteni a problémát.

Vannak, akik ugyan elismerik a terület- és településfejlesztés egységes kezelésének a szükségességét, de nem tartják jónak a területfejlesztésben való egyesítését. Gondolom, attól tartanak – jogosan –, hogy ennek elfogadása a hagyományosan kialakult munkamegosztást és intézményi rendszert veszélyeztetné. Ugyancsak e megközelítés elfogadása ellen hat az a még ma is tapasztalható felfogás, hogy a területfejlesztést gazdaságpolitikai oldalról közelítik, míg a településfejlesztést infrastrukturális-ellátási oldalról, és elsősorban műszaki szemléletben.

A településfejlesztés fogalma felöleli a településállomány egészére és az egyes településekre vonatkozó fejlesztéseket is, és korábban csaknem kizárólag központi feladatnak tekintették. Ma a helyi szintű koncepcióalkotás és döntéshozatal szükségessége és lehetősége következtében a településfejlesztés polarizálódhat az elsősorban kormányzati szintű településhálózat-fejlesztésre, és az elsősorban helyi – kis térségi – szintű településfejlesztésre. Mind a két esetben „közvetítő” lehet a területi, a regionális szint. A településhálózat-fejlesztés a településállomány *rendszerének* tervszerű alakítását jelenti a fejlesztésre vonatkozó központi politikával, cselekvésformákkal, eszközökkel együtt, még akkor is, amikor ez konkrét település(ek) fejlesztésében nyilvánul meg. (Ebben az esetben is megkülönböztethető a „településfejlesztéstől” a sajátos cél- és eszközszerkezete alapján.) A településfejlesztés egyre inkább a helyi (kis térségi) indítottságú és finanszírozású tevékenységet öleli fel a most formálódó mechanizmusával és az egyediként megjelölő céljaival.

III. A területfejlesztés szereplői

A „lentől – felfelé” való építkezés talán biztosítéka lehetne az egyéni, a területi és a makroszintű érdekek és akarat ütköztetésének és érvényesítésének. Ebben a szemléletben a bonyolult, de hierarchikusan tagolható területfejlesztési rendszer alapját az egyéni döntéshozók alkotják. Ezek a családok (családtöredékek) – vagy statisztikai megfigyelési egységekként a háztartások –, a vállalatok, az intézmények, akik rendelkeznek saját erőforrásokkal (munkaerő, tőke, ingatlan stb.), és ezek felhasználásakor, meghatározott kereteken belül, önállóan döntenek, döntéseik során saját érdekeik szerint cselekszenek. Az egymással „szomszédságban” levők kooperálnak egymással vagy konfliktus alakul ki közöttük, de mindenképpen hatnak egymásra. Ma már nem valószínű, hogy minden egyéni döntéshozó multilaterális alkuja és koordinációja, márcsak a ráfordítási igényessége miatt sem. Az interdependencia következtében felsőbb szabályozás nélkül a rendszer áttekinthetetlen lenne és kizárna minden stratégiai döntést. Minthogy az individuumok létét meghatározó tényezők között egyre nagyobb a külső tényezők szerepe, ez is egyre fontosabbá teszi magasabb szint(ek) hatékony működését. A rendszer nagysága, bonyolultsága hatással van a felsőbb szintek számára. A térben egymással kapcsolatban levő egységek eltérő jellegű és nagyságú területi egységeket hoznak létre. A társadalmi koordináció igénye ezekre a „de facto” területi egy-

ségekre – szervezési, irányíthatósági stb. törvényszerűségeket is figyelembe véve – „de jure” (formális, térben zárt egységeket épít). Ilyen módon újabb döntéshozók alakulnak ki (tanácsok, különböző területi szervek stb.), amelyek már magasabb szinten fejtik ki tevékenységüket.

A területi fejlődés (változás) végső soron a teljes társadalom tevékenységének eredményeként születik meg, amelynek részesei nemcsak a helyi és a területi tanácsok, a minisztériumok és országos hatáskörű szervek, a kormányzat, hanem a házukat építő vagy földjüket művelő családok, a telephelyüket bővítő vagy a környezetet szennyező vállalatok, a templomot tataroztató egyházközösség stb. is.

IV. A területfejlesztés feladata, főbb céljai

A területfejlesztés és a társadalmi-gazdasági fejlesztés dialektikus kapcsolata nyilvánvaló, hiszen ezek együttes eredménye vagy éppen eredménytelensége közvetlenül vagy – a termelésen keresztül – közvetve meghatározója mindennapi létünknek. Így a területfejlesztés feladatai a társadalmi-gazdasági feladatok részét, vagy méginkább *egyik oldalát képezik. Nem gyakran hangoztatott trivialitás az, hogy a területfejlesztés általános fő feladata, hogy a területi adottságok, lehetőségek és a térbeli összefüggések (törvényszerűségek) mind jobb megismerése alapján, ezek tudatos hasznosításával javítsa a lakosság életkörülményeit.* Ennek tudatosítását azért tartom fontosnak, mert életkörülmények javítása nem csak a termelés vagy az elosztás változtatásával érhető el, hanem közvetlenül a javak máskénti felhasználásával (fogyasztásával) is. (Véleményem szerint csak ennek szem előtt tartásával vetődhet fel ténylegesen olyan kérdés, hogy például miként ítélné meg egy olyan üzem tevékenysége, amelyik hoz ugyan valamilyen gazdasági hasznot vagy szolgál bizonyos foglalkoztatáspolitikai célokat, ám környezeti hatásával sokak életfeltételeit nehezíti.)

E legvégsőbb cél elérése az adott történelmi szituációnak megfelelő, konkrét feladatok teljesítését jelenti. A II. világháború után, több országot is figyelembe véve D. DIAMOND (1974) hat hosszú távú makroszintű célt azonosított, amelyeket – egy továbbival kiegészítve – a területfejlesztés főbb céljainak tartok. Ezeket – kisebb pontosításokkal –, a jelen történelmi korszakban, egyaránt érvényesnek érzem a szocialista és a kapitalista országokra.

1. A munkanélküliség leszorítása azokon a területeken, ahol az túl magas.
2. A demográfiai nyomás mérséklése a már túlnépesedett területeken.
3. A nemzeti erőforrások jobb hasznosítása.
4. A régiók közti (indokolatlan) különbségek csökkentése.
5. A területi kultúrák és a területi identitás megőrzése és erősítése.
6. A népesség és a környezet jobb egyensúlyának a megvalósítása.

Mint látjuk, ezek a gazdasági célok mellett jelentős társadalmi célokat is tartalmaznak. Többek között H. ARMSTRONG-gal és J. TAYLOR-ral (1978) egyetértve a fenti sort ki kell egészítenünk a politikai célokkal is. (Ezek például nemzetiségi kérdéseket érintenek, így Kanadában a quebeci szeparatizmussal, Nagy-Britanniában Skóciával és Wales-szel, Malaysiában a zömmel kínaiak és a túlnyomó részben malájok által lakott

területek közti ellentétekkel kapcsolatosak, vagy Romániában a magyarok és a szászok lakta területekhez kötődő speciális célok sorolhatóak ide stb.).

Az előbbi célok a magyar területpolitikai gyakorlatban is megtalálhatóak. Legfrissebben az Országgyűlés 12/1980–1985. számú határozata foglalkozott a hosszú távú feladatokkal. A fenti célok közül például az elsőnek a megfelelője az 5. pont. „A szociális- és létbiztonság megőrzése érdekében folyamatosan meg kell teremteni a teljes és hatékony foglalkoztatás területi feltételeit. Központi és helyi eszközökkel egyaránt segíteni kell az átmeneti és strukturális foglalkoztatási gondok megelőzését, illetve enyhítését. ...” (Magyar Közlöny 1985. 18. szám)

Általában az összes cél egy helyen, egyidejűleg nem valósítható meg, mert egymás ellen hathatnak. A konkrét helyzetnek megfelelően különbözőképpen súlyozódhatnak, de valamelyikük tartós negligálása súlyos zavarokhoz vezethet. A hosszú távú célok időben és térben való realizálódásuk során tovább bővülnek. Nem egyszerű lebontásról van szó, mert a hosszú távú szemlélet más jellegű kérdések tárgyalását involválja, és minthogy léteznek területi, helyi és individuális érdekek is, így az ezeknek megfelelő speciális célokkal is számolnunk kell. Ezek részben a makroszintű célok konkretizált, adaptált változatai, másrészt önállóak, amelyek a helyi adottságokban, specifikumokban gyökereznek. (Itt jegyzem meg, hogy az előbb említett határozattal kapcsolatban is felmerülhetnek aggályok. A célok egy része túl általános, nincs kellőképpen a mai magyar helyzethez igazítva. Nem ad kulcsot az ellentmondásban levő célok feloldásához, és nem tartalmaz néhány, a tárgykörébe tartozó alapkérdést, amelyeket a maguk konkrétságában is kellett volna kifejtetni és elfogadásukról ezen a szinten dönteni, minthogy nem tartoznak a középtávú tervezés hatókörébe és nem is decentralizálhatók.) A részletes, konzisztens célstruktúra kialakítását itt nem tárgyalom – a speciális, helyi célok megfogalmazására nem is lehetne vállalkozni –, de fel szeretném hívni a figyelmet a meghatározás nehézségére – felülről vagy kívülről szinte lehetetlen –, mert még azonos téridőn belül is a különböző szinteken, vagy máshol, még ugyanaz az ismérv is mást jelenthet. (Vegyük például azt az esetet, amikor a hátrányos helyzetű területek meghatározására az egy főre jutó jövedelmet és/vagy a munkanélküliek számát használják. Lehet, hogy két terület között nem mutatkozik különbség, így kívülről vagy felülről úgy tűnik, hogy nem szükséges a beavatkozás, de az egyik az évszázados elmaradásból, korszerű ipar telepítésével jutott ide, a másik pedig folyamatos elvándorlással és növekvő ingázással tartja ugyanezt a szintet.)

V. A területfejlesztés eszközei

A területpolitikai célok elérése érdekében alkalmazott eszközök országonként a társadalmi, politikai, gazdasági és szervezeti rendszerek sokféleségéből következően igen eltérőek. A könnyebb áttekinthetőség érdekében a központi eszközöket négy csoportba sorolom.

1. Pénzügyi ösztönzők rendszere. Ma a legtöbb tőkés országban a legszélesebb körben ezeket alkalmazzák, és számos jó szocialista példa is van rá. Széles körű alkalmazását nagyfokú flexibilitásának és sokféleségének köszönheti. A megfelelő forma megválasztásával pontosan célba lehet venni a leginkább akut problémákat, és a beavat-

kozások az esetek többségében gyors eredményt hoznak. Csak a Közös Piac tagországokban meg lehet különböztetni körülbelül huszonötöt. Az általában alkalmazott eszközöket öt fő csoportba sorolom.

- a) Tőkejuttatások (állami támogatások)
- b) Kedvezményes hitelkonstrukciók (a többségük kamatkedvezmény)
- c) Adókedvezmények (ezek speciális esete a gyorsított értékcsökkenési leírás)
- d) Munkaerő támogatások (például az áttelepülés vagy az átképzés segítése)
- e) Az előzőekben nem sorolható egyéb eszközök (például földterületek, ipari parkok kedvezményes áron való átadása).

2. *Központi szabályozás.* Legtöbb országban a kormányzat él a központi szabályozás különféle módjaival. Az egyedi, eseti intézkedések mellett egyre inkább és több helyen találkozhatunk a területi eszközökkel az átfogó, makroszabályozás részeként is. Több országban igen fejlett területi programozás (tervezés) folyik. A központi szabályozásban igen nagy szerep járul a különféle területfejlesztési hatóságokra és irodákra. (A tőkés országok példái közül talán a két legismertebb a francia DATAR és az olasz „Cassa per il Mezzogiorno”, s említhetnénk a holland „Economisch-technologische Instituten”-t is.) Több ország gyakorlata, hogy ellenőrzik és korlátozzák a „túlfejlett” területeket. Ennek célja – természetesen az –, hogy az eszközöket a kevésbé fejlett régiók felé tereljék. A fejlett tőkés országok példái mellett ide sorolhatjuk a Párizsi medencére, a Rajna völgyére stb.; Angliában 1948 óta az iparfejlesztést engedélyeztetni kell (IOC); Olaszországban a vállalatoknak új beruházás előtt a központi hivatalhoz (CIPE) kell fordulniuk stb.)

3. *Az állam egyéb (közvetlen) beavatkozásai.* Az állam közvetlenül is megjelölhet a piacon (a gazdaságban), és elősegítheti területi céljainak a megvalósítását. Ilyenkor a döntéseket a gazdasági optimumtól a területpolitikai célok eltéríthetik. Több kormány az állami megrendelések odaítélésével segíti az elmaradt térségek vállalatait. A közösségi beruházások kezdeményezése is multiplikátorként hathat egy-egy terület gazdaságára. Az állami tulajdonú és az államilag ellenőrzött vállalatok területpolitikai célok figyelembevételével is alakíthatják stratégiájukat. Két nagy olasz állami vállalat, az IRI és az ENI elsősorban ilyen indokok alapján ruház be a fejletlen déli országrészekben. (Ide sorolhatjuk az állami hivatalok decentralizálását is.)

4. *Infrastrukturális beruházások.* Az általános eszközök közül való kiragadást indokolja, hogy térben és időben talán a leggyakrabban használatos. Elsősorban a fejlettségbeli különbségek kiegyenlítésére, az elmaradott területek fejlesztésére alkalmazzák. Annak ellenére, hogy igen fontos területpolitikai eszköz, önmagában való alkalmazása nem mindig váltja be a hozzá fűzött reményeket. (Például Olaszországban a déli országrészek infrastrukturális fejlesztését (1945–1957) nem követte a remélt gazdasági fellendülés. Kisebb léptékű hazai példa a dombóvári ipari park létesítése, melynek teljes betelepülése még ma is várat magára.)

Ma már a különféle eszközöket legtöbb esetben komplexen alkalmazzák. Ezekre legjobb példa a növekedési pólusok létrehozása, melyek multiplikátorként hatnak térségük fejlődésére. (USA, Japán, Franciaország stb.)

VI. A területfejlesztés holnapjáról

Természetesen nem vállalkozom arra, hogy akárcsak általánosságban is felvázoljam a területfejlesztés során következő tennivalóit. E dolgozat keretein belül részletesebben még a hazai feladatokról sem szóltam, így befejezésül mindössze néhány tétova gondolatot vetnék fel. Azokból az általános kérdéskörökből ragadnék ki néhányat, amelyekről úgy vélem, hogy a (közel) jövő fontos kérdései, és megválaszolásuk izgalmas tudományos feladatot is jelent.

A megváltozott feltételek és az új lehetőségek új követelményeket támasztanak a területfejlesztéssel szemben is. A gazdaság és a társadalom térbeni törvényszerűségeit nem elég csupán a termelőerők területi elhelyezésének a szolgálatába állítani, és hiba lenne csak a fejlesztések mennyiségi oldalával foglalkozni. Minthogy a termelési eszközök területi átrendeződése nagymértékben lelassul(t), így elsősorban a már meglévő termelőkapacitások jobb működtetésére kell koncentrálnunk, s talán át kell értékelnünk, meg kell változtatnunk a termelés személyi feltételeinek mobilizációjával kapcsolatos eddigi nézeteket is.

A területfejlesztés cél- és eszközzellege egyaránt erősödik. Annak tudatcsítása mellett, hogy a területfejlesztés hathatós eszköz lehet a különféle célok elérésében, végig kellene gondolnunk azt is, hogy a területfejlesztés milyen helyet tölthet be a célrendszerünkben. (Mindennapi létünk közvetlen meghatározója, jelentős hatással van a nemzeti vagyon alakulására. Szerepe van a társadalmi össztermék alakulásában és a fogyasztásban is.)

A területi politika az átfogó politika integráns része. Mint az eddigiekből is kitént, a területpolitikai célok között nagyobb hangsúlyt kellene kapniuk a gazdaságon „kívüli” egyéb elemeknek. Nemcsak gazdasági megfontolások alapján, az egyik legfontosabb feladat lesz a teljes és a hatékony foglalkoztatás összeegyeztetése és területi feltételeinek folyamatos biztosítása. (A rosszul gazdálkodó vállalatok dotálása helyett, a hatékony munkalehetőségek teremtése mellett, a munkaerő mobilizációját kellene támogatni.)

Az ésszerű gazdálkodást segítő és a demokráciát biztosító jogszabályok, rendelkezések egyben a területfejlesztés céljainak a megvalósítását is segítik. A területfejlesztés eszközei a globális szabályzórendszer részét képezik, ami nem zárja ki sajátos, elkülönült eszközök működtetését (például a hátrányos helyzetű területek, települések felzárkóztatása érdekében).

Az általános szabályzórendszer fejlesztésekor figyelembe kell venni a területi kutatások eredményeit is. (A változtatások kulcsszavai várhatóan továbbra is a decentralizáció, a demokrácia kiszélesítése – a gazdasági demokráciáé is! –, a méltányosság stb.)

A kutatás számára: a fontos feladatot jelent annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy a területfejlesztés hogyan épülhet be és mit képes adni egy olyan működőképes társadalmi-gazdasági modellbe, mely az egyéni érdekek érvényesülését a közösség szolgálatába állítja, és az egyes közösségek (például a területi ismérvek alapján képzett csoportok) egymás érdekeinek sértése nélkül fejlődhetnek.

Azzal, hogy a területfejlesztés fogalmát az általánosság szintjén próbáltam megragadni, az alapokig visszavezetni és ezáltal az általában elfogadottnál szélesebb

körre kiterjeszteni, célom az volt, hogy a továbbiakban több kérdést (pl. a területfejlesztés hatékonyságát) szélesebb alapokon vehessük majd vizsgálat alá. Álláspontomat természetesen lehet és kell vitatni, de reményeim szerint e vita elméleti és gyakorlati eredményeket is fog hozni.

IRODALOM

- ARMSTRONG, H.—TAYLOR, J. 1980: Regional Economic Policy and its Analysis. Philip Allen. Oxford.
- BARTKE I. 1981: A területfejlesztést megalapozó kutatások társadalmi-gazdasági szerepe és hosszú távú feladatai. Közgazdasági Szemle XXVIII/16. pp. 697–705.
- BARTKE I. (szerk.) 1985: A területfejlesztési politika Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DIAMOND, D. 1974: The Long-term Aim of Regional Policy. In: Sant, M. (ed.): Regional Policy and Planning for Europe. Saxon House.
- GLICKMAN, N. J. 1981: National Urban Policy in an Age of Economic Austerity. In: P. Nijkamp—P. Rietveld (ed.): Cities in Transition: Problems and Policies. Proceedings of the NATO Advanced Study Institute on Urban Problems... Alphen an den Rijn.
- HEGEDŰS M. 1981: A gazdaságpolitika és a terület- és településpolitika összefüggései, a VI. ötéves tervidőszakban várhatóan érvényesülő tendenciák. Településfejlesztés, 1981/1–2. pp. 33–39.
- HORVÁTH Gy. 1980: A területi gazdasági kutatások objektumáról – a gazdasági térről. In: Tanulmányok a területi kutatások módszertanából. MTA Dunántúli Tudományos Intézete. Közlemények 27. Pécs.
- HÖRCHER F-né (témafelelős) 1979: A városfejlesztés-politika elméletének elemei. Európai országok városfejlesztés-politikájának elemzése. VÁTI. 1979. Budapest.
- KATONA S. 1972: A területfejlesztés elvi és módszertani kérdései a nemzetközi fóképp a francia nyelvű szakirodalomban. In: Gazdaságföldrajzi dokumentáció 8. sz. pp. 1–54. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest.
- KOVÁCS Cs. 1966: Térsmélelet és földrajz. Földrajzi Közlemények XIV. (XC) 1. pp. 31–48.
- KŐSZEGFALVI Gy. 1981: A településfejlesztés elvi kérdései. Területi Statisztika XXXI/4. pp. 378–390.
- KÖZGAZDASÁGI KISLEXIKON 1977. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- LACKÓ L. 1982: A településfejlesztés holnapjáról. Kérdések, dilemmák. Területi Statisztika XXXII/1–2 pp. 8–14.
- PERCZEL K. (témavezető) 1975: A területi fejlődés nemzetközi és hazai tapasztalatainak rendszerezése és értékelése. VÁTI. Budapest.
- SAMUELSON, P. A. 1976: Közgazdaságtan. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- TATAI Z. 1979: A területfejlesztés szerepe a fejlett szocializmus építésében.. Területi Statisztika XXIX/1.. pp. 56–64.
- TERÜLETI STATISZTIKA 1978: Statisztikai Fogalmak. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- YUILL, D.—ALLEN, K.—HULL, C. (ed) 1980: Regional Policy in the European Community. Croom Helm, London.

FARAGÓ LÁSZLÓ:

ON THE CONCEPT OF REGIONAL DEVELOPMENT

(Summary)

We all suffer from the lack of an established, unified terminology and of a general agreement on the basic categories in the discipline concerned with regional questions (Regional Science?). The author puts forward an interpretation of the concept development hoping to contribute to the elucidation of some problems in this field. He introduces the concept of regional development intuitively, with the help of some general principles, defining it as a policy and its realizing mechanism which is meant to increase efficiency in the process of social reproduction (production – distribution – exchange – consumption) by influencing the spatial existence of society. In a narrow meaning this includes the theoretical (ideological) and activity system which – in full knowledge of spatial relationships – to change the existing spatial conditions for presumed or real benefits. In a broader meaning regional development also includes the means used for realizing this policy and the objects it creates since the latter cause irreversible changes in space for a shorter or longer period of time. Consciousness is a specific difference in such a way that it counts not only on accidental and spontaneous phenomena but makes use of the already functioning automatisms as well.

After these considerations the author places the concept of regional development in the system of cognate ideas, distinguishing it from the development of settlement networks and larger areas, or, better to say, unites them all in the same concept.

The content of the concept is detailed in a description of the general tasks, main objectives, agents and means of regional development.

In conclusion the author mentions some issues presumed to gain importance in the (near) future which, at the same time, represent important tasks for scientific research.

By striving to extend the concept of regional development beyond the generally accepted scope the author intends to provide a broader basis for the analysis of regional political issues. His views can be questioned or accepted – in either way reactions can contribute to better theoretical or practical results.

Fordította: Oláhné Szentessy Éva

ФАРАГО, ЛАСЛО:

О ПОНЯТИИ «ТЕРРИТОРИАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ»

(Резюме)

Все мы ощущаем тот ущерб, который наносит нам отсутствие единого, установившегося словоупотребления в отраслях наук, занимающихся территориальными вопросами (а также в региональной науке?), где зачастую даже основные категории не имеют общепринятого определения, унитарного осмысления. Данная статья призвана несколько восполнить этот пробел толкованием понятия «территориальное развитие».

Категория «территориальное развитие» вводится автором интуитивным способом посредством общих принципов. Под территориальным развитием он понимает такую политику и такой механизм ее претворения, которые путем воздействия на пространственное бытие общества способствуют повышению эффективности общественного воспроизводства (производство—распределение—обмен—потребление). В узком смысле слова это понятие охватывает теоретическую (идеологическую) и деятельную систему, стремящуюся благодаря опоре на пространственные зависимости изменить существующее пространственное состояние для достижения предполагаемых или реальных преимуществ. В широком же смысле слова сюда, по мнению автора, относятся также и средства осуществления и объективизации деятельности, так как они в течение более или менее продолжительного промежутка времени имеют своим следствием необратимые изменения в пространстве. Особенность определения, таким образом, заключается в сознании того, что автор наряду со случайными и самопроизвольными явлениями учитывает и действующие автоматизмы.

Далее, автор помещает категорию «территориальное развитие» в систему родственных понятий, обособив ее от понятий «развитие сети поселений, регионов и поселений», точнее, объединив их в ней.

Вслед за этим автор более подробно раскрывает содержание понятия, касаясь общих задач, главных целей, участников и важнейших средств территориального развития.

Завершая статью, автор затрагивает некоторые существенные по его соображениям вопросы будущего, утверждая, что ответ на них — важная научная задача.

Попытка автора расширить рамки исследуемого понятия ставит своей целью обеспечить возможность для более широкого изучения многих вопросов территориальной политики. Можно принять или оспорить точку зрения автора, однако в любом случае согласно нашим ожиданиям это, по всей вероятности, приведет как к практическим, так и к теоретическим результатам.

Fordította: dr. Molnár Lászlóné

BÖHM ANTAL:

A HELYI HATALOM ÉS A LAKOSSÁGI RÉSZVÉTEL ESÉLYEI

Mostanában egyre több szó esik a lakossági részvételről, mint ami fontos szerepet játszik egy-egy település lakópolgárainak közérzetében, s ennél fogva megbecsülendő, fejlesztendő dimenziója a helyi társadalom mindennapi életének. Nem kevésbé fontos azonban az a kérdés sem, hogy e részvételnek milyen feltételrendszere alakult ki településeink hatalmi szerkezetében, milyen szabályok, garanciák, s milyen lakossági igények motiválják működését. E kérdések megválaszolásához ismételten meg kell vizsgálnunk a helyi hatalom mechanizmusait, szerveződési módjait, gazdasági és társadalmi körülményeit, mindenekelőtt azt, hol, milyen összefüggés-rendszerben kell keresnünk a helyi hatalmat. (Azért ismétellem, mert néhányszor már vizsgáltuk, pontosabban e kérdések a helyi társadalom problémáival foglalkozó kutatócsoportunk vitáiban kezdettől fogva jelen vannak. Ezzel kapcsolatban talán elegendő Gombár Csaba: A helyi hatalom hermenetika, valamint Pál László: Kísérlet a helyi hatalom dimenziójának megragadására című tanulmányára hivatkozni. Helyi társadalom I–II. Társadalomtudományi Intézet.)

I. A helyi hatalom „koordinátái”

Jelen esetben tehát nem a helyi hatalom funkcióira és funkcionálására koncentrálunk, hanem arra, hogy a társadalomszerkezet hatalmi mechanizmusában *hol, s milyen súlypontok* körül szerveződik és működik, azaz milyen területen helyezhető el. (Természetesen ennél nem kevésbé fontos az sem, hogy miben áll a helyi hatalom — mindez azonban meghaladja e tanulmány kereteit.)

Amennyiben szemantikusan ábrázoljuk, a helyi hatalom érvényesülésének tere — nézetem szerint — egy olyan koordináta-rendszerben helyezkedik el, amelynek tengelyei: a *centrum* és a *lokálitás*, illetve a *munkahely* és a *lakóhely*. Mellesleg ez a mozgástér egybeesik mindennapi életünk szerveződési kereteivel is. Ez a rendszer — első ránézésre is felismerhetően — idők során erősen deformálódott, s napjainkra működésében a centrumnak és a munkahelynek a túlsúlya vált meghatározóvá. E túlsúly természetesen mindkét esetben évszázados tradíciókra vezethető vissza.

A *centrum* és a *lokálitás* viszonylatában az állam túlnyomó hatalmát az abszolút monarchia kialakulásának körülményeiből és idejéből származtathatjuk, ugyanis lényegében ekkor „határolódott” el az állam az egyénektől és a lokális közösségektől végérvényesen. E folyamat felismerési és átélési módjáról SZEKFŰ GYULA így ír:

„Száz esztendővel ezelőtt csak a legélesebb elmével bírók sejtették meg azt, amit ma minden ember tud és saját magán napról napra, sőt a nap minden órájában újra tapasztalni kénytelen, azt, hogy a politikának igazában csak egyetlen nagy problémája van: az állam elhatárolása az egyéntől és az egyénekből álló társadalomtól.” (SZEKFŰ GY. 1983. 35. p.)

A polgári társadalomfejlődés, a demokratikus állameszmény és intézményrendszer jelenthetett csak alternatívát az abszolút monarchiával szemben. A társadalomfejlődésnek ez a vonala azonban a magyar és általában a kelet-európai térség társadalmi számára az ismert okok következtében nem realizálódott, a polgári fejlődés retardált maradt, a polgári társadalom és a politikai állam kapcsolatában nem alakult ki a nyugat-európai fejlődésnek megfelelő demokratikus intézményrendszer; etatizmus és erős centralizmus jellemezte a társadalmi létet. Következésképpen hiányzott a társadalom életéből – többek közt – a társadalomszervező hatású egyesületi tevékenység, „sem a vezető réteg, sem pedig a falusi nép nem rendelkezett életképes szervezetekkel, a lakosság tökéletesen atomizálva volt, s e szervesen és szervezetlen tömeg fölé borult egyetlen védőponyván gyanánt az államhatalom. S amikor ezt a ponyvát egy pillanatra elfűtta a történelem szele, a nemzet ott állott védtelenül a zimankóban.” (SZEKFŰ GY. 1983, 28. p.)

Természetesen nemcsak a nemzeti létet, hanem az egyéni magatartás lehetőségeit és formáit is meghatározta ez a hatalmi szerkezet. TÁRKÁNY SZŰCS ERNŐ a jogi népszokásokat vizsgálva igen szemléletes ábrán mutatja be, ahogy a XVIII. századtól az 1940-es évekig milyen mértékben kerültek előtérbe az állami szabályok, s szorultak vissza a hagyományok, lokális előírások, szokások, s miként befolyásolták e változások az egyén jogtudatát. (TÁRKÁNY SZŰCS E. 1981. 40. p.) „Amikor pedig az állami szabályok hatékonyvá válása, térnyerése a hagyományos megoldásokat háttérbe szorította, a társadalmi szinten sűrűsödő feszültségek az affinitás törvényei szerint újabb, most már domináló variánsok megszűnését érték el. A szokás tehát nemcsak alkalmazkodást, hanem újítást is jelenthetett, régi és új pedig sokáig társadalmi feszültségeket rejtő módon állhatott szemben egymással.” (TÁRKÁNY SZŰCS E. 1981, 38. p.) Ezek a jogi népszokások pedig mégiscsak működtek, igaz, nem az állam engedélyével, hanem attól elkülönülten, mert a „társadalom különböző, kisebb-nagyobb csoportjai belső autonómiájuknál fogva, életviszonyaik rendezésére alkalmasabbnak találták, mint az állami, egyházi vagy egykor a földesúri előírásokat.” (TÁRKÁNY SZŰCS E. 1981, 42. p.)

A *lakóhely-munkahely* viszonylatában a lakóhely elsődlegessége tehát tradicionális, ez határozta meg a személyek társadalmi helyzetét, státusát, tevékenységi körét, s végső soron társadalmi lehetőségeit, esélyeit is. „Mindenki lakott valahol, tartozott valamilyen településhez, és ennek jogállása, a rá meghatározott vagy az általa megállapított szabályok, az emberek közötti konfliktusok feloldására vonatkozó eljárási és rendező elvek, a kötelezettségek (adó, úrbéri szolgáltatások, katonai terhek stb.) kihatottak a kötelekébe tartozó személyekre is. A lakóhelyhez való tartozás folytán elvárták a személytől a kötelezettségek teljesítését, a szokások megtartását, a szolidaritást jobban-rosszban.” TÁRKÁNY SZŰCS E. 1981, 51. p.) Közösségi illetőségét a lakóhelyi kötöttségeit csak a lakóhely feladásával, a lakóheiytől való elszakadással változtathatta meg az adott személy (például a szökött jobbágyok).

A polgári fejlődés, az ipar és az urbanizáció tömegessé tette a kiszakadás lehetőségeit, egyben átrendezte a lakóhely és a munkahely tradicionális kapcsolatát azzal, hogy *mindinkább a munkahelyi feltételeknek rendelte alá az egyént, a munkavállalót*. Különösen a mezőgazdaságból kiszoruló, városokba menekülő nincstelének, agrárproletároknak, alkalmi munkásoknak kerültek abba a helyzetbe, amelynek *egyetlen dimenziójává a megélhetés és a fennmaradás vált*. Az iparosodás és az urbanizáció – bár megkésettén és ellentmondásosan – Kelet-Európában is megindult a XIX. század második felében, s nyomában a „rural exodus”. A folyamat nagyságára jellemző, hogy a főváros lakossága

1880–1890	között	135.000 fővel
1890–1900		301.000
1900–1910		251.000
1910–1920		122.000
1920–1930		210.000
1930–1941		270.000 fővel gyarapodott, s a gyarapodás tekintélyes arányát a beköltözők, falvakról elvándorlók alkották.

(RÁNKI GY. 1983. pp. 257–258.) A lakóhely tradíciói, a kötöttséget és a személy életét szabályozó szokások, magatartási módok, értékek helyébe a munkahely és a munkaszerezés kényszere, kötöttsége egyszersmind értéke lépett nagy tömegek számára. A munkához jutás korlátozottsága, a periodikusan fölerősödő munkanélküliség pedig még inkább megnövelte a munkahely szerepét a lakóhely rovására.

A centrum és a munkahely túlsúlya tehát a magyar társadalom fejlődésében évszázados hagyományokra tekinthet vissza. A helyi hatalom működése szempontjából e markáns tényeken kívül még azt is figyelembe kell vennünk, hogy mindez egybeesett a *politikai elméletben és gyakorlatban, valamint az irányítás minden szintjén megnyilvánuló paternalista rendszer kiépülésével*. Ami a hatalmi vonatkozásait illeti, a paternalista hagyományok is mélyen visszanyúlnak a rendi társadalomba. Már a centralisták fölfigyeltek a földesúr „atyáskodó pártfogására” és patriarchális uralmára. (SZEKFŰ Gy. 1983, 18. p.) A „várurak” uralma ennél fogva könnyen vált behelyettesíthetővé a későbbiekben a „gyárurak uralmával” – a szójáték szintén Szekfűtől származik. (i.m. 25.) – miközben az uralom jelzői (jóságos, gondoskodó, atyai) változatlanok maradhattak. Mindezt az egyes üzemek, gyárak szociális juttatásai, kedvezményei természetesen még inkább fölerősítették. A magyar gyáripar szervezeti fölépítését, belső hierarchiáját, a privilégiumok juttatását, a hatalmi funkciók és hatáskörök „leosztását” a gondoskodás, az érdekek és áldozatvállalás kölcsönössége hatotta át.

Az ipari szervezetek a főhatalom struktúrájának és ideológiájának a mintájára szerveződtek, amely – szintén természetesen – jóságos volt és gondoskodó, omnipotens és providenciális, népszerűtlen és – mint olyan – érzékeny, moralizáló, s az elosztási viszonyaiban működő redisztribúciót is – úgy mond – nemzeti és ösztársadalmi érdekek határozták meg. Pedig voltaképpen: „a jótékonyosság és az áldozatkészség – netán ösztintén gondolt pózban – a hatalmi tevékenység úgy jelenik meg, mint népért való gondoskodás, mint népszerűtetés, de amely mindenkor őrizkedik a nép demokratikus uralmi befolyásának érvényesülésétől.” (GOMBÁR CS. 1980, 134. p.)

A paternalista államhatalomnak és üzemszervezetnek rendkívül fontos következménye az, hogy *egyedül az alattvalói tudat- és magatartási formák iránt toleránsak,*

s minden más attitűdöt, véleményt vagy megnyilvánulást eleve kizárnak, mint amelyek érdemtelenekek a jóságos gondoskodásra.

A szocialista átalakulás, s a megelőző népi demokratikus korszak mindkét vonatkozásban gyökere fordulatot ígért. A forradalmi változások bekövetkeztek, csak hogy a hatalmi struktúrában az 50-es évek elején újabb erőteljes centralizáció zajlott le. A gyors gazdaság- és társadalomfejlődés igénye felerősítette a központosítás ideológiáját és gyakorlatát. „Rendkívüli módon centralizált, hierarchikusan felépített politikai szerkezet alakult ki, amelynek nem volt tényleges kontrollja, sőt, az intézményes ellenőrzés és korrekció társadalmi bázisa felbomlott, hiszen az államosítások és szövetkezetesítések következtében megszűntek az önálló polgári és kispolgári egzisztenciák, valamilyen értelemben mindenki állami alkalmazottá, és minden legális szervezet a párt transzmissziós szervévé vált.” – mondja HANÁK PÉTER. (HANÁK P. 1982, 115. p.) A vezető réteg támogatta a szervezett és felülről irányított „spontán” tömegmozgalmakat, „mindez azonban az ötvenes évek első felében csak álközéletet, álrésztvételt, irányított és szabályozott politikai mozgalmat, és csupán alattvalói politikai kultúrát eredményezett, amely inkább elidegenítette az embereket a politikától, nem hogy kiművelte volna őket.” (HANÁK P. 1982, 115. p.) Vagyis az ígért és remélt áttörés, a tényleges demokratizálódás nem következett be.

A munkaszervezetekben hasonló folyamatok játszódtak le; ugyanis azokban is kísérlet történt a paternalizmus felszámolására. E törekvések jegyében 1945 után megszüntették a privilegizált helyzetű munkásrétegek monopóliumait, a munkáselit, a munkásarisztokrácia a művezetőkkel együtt elveszítette korábbi pozícióit, a munkaszervezeti hierarchiából adódó hatalmi szerepeit, megtörtént a kiegyenlítés a munkáság körében – mindez azonban alacsonyabb szintre, lefelé. (KULCSÁR K. 1985.) Az alacsonyabb szintű nivellálás természetesen nem törte át a paternalizmust és nem szüntette meg az alattvalói mentalitást. Ellenkezőleg, a korábban privilegizált munkásrétegek hatalom- és pozícióvesztése, a mezőgazdaság-ellenes agrárpolitikával iparba, városba és munkássorba kényszerített parasztok tömegei óhatatlanul újratermelték az alattvalói tudatot.

E folyamatok közepette a munkahely felértékelődése tovább tart, stabilitást – következésképpen megélhetést – jelent, ezen túl állami ipari formái a deklarált társadalmi értékek élére kerülnek. A lakóhely szerepének visszaszorulása együtt jár a fentiekkel, különösen azokon a területeken, amely a deklarált értékrendben negatívnak vagy éppen csak megtűrtnek minősülnek (például kisebb települések, falvak, mezőgazdasági és határsáv-övezetek).

Az 50-es évek első fele óta eltelt évtizedekben jelentős gazdasági-társadalmi változásokat élhettünk meg. E változások közül – témánk szempontjából – a *demokratizálódási*, valamint a *reformfolyamat* emelkedik ki. Nézzük, mit jelentettek a lakóhely–munkahely kapcsolatában ezek a folyamatok!

Mint ismeretes, a munkaszervezetben ismételt kísérletek történtek a paternalizmus áttörésére, és egy teljesítményorientált munkakultúra kialakítására. A 60-as években a taylori munkaszervezet, a 70-es években a partneri kapcsolatok, az üzemi részvétel, az érdekvérvényesítés előtérbe kerülése jellemezte munkaszervezeteinket. Az üzemi demokráciáról, az érdekeltség új rendszeréről, ösztönző hatásáról, az érdekvizonyokról publikált könyvtárgyi irodalom, azt hiszem, jól jelzi a reform-törekvések ha-

tását. Ezen a területen — ha nem is következetesen, vagy nem is az igényeinknek megfelelő módon — a korábbiakhoz képest jelentős változások következtek be, vagy a változások ígérete került napirendre. Azaz jelentős elmozdulást és értékváltozást regisztrálhatunk.

A lakóhelyen a fentiekkel analóg változások viszont nem következtek be. Településeink — mint ismeretes — többnyire ma is felülről is kívülről „kapják” a kommunális beruházásokat, a közműveket, az infrastruktúrát, a művelődési házat, a víztornyot stb. A demokratizálódás e tekintetben változatlanul fáziskésésben van a munkahellyel szemben, a *munkahely túlsúlya ma is döntő módon érvényesül, hiszen a munkahelyre koncentrálódik a termelés, a társadalmi-politikai részvétel, az érdekképviselet és életünk számos más tényezője*. Ilyen körülmények között aligha tűzés, hogy a lakóhely a munkahely „munkásszállása”, jelenlegi státusa legalábbis erre enged következtetni. A lakóhelyi lakossági részvétel pedig többnyire kimerül a társadalmi munkában, a településfejlesztési hozzájárulásban. Nem fejlődött ki településeink jelentős részében a lakosság „lakópolgári” státusa, munkahelyi és lakóhelyi szerepeink, magatartásunk és attitűdünk gyakran ellentmondásos.

Ezen a helyzeten szándékozik változtatni az új, 1985-ös településfejlesztési törvény, amelyet országos viták előztek meg. A törvény fontosságához, aktualitásához aligha férhet kétség, mindez azonban nem mond ellent annak, amit a lakóhely demokratizálódásának fáziskéséséről állítottunk.

II. Helyi hatalom a gyakorlatban

Miután vázlatosan áttekintettük a helyi hatalom „koordinátáit”, működésének feltétel-rendszerét, nézzük, van-e egyáltalán működő helyi hatalom, vagy mindez csak ideáltípus, a normák, a „sollenek” — világa, ahogy erről GOMBÁR CSABA vélekedett: „Szerintünk ma Magyarországon lényegében — ... — helyi hatalom nincs, de lehetne és indokolt is, hogy legyen.” (GOMBÁR Cs. 1983, 119. p.)

Előjáróban idézzünk föl néhány empirikus példát a helyi hatalom működéséről — részben saját kutatásunk területéről, részben publikált forrásokból!

Az egyik példa a ténylegesen működő helyi hatalom hiányára utal: a közelmúltban X településen közművelődési intézményt létesítettek központi szándékokból és erőforrásokból. A helyi vezetés és a helyi közvélemény csak jóval a központi döntés után értesült a számukra különben kedvező fejleményről. Az eset talán legjellemzőbb mozzanata: amikor a helyi tanács végrehajtóbizottsága — mint illetékes — megvitatta, majd „döntést” hozott az ügyben, egyetlen hozzászólás, illetve kérdés hangzott el: az intézmény neve eleve eldöntött kérdés-e, illetve lehetne-e rajta változtatni.

A másik — látszólag ellentétes — példa Y település gázvezeték létesítésével kapcsolatos. Miután a *Valóság* közölte az esetről két munkatársunk tanulmányát, a helyi vezetés első reflexe esetleges sajtóper indítás volt, majd — jellemző módon — a helyben közhasználatú inkriminált Valóság-számok „betiltása”. Természetesen a sajtópertől végülis elálltak, és a betiltás sem járt eredménnyel. (OLÁH M.—VÁGVÖLGYI A. 1984, pp. 42–52.)

Hasonló példákat tömegesen lehetne fölhozni, egyfelől a formálisan, másfelől

az önkényesen működő helyi hatalomra. E példák azonban — mint jeleztem — egyáltalán *nem zárják ki* egymást, sőt, a helyi önkény éppen azért működhet, mert a helyi hatalom működési módja és struktúrája túlszabályozott, deformált és igencsak távol — helyesebben fölül — áll a közérdekektől.

GOMBÁR CSABÁNAK abban tehát tökéletesen igazat kell adni, hogy a hatalmi mechanizmus egyoldalú, a helyi hatalom csak a központi akaratképzés és döntéshozatal nyúlványa, meghosszabbítása, következésképpen a kapcsolatokat minden téren csak egyetlen — és ami a legfontosabb — egyirányú csatorna közvetíti. Ugyanakkor viszont éppen ezek a játékszabályok, egyoldalúságok, túlszabályozottságok teremtenek adekvát mozgásteret a helyi hatalom tetszés szerinti működésének. Ne feledjük, az egyetlen csatorna a központi döntésekhez való alkalmazkodás követelményén épül föl, a helyi társadalom követelményének kontrollja ebben a mozgástérben fölösleges, vagy ha felsőbb akaratból mégis szükségesnek látszik, akkor pedig illusztratív! Márpedig helyi kontroll híján igencsak fölerősödhet a helyi hatalom. Ebből a szempontból — és itt nem osztom GOMBÁR véleményét — tehát nemcsak van helyi hatalom, hanem igencsak erőteljes befolyást gyakorolhat a helyi társadalom minden megnyilvánulására.

A fentiek — éppen az egyoldalúság miatt — *tovább konzerválják a paternalista vezetési, irányítási gyakorlatot*, amely a hatalmi grádicsok minden szintjén kialakítható. Érdemes lenne egyszer a helyi vezetők hivatalos deklarációját, szóhasználatát ebből a szempontból elemezni. Még egy példa (az építkezési rendeletek érvényesítése kapcsán): „Öt éve csodálatos városrendezési tervet készítettünk. Minden a helyén volt benne: lakótelep, ipartelep, zöldövezet, városközpont. Természetesen mindegyik övezetben hagytunk helyet a bővítésre. Itt építési tilalom van, a többi helyen meg korlátozás, vagyis csak azt és ott lehet építeni, ami a tervben szerepel, amit a város jóváhagyott. Volt közszemle, társadalmi vita.

— A terv elkészítése óta változtak a viszonyok, átrendeződtek az erőforrások, lelassult az iparosítás, csökkentek az állami beruházások.

— Ezért adtunk új megbízást a tervezőknek, már készül az új, a mindent át-fogó koncepció. Az új tervet is egyeztetjük majd mindenkivel, megvitatjuk minden fórumon, bemutatjuk a lakosságnak, és — a lakosság választott testülete — a tanácsülés fogja majd jóváhagyni.

— Mikor lehet a még el nem készült tervvel egybehangzóan *most* építkezni?

— Öt-hat év múlva. A tervet jól meg kell fontolni, előzetes vizsgálatokat kell végezni — lesz vagy nyolcvan kiló a dokumentáció. És bírságotunk, ha kell, mert az állam felelősséggel tartozik polgárainak. Oka van annak, ha valahol tilalom van elrendelve: a közelben mondjuk gyár működik, és annak a zaja, füstje egészségtelen; védősávjába valamikor erdőt telepítünk ...

... Egyszerű volna szemet húnyni a lazaságok felett, de nem építhetjük el a holnap elől a lehetőségeket. Nem engedhetjük meg magunknak, hogy az állampolgároknak csak a napi gondjaival törődjünk. A jövő nagyvárosát kell körvonalaznunk.” (KULCSÁR A. 1985. 16. p.)

Mintha megrendelésre készítettük volna a tanácsi osztályvezető és a riporter párbeszédét. Túl azon, hogy azért bírságotunk, mert felelősséggel tartozunk az állampolgároknak, meg hogy ne építsük el a holnap elől a lehetőségeket — ugye milyen ismerősen cseng — érdemes fölfigyelni a hivatalnok merész, öntudatos, jövőre orientált

mentalitásának és a riporter kicsinyes, a lakosság apró-cseprő érdekeit (ti.: lakni akar-nak valahol) firtató, földhözragadt szemléletének a kontrasztjára.

Mint ismeretes, ezek a gondok korántsem újkeletűek. Évtizedek óta súlyos tehetetelként cipeljük őket. ERDEI FERENC már a Város és vidékében úgy fogalmazott, hogy bonyolult probléma a központi hatalom és a helyi önkormányzat egyensúlyának a kialakítása. Az elv világos: „Húsz éves tapasztalatunk alapján azonban fel kellett ismernünk, hogy a gyakorlat e rendszer működése során számos súlyos problémát vet fel. Ezek egyik forrása az, hogy ugyanaz a választott szerv — a tanács végrehajtó bizottsága — egyben az önkormányzat megvalósítója is, a központi kormányzat végrehajtó szerve is. A gyakorlati tapasztalatok arra mutatnak, hogy ez a kettősség mindkét irányban zavarokat, illetőleg fennakadásokat okoz. Elkerülhetetlennek látszik a demokratikus centralizmus elve alapján és a tanácsok rendszerében a központi kormányzat és a helyi önkormányzat szerveinek valamilyen szétválasztása, kooperációjuk, illetőleg normális ütközésük tisztább és pontosabb megszervezése.” (ERDEI F. 1972, 29. p.) Ehhez csak annyit fűzhetek hozzá: ERDEI szavai ma is aktuálisak. Meg talán azt, hogy ma sem sokkal egyszerűbb a helyzet. Jellemző tünet, hogy e kérdés kapcsán igen gyakran beleütközünk a központi hatalmat féltők okfejtésébe, amit talán az alábbi, mellesleg nekünk címzett mondatokkal illusztrálhatunk: „A beérett, szükséges — mi több, szükségszerű — decentralizáció mai viszonyaink között feltétlenül előrelépés, de azért nem az 'abszolút' jószág. Előnyeinek elismerése, kihasználása mellett fel kell készülnünk — és fel kell készítenünk — a várható hátrányokra is, időben gondoskodni kell garanciákról e hátrányok ellen, nehogy a 'ló másik oldalára való átesés' már sokszor be nem vált módszerét alkalmazzuk.” (BATTA P-né, JORDÁN M. 1985. 102. p.) Azt hiszem, ez sem igényel különösebb kommentárt.

Ideáltípusunk természetesen nekünk is van.

Elméletileg könnyen belátható, hogy a fent említett hatalmi koordináta-rendszer deformációját helyre lehet állítani egyfelől a lakóhelyi és munkahelyi részvételi és hatalmi lehetőségek kiegyenlítésével, másfelől a centrum és a lokalitás partneri viszonyának kialakításával. Ez utóbbi feltétele a *valóságosan működő önkormányzat*, a centrum és lokalitás *sokoldalú* kapcsolatrendszere. Szilárd meggyőződésem, hogy a központi hatalom annál erősebb, minél kialakultabb, szilárdabb helyi önkormányzatokra támaszkodhat, és ellenkezőleg: helyi autonómia és önkormányzat hiányában központi hatalma is csorbát szenved. Különben ennek a gondolatnak is évszázados tradíciója van, gondoljunk csak Eötvös szavaira:

„Szilárd alapon nyugvó községi élet az egyedüli eszköz, mely az egyén elszigetelt állását a roppant államhatalom irányában megszünteti, anélkül, hogy az állam fönnállása veszélyeztetetné. Ha az egyes községekben elég tért nyitunk ezer meg ezer embernek szereplésre, csak akkor várhatni, hogy derekasan megfeleljen szerepének ... Csupán önálló községek alkotása biztosíthatja az államot azon veszélyek ellen, mikkel a nép általános törekvése, mely szerint részt akar venni a közügyek vezetésében, fenyegeti: *szerint az egyéni szabadság védszere demokratikus államokban az államhatalom támadásai ellen ugyanaz, mely az egyéni szabadságot századokig védte egyeduralmakban az államhatalom ellen, tudniillik: erős községek alkotása* ... Ha a szabad egyesületi jogot az egyes községek körére szorítva gondoljuk is, lényeges haszonnal lenne az államra nézve, miután a szabad egyesületek fönnállása e szűk körben is csökkenteni a

községek hatalmát az egyesek fölött s ezzel együtt ellenállási képességüket is az állam ellenébe ...” (EÖTVÖS J. 1981, pp. 355–356.)

Úgy gondolom, hogy a szocialista társadalmi berendezkedés, hatalmi struktúra és mechanizmus viszonyai között különösen aktuálisak Eötvös szavai. Társadalmunk további demokratizálása óhatatlanul a lakóhely és a lokalitás szerepnövelését kell hogy jelentse, amely nemcsak hatalmi egyensúlyok megteremtését eredményezheti, hanem olyan tartalékok felszabadítását is, amelyek életünk minőségét – fogalmazzunk így: *állampolgári vagy lakópolgári minőségét* – változtathatják meg.

További kérdés, hogy a településfejlesztés rendszerének megváltozása mennyiben növeli meg a lakossági részvétel jelenlegi szintjét, azaz a lakossági részvétel eddigi állapota csak a feltételek hiányának, fogyatékoságának tulajdonítható-e? Ezzel kapcsolatban se legyenek illúzióink, megítélésem szerint napjainkban még a lakóhelyi (lakossági) részvétel még ideális feltételek esetén is – enyhén szólva – problematikus, ugyanis *hiányoznak az elemi információk, nem működik megfelelően az érdekképviselet, és kialakulatlan a lakópolgári tudat* – hogy csak a legfontosabbakat említsem.

III. A lakossági részvétel esélyei

A lakóhelyi információ-hiány jellegzetes példájáról egy szociográfia számolt be a közelmúltban: egy riporter állampolgári jogon részt akart venni községe tanácsülésén, amelyre mind az alkotmány, mind pedig a tanácstörvény mindnyájunkat fölhatalmaz. Szándéka riadalmat keltett a faluban, a helyi hatalom képviselői nem értették, mit akar, mi a célja, ki küldte, ki áll mögötte stb. (DIPPOLD P. 1982.) A részletek végül is – bár kétségtelenül érdekesek – kevésbé fontosak. A példa mögött álló szemlélet – az *értetlenség* – számunkra a legérdekesebb, ugyanis arról tanúskodik, hogy nemcsak az állampolgárok, hanem a választott vezetők sincsenek sokszor tisztában a játékszabályokkal. Márpedig e nélkül aligha lehet demokratikus önkormányzatot kifejleszteni. (Ugyanakkor ennek a másik oldalán ott találjuk a közhatalmat játszó, ellátó, szolgáltató, javító, karbantartó stb. intézményeket, vállalatokat – de ezek vizsgálata jelenleg nem áll szándékomban, bár kétségtelenül a helyi hatalom működésébe is vágó jelenségről van szó.) Ilyen feltételek közt nem csodálkozhatunk azon, ha a lakossági részvétel formái és módjai többnyire lezárulnak a társadalmi munkaakciónál és az anyagi hozzájárulásnál. Bármennyire is imponáló, hogy az ötödik öt éves tervben 20 milliárd, a hatodik öt éves terv első négy évében pedig 40 milliárd forint volt a településeket fejlesztő társadalmi munka értéke (az MSZMP XIII. kongresszusának vitájában LÁZÁR GYÖRGY és POZSGAY IMRE idézte ezeket az adatokat), azt azért látnunk kell, hogy mindez *nem meríti ki* a részvétel tényleges tartalmát. Sőt, azt hiszem, hogy mindez inkább tekinthető egy szükséghelyzetből fakadó kényszerű áldozatvállalásnak (ti. ha a lakópolgár nem akar sárban járni, részt vesz a járdaépítésben), mint a lakóhelyért, a lakóhelyi közösségért vállalat társadalmi-politikai cselekvésnek. E tekintetben kettős veszélyre is felhívhatjuk a figyelmet. Az egyik abból adódhat, hogy az imponáló számokkal bármikor élénk lakossági részvételt, aktivitást lehet fölmutatni és a település közéletére is „átvinni”, jöllehet kifejezetten *nem erről* van szó. A második veszély abban áll, hogy a lakossági anyagi és társadalmi munkát jelentő erőforrásai feltehetően

kimerülőben vannak, következésképpen a központi terheket nem lehet növekvő mértékben áthárítani a lakosságra. (Ne feledjük, hogy a dinamikusan növekvő társadalmi munka mellett újabb teherátvitelként hamarosan érvénybe lép a megnövekedett településfejlesztési hozzájárulás, amelyet az állampolgárok tekintélyes része két településre is fizethet.) Amennyiben a lakosság teherbíró képességét nem vesszük tekintetbe, az esetlegesen túlfeszített hozzájárulások minden bizonnyal a részvétel egyéb – nem materiális – formáira fognak visszaütni.

Az információkra visszatérve, egy empirikus felvételünk jó néhány kérdése a helyi informáltságra vonatkozott. (A felvételt Dabas térségében, nyolc településen végeztük, az eredmények értékelése még tart.) Adataink – bár a felmért települések között nagy a szóródás – az információs szint alacsony voltáról tanúskodnak.

A helyes válaszok szóródása az országgyűlési képviselő nevéénél 7–35%, foglalkozásánál 7–31%, a tanácselnöknél 31–95%, illetve 4–61%, a tanácsstag esetében 11–62%, a tanácsstagok számát tekintve 2–14%. Csekély vigasz, hogy az ismeretszint – sok más jellegű vizsgálat eredménye alapján – másutt sem jobb.

A vizsgálat során véleményt kértünk a falugyűlésről, s ezt egy konkrét kérdés egészítette ki: a megkérdezett *részt vett-e* a legutóbbi falugyűlésen. 12% válaszolt igenel, 88% nemmel, a szóródás pedig 6 és 15% közötti. Az idézett adatok nem különösebben biztatóak. A megkérdezettek meglehetősen *rosszul informáltak*, közel 50%-uknak nincs véleménye sem a tanácsstagok működéséről, sem a falugyűlésről, s csak egy kisebbség (16 illetve 25%) tekinti fontosnak ezeket a fórumokat. (A hiányos információk természetesen elégedettséget és elégedetlenséget is okozhatnak, többnyire azonban – más felvételek tapasztalata alapján – inkább az elégedetlenséghez szoktak hozzájárulni.)

A fenti kérdések után azt is megkérdeztük, hogy a helyi közügyek irányításában mekkora szerepet játszanak – sorrendben – a pedagógusok, a papok, a munkások, a tanácsi vezetők, az orvosok, ügyvédek, a helyi gazdasági vezetők, az orvosok, ügyvédek, a helyi gazdasági vezetők, a helyi pártvezetés, valamint a tsz-tagok. A felsoroltak mindegyike sajátos szempontok alapján volt fontos számunkra, s voltaképpen arra is kíváncsiak voltunk, hogy mennyire élnek a megnevezett csoportok benne a helyi közéletben. A válaszokat ötfokú skálán – kiemelkedő, nagy, közepes, kicsi, semmilyen szerep – mértük. A nem válaszolók aránya e kérdésben viszonylag kisebb, 15–26% között mozog.

A helyi közügyek irányításában játszott szerepük alapján az alábbi sorrend alakult ki:

1. A tanácsi vezetés	103 pont
2. A pártvezetés	78 pont
3. A helyi gazdasági vezetők	62 pont
4. Az orvosok, ügyvédek	55 pont
5. A pedagógusok	20 pont
6. A tsz-tagok	–29 pont
7. A munkások	–40 pont
8. A papok	–42 pont.

A rangsor – amelyet a megkérdezettek véleménye alapján készítettünk – nagyjából megfelel előzetes feltételezésünknek: a tanácsi vezetés, a pártszervezet va-

lamint a gazdasági vezetés (az egyes települések sajátosságainak megfelelő sorrendben) hatalmi súlya, befolyása s valószínűleg presztízse is messze kiemelkedik a többi közül. Némileg talán meglepő az orvosok, ügyvédek előkelő helyezése — lényegében ők is a helyi hatalmi elit tagjainak számítanak, minden valószínűség szerint tekintélyes befolyással. Ez a négy hatalmi csoport messze elkülönül az összes többitől. A pedagógusok a rangsorban is szolid szerepet játszanak, s ez a lakossági vélemény reálisnak látszik. Az persze már más kérdés, hogy a pedagógusoknak milyen szerepet kellene játszaniuk a helyi közélet formálásában. Az eddigi csoportok — a lakossági vélemények szerint — kiemelkedő vagy nagy szerepet játszanak a helyi közéletben, a következők viszont kicsit vagy semmilyen sem, s ezek sorrendben — a tsz-tagok, a munkások és a papok. Bizonyára meglepő a papok fenti megítélése, hiszen — főleg a publicisztikában és a napi propagandában — gyakran találkozunk az egyházi befolyás növekedéséről szóló információkkal. Természetesen nem tartjuk kizártnak, hogy más térségben (településeken) esetenként másfajta rangsorral találkozhatnánk, mégis, az általunk vizsgált térségben tapasztaltaknak feltételezhetően általánosabb az érvénye. Meglepetést kelthet a tsz-tagok és a munkások csekély szerepe is, mégis mindkettőt reálisnak kell tekintenünk. A munkások jelentékeny része ugyanis *nem* a településén dolgozó, eljáró illetve bejáró, következésképpen kevésbé van jelen a település közéletében. A tsz-tagok szerepe ennél valamivel pozitívabb — legalábbis a lakossági vélemények alapján.

Az adatok értelmezéséhez hozzátartozik: vizsgálatunk várostanon térségben készült, eredményei természetesen falusi térségekre vonatkoznak. E megszorítás ellenére a fenti eredményeket mégis reálisnak tartjuk más információink és tapasztalataink alapján. A fentiek — úgy gondolom — azt is alátámasztják, hogy a lakossági részvétel határai a társadalmi munkáknál lezárulnak, s azok a lakosok — munkások, tsz-tagok és alkalmazottak —, akik járdát építenek, iskolát, óvodát renoválnak, azaz keményen megdolgoznak a „közért”, a közéletben, a tanácsi, tanácstagi munkában, vagy akár a falugyűléseken jóval kisebb szerepet játszanak. Adataink a lakossági részvétel *nem materiális* formáinak, módjainak fogyatékoságáról tanúskodnak.

További tapasztalatunk az, hogy a részvétel *hivatalos és spontán formái erőteljesebben divergálnak egymástól*. E tekintetben sajátos jelenségnek tekinthető, hogy miközben a részvétel hivatalos formáit a központi akarat messzemenően támogatja, a spontán kezdeményezések többnyire nemcsak támogatás híján maradnak, hanem esetenként riadalmat is kelthetnek. Ez utóbbi esetekben a kérdés úgy fogalmazódik meg, hogy a spontán mozgalom mennyiben veszélyezteti a formális hatalmi struktúrák érvényesülését, jöllehet az esetek többségében nem erről van szó. Ellenkezőleg, a spontán törekvések érvényesülése hozzájárulhat a központi hatalom legitimálásához.

A lakossági részvétel tanulmányozása kapcsán számos kérdés merül föl a kutatásban. Mindenekelőtt az, hogy a lakossági részvételnek *milyen garanciái* vannak a helyi hatalom szervezetében. Természetesen vannak ilyen garanciák, ezek azonban megmaradnak a formális aktusoknál — szervezett társadalmi munkák, választásokon, a helyi hatalom által szervezett fórumokon való részvétel stb. A nem központi indíttatású, valóban spontán mozgalmak, törekvések, érdekek vagy akár csak kísérletek számára viszont ezek a garanciák hiányoznak. Következésképpen bármikor visszaszoríthatók, fölszámolhatók, vagy nemkívánatos tényként, esetenként politikai felhanggal értelmezhe-

tők. Ez a helyzet viszont eleve megnehezíti, korlátozza a különben — bármennyire paradox módon — fölülről is támogatott, spontán kezdeményezéseket.

További kérdéseket jelent, hogy a lakosság *részt akar-e venni, részt tud-e venni*, valamint *érdemesnek látja-e részt venni* a helyi dolgok megszervezésében, irányításában, intézésében. Az ugyanis egyáltalán nem biztos, hogy a lakosság *részt akar venni* a fentiekben. Nagyrészt a paternalista hatalomgyakorlás, s részben a lakossági kényelem következtében az állampolgárok tekintélyes része valószínűleg egyáltalán nem akar részt venni a döntések előkészítésében, vagy a hatalomgyakorlás szélesebb — lakosságot érintő — ügyeiben. Bizonyos fajta tehetetlenségi erőként hat az a több évtizedes beidegződésünk, hogy nemcsak leszoktunk, elszoktunk a közéleti tevékenységtől, hanem *meg sem tanultuk*. Illetve, amit megtanultunk, az a lakossági részvétel negatív példája: *nem érdemes részt venni*, mivel részvételünk eredménye enyhén szólva nem áll összhangban a befektetett energiánkkal, akár falugyűlésről, akár lakógyűlésről vagy más hasonló aktusról legyen is szó. Mindez szorosan összefügg azzal, hogy az emberek tekintélyes része *nem is látja érdemesnek* a részvételt. Voltaképpen a paternalizmus itt üt vissza, az állampolgárok, lakópolgárok úgy érzik, hogy minden közösségi beruházást, szolgáltatást készen megkaphatnak, helyettük és felettük intézik azt úgyis el — következőképpen akár részt vesznek, akár nem, részvételük egyáltalán nem befolyásolja a településen történeteket. Ez a helyzet egy sajátos *kivárá mentalitást* alakít ki, amellyel „passzivitás” és formalitás jár együtt. Mindehhez számítsuk hozzá azt a körülményt is, hogy az állampolgárok tekintélyes része valószínűleg *akkor sem tudna részt venni, ha akarna*, ugyanis nem ismeri a helyi hatalom működésének játékszabályait, kevés az információja, nincsen tudatában állampolgári, lakópolgári jogainak.

Változást e tekintetben megint csak minden bizonnyal központi kezdeményezésekre lehet elképzelni, természetesen hosszabb folyamat eredményeképpen. Véleményem szerint egyáltalán nem fenyeget e tekintetben a központi hatalmat gyengítő decentralizálás veszélye, vagy ahogy fentebb idéztük, nem kell félnünk a ló másik oldalára való áteséstől, az innenső oldal pozíciói annyira szilárdak és tradicionálisak. Az egyensúly megteremtése azért elengedhetetlenül szükséges, hiszen csak így folytatható — most már a lakóhely körülményei közt — az a szocialista demokratizálódás, amely a reformfolyamatok egyik fontos terepe.

Meg kell jegyezni, hogy a lakossági részvétel bizonyos módozatai még korlátozott viszonyok közt is kialakulhatnak, működésbe léphetnek. Elsősorban *veszélyhelyzet* esetén. A hetvenes évek település-egyesítő törekvései e spontán lakossági megnyilvánulások számos szép példáját produkálták. A szociálpszichológia identitáskényszernek nevezi ezt a jelenséget, amely egy-egy közösség, csoport létének veszélyeztetésekor kerül előtérbe. Heves helyi viták, tiltakozások gyűjtése, petíciók kísérték sokszor a községegyesítést. Az utóbbi években pedig — a szabadabb mozgástér következményeképpen — számos település nyújtotta be elszakadási, önállósodási igényét. Az előjárósági rendszer kiépítése ugyancsak az adott település identitás-tudatát, igényét növelheti meg.

Ez utóbbi példák arra utalnak, hogy bizonyos helyzetekben mégiscsak kialakulhat a lakossági részvételnek, a döntések befolyásának igénye. Kissé leegyszerűsítve úgy látom, hogy e tekintetben is *kettős tendenciáról beszélhetünk*: egyfelől erősödőben van a helyi társadalom részvételének igénye, másfelől viszont jelentős társadalmi

rétegek (munkások, tsz-tagok) maradnak érintetlenek és érdektelenek a növekvő igény befolyásától. Úgy is fogalmazhatók, hogy az érdekérvényesítő törekvések csak egy kisebb értelmiségi-vállalkozói rétegben tapinthatók ki, a többség viszont többnyire indifferens ezekben a kérdésekben. Ebben a helyzetben éppen ezért döntő lehet, hogy a helyi érdekeket *kik és milyen hatékonysággal* tudják manifesztnálni, továbbá, hogy mennyiben teremthető meg az a *társadalmi nyilvánosság*, amely nélkül a helyi társadalom nem funkcionálhat megfelelő módon. E tekintetben igencsak tarka településeink képe, s igencsak differenciált a lehetősége. Egyes helyeken az értelmiség és a vállalkozó szellemű irányító, szervező réteg hiánya, kivonulása kényszeríti vegetálásra a helyi társadalmat, másutt a helyi társadalom minősége (öregedő, alvó-település stb.) gátolja, akadályozza meg a kibontakozást, azaz a helyi nyilvánosság megteremtését. Viszont mint ha szaporodna azoknak a településeknek a száma, amelyek sajátos módon és formákban, de mégiscsak nyilvánosságot próbálnak teremteni, helyi közéletet akarnak szervezni, s formálják a lakossági részvételt. A vállalkozások e tekintetben igen sokfélék, közéjük sorolható – hogy csak néhányat említsünk – Tiszakécske önálló, a helyi lakosság érdekeit szolgáló beruházásaival, tevékenységével, Siómaros a népfőiskolájával, Szombathely a képtárával, vagy éppen Dombóvár és Bakonyszentkirály a kalendáriumával. Végső soron, azt hiszem, mindegy, milyen konkrét cél motiválja a lakossági részvételt, a lényeg az, hogy a legkisebb erőfeszítéstől a legnagyobbig mennyire találkozik, esik egybe a lakosság érdekével. Van-e értelme az adott tevékenységnek, valóságos igényt fejez-e ki, vagy sem, ez a kérdés vízválasztó. Itt dől el, hogy formális lesz-e, marad-e a részvétel, hogy valóban mozgásba hozza-e a települést.

Ezek a törekvések természetesen nem maradhatnak elszigetelve a makrotársadalmi folyamatoktól. Makrotársadalmi szinten ugyanis hasonlóképpen vethetők föl a kérdések: vagy megpróbálkozunk – a reform-folyamat kiszélesítésekként – széles körű társadalmi nyilvánosságot teremteni, vagy pedig a gazdasági nehézségek okozta szűk-séghelyzetre hivatkozva korlátozzuk azt. Nem kétséges, hogy melyik módszer tekinthető hatékonynak, melyik hozhatja mozgásba a társadalom tartalékait, s melyik járulhat hozzá minőségi változásokhoz. A helyi társadalom problémaköre e tekintetben természetesen ösztársadalmi szinten is kedvező változásokhoz vezethet. A helyi társadalom közéletének kialakítása, nyilvánosságának megteremtése óhatatlanul hozzájárulhat a társadalom egészének demokratizálódásához is. S talán az sem utolsó szempont, hogy ezek a folyamatok nemcsak hogy nem veszélyeztetik a központi hatalmat, hanem elősegíthetik legitimációját.

IRODALOM

- BATTA P.-né–JORDÁN M. 1985: Helyi társadalmunk szerkezetéhez. Társadalmi Szemle, 40. évf. 2. sz. pp. 102–105.
- DIPPOLD P. 1982: Állampolgár voltam D-n. Szociográfia. Mozgó Világ. 4. pp. 70–75.
- ERDEI F. 1972: Város és vidéke. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp.
- EÖTVÖS J. 1981: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra. Eötvös József Művei. Magyar Helikon. 355–356. illetve 388. Bp.
- GOMBÁR Cs. 1980: Politika címszavakban. Politikatudományi Füzetek I. Bp.

- GOMBÁR Cs. 1983: A helyi hatalom hermeneutikája. Hipotézisek – kutatási módszerek. Helyi társadalom I. Bp.
- HANÁK P. 1982: Társadalom és politikai kultúra Magyarországon. i.m. Történelem és közgondolkodás. Kossuth Könyvkiadó. Bp.
- KULCSÁR A. 1985: Építési batyárkodás. Élet és Irodalom. Március 15.16.
- KULCSÁR K. 1985: A modernizáció problémái a magyar társadalomfejlődésben. Munka, gazdaság, társadalom. Bp.
- OLÁH M.–VÁGVÖLGYI A. 1984: Egy helyi döntés körülményei. Valóság. 6. pp. 42–52.
- RÁNKI Gy. 1983: budapest szerepe az ország gazdasági fejlődésében. i.m.: Mozgásterek, kényszerpályák. Elvek és utak. Magvető. Bp. 257 illetve 278.
- SZEKFŰ Gy. 1983: Forradalom után. Gondolat Könyvkiadó. Bp.
- TÁRKÁNY SZŰCS E. 1981: Magyar jogi népszokások. Gondolat Könyvkiadó. 1981.

BÓHM, ANTAL:

LOCAL GOVERNMENT AND THE PARTICIPATION OF THE POPULATION

(Summary)

The author examines the functioning of local government in the context of workplace – residence and centre – locality and states that the centre and workplace have become predominant as a result of the specifically retarded social development in East Europe. This development took place under a similarly traditional, paternalist government which permeated both the politics of the central power and the labour organizations. The Socialist transformation of the country raised hopes for radical changes in this field but industrialization and urbanization programmes in the 1950s strengthened the central power and increased the role of the workplace. The role of the locality and residence was inevitably pushed into the background. Changes in this situation were only brought by the reform programmes of the 1960s, primarily within the enterprises where paternalist management came to be replaced by modern methods of business organization. Changes in the relationship between centre and locality came, however, with a certain time lag as this issue has only recently been discovered as an important, so far neglected area of socialist democratization.

The changes also had an impact on several fields of settlement development, contributed to the recognition of the need for a more equitable distribution and the importance of population participation. It is still an open question to what extent the local government can meet the increased demands in the present conditions for functioning and through increased participation of the population. At present, local power operates in a onechannel system, with the complete absence of partnership between the centre and the locality. As to the participation of the population, it means nothing more than taking part in voluntary work for the settlement/residential area, considering that the forms and ways of participation of a higher quality have not taken shape yet. As a result of paternalist traditions citizens prefer to wait for central decisions. In this situation it is important to find out if the population is willing, or able to co-operate, if they find it worthwhile taking part in the preparation of local decisions.

In this respect there are two tendencies taking shape now; an increased demand for participation, on the one hand, and, on the other, there are still important social groups that choose to keep away from local public life. Further reform can only bring good results if locality, the place of residence can function as a „school” preparing individuals for a democratic public life.

Ford.: Oláhné Szentessy Éva

БЕМ, АНТАЛ:

МЕСТНАЯ ВЛАСТЬ И ШАНСЫ УЧАСТИЯ НАСЕЛЕНИЯ

(Резюме)

Автор статьи рассматривает осуществление местной власти с позиций категорий «рабочее место — место жительства» и «центр — локальность», указывая при этом на перевес центра и рабочего места, обусловленный особенностями развития общества в Восточной Европе. Этот перевес совпал с патерналистским управлением, признаваемым традиционным и имеющим место как в политике центральной власти, так и в трудовых организациях.

Казалось, что социалистические преобразования возьмут в корне новое направление в названной патерналистской системе, однако программа индустриализации и урбанизации 50-х годов укрепила центральную власть и ещё больше повысила значение рабочего места, что привело к неизбежному отступлению на задний план роли локальности и места жительства. Изменения в создавшемся положении наступили только в 60-е годы после принятия программы реформы и касались в первую очередь заводской сферы, где начала происходить замена патерналистского управления современными способами организации производства. Что же касается сдвига в отношениях между категориями центр и локальность, то здесь наблюдается расхождение по фазе: этот круг вопросов только в последние годы встал на повестку дня как важная — и до сих пор малоиспользованная — область социалистической демократизации.

Изменения затронули многочисленные сферы развития и планирования поселений, проблему более справедливого распределения ресурсов развития и вопрос растущего значения участия населения в управлении. Но сможет ли местная власть при существующих условиях функционирования и более активном участии населения удовлетворить возрастающие потребности? Местная власть сегодня имеет чаще всего «один канал», ей не хватает партнерской связи между центром и локальностью, участие же в ее осуществлении населения исчерпывается обычно общественной работой на местах, не поднимаясь до высот качественного приобщения. Патерналистские традиции выработали в гражданах некий «выжидающий» склад ума: все ожидается от центральных решений. Желают ли, могут ли граждане принимать участие в подготовке местных решений, считают ли это участие целесообразным? Это очень важный вопрос в данной ситуации.

Вышеизложенное характеризуют две тенденции: с одной стороны, растет потребность в приобщении населения к власти, с другой стороны, значительная часть общества все еще стоит в стороне от общественной жизни, а ведь дальнейшие реформы будут иметь успех только в том случае, если локальность и место жительства станут преддверьем демократической жизни в обществе.

Fordította: dr. Molnár Lászlóné

BÁNLAKY PÁL:

KISVÁROSAINK – A TELEPÜLÉSHÁLÓZAT KÖZTES HELYZETÉBEN (Előtanulmány és hipotézis)

Az alábbi gondolatmenet kísérlet. Kísérlet arra, hogy mások és magam más célból született, sokféle különböző nézőpontú elemzéseinek valaminő egybenezésével, újragondolásával, egymásra vetítésével és esetenként kiegészítésével próbáljam meghatározni a magyar kisvárost, mint sajátos települési-társadalmi minőséget.

BEVEZETÉS

A várost keresem, ezen belül a kisvárost. Az alapkérdés tehát az, hogy mi tesz egy települést – nagyságától viszonylag függetlenül – várossá, és ezen belül mi a kisvárosnak – azon kívül, hogy „kicsi” – a sajátossága, sajátlagos minősége.

A város azonban a települések rendjének a része. Nem lehet önmagában meghatározni, csak a településhálózat egészében szemlélve, a más településtípusokkal (faluvall, közép- és nagyvárossal) történő összevetésben, az azoktól való különbözőségek és a velük való hasonlóságok számbavételével.

A társadalom tagolódási formáinak egyike a *térbeni tagolódás*; a társadalom térben elkülönült csoportok – a települések – együtteseként (is) létezik. A településrendszert természetesen lehet földrajzi, építészeti, gazdaságföldrajzi stb. szempontokból is tárgyalni; bennünket itt a társadalmi mozzanatok fognak érdekelni.

Minthogy a települések egy struktúrának (a társadalom térbeli tagolódásának) az elemei, ezt a struktúrát természetesen mozgásban, működésben, *funkcionálásban* kell vizsgálni.

Az általam szándékolt társadalom-központú elemzés szempontjából a település-funkciók 4 típusba sorolhatók:

- A társadalmi összműködés érdekében ellátott funkciók;
- A szűkebb-tágabb térbeni környezet („vidék” illetve közelebbi-távolabbi szomszéd települések) szükségleteire felelő funkciók;
- A település, mint önálló entitás, önmaga számára betöltött funkciói;
- Az egyének társadalmi szükségleteire felelő funkciók.

Részben ezekből, részben – itt nem részletezett – egyéb tényezőkből bontható ki (konstruálható meg) az a *dimenzió-rendszer*, amelyben, feltételezésem szerint, a kisvá-

ros sajátyszerűsége megragadható. A dimenziórendszer a következő:

- I. Társadalmi – makrostrukturális jellegű – dimenziók:
 1. A települési hierarchiában elfoglalt hely.
 2. A történeti útnak – a település saját történetének – a jelenre való hatása; a történet jelenbe való beépülésének a módja.
- II. A gazdasági és társadalmi munkamegosztás jellegű dimenziók:
 1. A település gazdaságszerkezetének a differenciáltsága.
 2. A munkafajták és egyéb társadalmi tevékenységek szerkezete: egyneműség vagy differenciáltság, egymásmellettség vagy egymásra vonatkozottság.
- III. Szerkezeti jellegű dimenziók:
 1. A települések belső társadalomszerkezete.
 2. A települések helyi társadalmának a politikai szerkezete.
 3. A településen az egyének számára rendelkezésre álló társadalmi mozgástér; a „tágasság–szűkösség” és a „megfelelés–meg-nem-felelés” skáláin elhelyezve.

Megjegyzem még, hogy ami itt következik: az a dimenziók mentén történő *hipotétikus-elméleti* kifejtés. Az empirikus szociológiai vizsgálat számára ezt követően kell megkeresni az indikátorokat.

I. A TÁRSADALMI – MAKROSTRUKTURÁLIS JELLEGŰ – DIMENZIÓK

1. A települések hierarchikus rendjében elfoglalt hely

A településhálózatban az egyes települések hierarchikus rendbe szerveződése természetesen alá-fölrendeltségi viszonyokat jelent. A települések esetében ez a legutóbbi időkig a településfejlesztési koncepcióban meghatározott *központi szerepkör* – fő vonalaiban jogilag is rögzített, bár azzal végsőleg mégsem azonosítható – különböző fokozataival írható le.

A települések nagy többségének semmilyen központi szerepköre nincsen. Ezek a legtöbb lényeges kérdésben (államigazgatás-politika, infrastruktúra fejlesztés, szellemi szféra) *alávetett* helyzetben vannak, esetleg egy-egy részterületen van önállóságuk. (gazdaság: erős tsz v. Ág.) De – és ez a lényeg – általában és tipikusan másokra – más településekre – kiterjedő központi szerepük, tehát azokkal szembeni fölürendeltségük nincsen. Ezek a települések a *falvak*.

Ezek szerint – első, durva közelítésben – azokat a településeket, amelyeknek valamilyen és valamekkora körzetre (más településekre) érvényes szerepköre van, *városoknak* fogjuk nevezni. És éppen e központi szerepkör milyensége és mekkorasága szerint lehet a város különböző típusai között a különbséget megtenni.

Alapszinten a város központi szerepe egy viszonylag kis körzetre – legfeljebb néhány tíz falura – vonatkozik. Az igazgatási szférában ez a *körzetközpont* szintje, de éppúgy lényeges, hogy a közlekedés, a kereskedelem, az egészségügy, az oktatás, a kul-

túra szférájában is megvan (vagy meg kellene, hogy legyen) e településeknek a körzetük — vidékük — szükségleteit kielégítő szerepe.

Ennyiben *főlérendelt* funkciójúak. Ugyanakkor *alárendeltek* is; igazgatási—politikai szempontból is, és hogy a legfontosabbat említsem, gazdasági szempontból szinte teljesérvényűen. (A részletezés itt felesleges; a kérdésnek bőséges — és ismert — a szakirodalma.) Az ilyen szerepű település a kisváros.

Felette található a *középvárosok* (megyeszékhelyek), és — a Magyarországon valójában egyetlen — *nagyváros*.

Vagyis a települési szerkezetben elfoglalt hely dimenziója mentén egyértelmű és határozott a különbség a településtípusok között. Ez azonban még csak nagyon külsődleges-formális különbség; noha kétségtelenül fontos mozzanata a fentebb elsőként említett funkcióknak (a társadalmi összműködésben játszott szerep).

2. A történeti út, mint a jelen meghatározója

Nem vizsgálom itt az egyes települések — településtípusok — tényleges történetének állomásait. Egyetlen tipikus mozzanatot tartok szükségesnek kiemelni.

A korai — feudalizmus-kori — alakulásban a településeknek alapvetően durván két típusa formálódott ki. Az egyik a feudális hierarchiába közvetlenül betagolt, tehát lényegileg — a földbirtoklást tekintve — a földbirtokos tulajdonában levő, a földbirtokosoknak alávetett (jobbágy) település. A másik a földbirtokos közvetlen uralma alól — királyi szabadalmassal — kivett, viszonylag belső autonómiával rendelkező, csaknem kivétel nélkül az ipar-kereskedelem köré szerveződő település. Az előbbieket a *falvak*, az utóbbiakat a *városok*. (Átmeneti helyzet: a mezőváros. Ez azonban e szempontból nem külön típus, mert a későbbi — XIX—XX. századi — fejlődésben vagy teljesérvényűen várossá emelkedtek, vagy faluvá degradálódtak.)

A *falvak* — eredetileg — egyértelműen a mezőgazdasági termelés telephelyei, magától értetődően jobbágy-állású *paraszti népességgel*. A fokozatosan önállósdó ipar és kereskedelem, a maga *polgári népességével* alkotja a *városokat*. Ez a történeti különbözőség okoz lényeges különbséget falu és város között a *történet és a mindenkori jelen egymásbajátszása módjának* tekintetében is.

Az *időérzékelés* — néprajzi-kultúrantropológiai szakirodalomban bőven tárgyalta — különbözőségének sajátos leképeződéséről van szó. A *paraszti* időérzékelés jellegzetesen *cirkuláris* típusú, minden, ami régebben volt, egy *tagolatlan múlt*-ba olvad össze. Ez a *tagolatlan múlt* épül be a jelenbe; szükségképpen mint *mitikus*, nem-valóságos múlt. A (városlakó) polgárságban kialakul a *lineáris időérzékelés*, amelyben a múlt — éppen a város-lét kezdetével és eseményeivel — *határozottan tagolt*, s ennek alapján múltja mint valóságos múlt, mint *történet* épül be a jelenbe.

A városnak ugyanis létezésének minden pillanatában fontos, esetenként *létkérdés* saját történetének jelenléte, folytonos-megújuló objektivitása.

A mindenkori jelenben a kiváltságos helyzet megőrzésének-megerősítésének legfőbb és legerősebb érve a városok kezében a történet, a múlt: az akár több évszázaddal azelőtt keletkezett királyi kiváltságlevél. Ez a történetiség egyébként a *város-identitás* legfőbb objektív alapja is.

Amiről itt szó van, az a település-egész, mint *társadalmi* entitás, és ennek az entitásnak a *kollektív tudatban és az objektivációkban megnyilvánuló történetisége*. Ez az, ami valóságos múltként van meg a városban, és nem-valóságos, mitikus múltként van meg a faluban, mert az előbbiben így van *funkciója*, így van szükség rá, az utóbbiban pedig a relatív identitás éppen a tagolatlan-mitikus múltra épülhet rá. E dimenzió mentén tehát határozott különbséget csupán a falu és a város között tudunk tenni, a kisváros ebből a szempontból nem különbözik a nála nagyobbaktól.

II. A GAZDASÁGI ÉS MUNKAMEGOSZTÁS JELLEGŰ DIMENZIÓK

1. A település gazdaságszerkezetének a differenciáltsága

A települések gazdaságszerkezetének szempontunk szerinti elemzése — amelyben a településtípusok sajátosságainak megragadására teszünk kísérletet — mindössze annyit jelent, hogy megnézzük, milyen jellegű termelőegységek találhatók bennük. Eszerint a következő típusok vázolhatók fel:

— Vannak olyan települések, amelyek gazdaságára eredetileg az egyféle, a *mezőgazdasági* termelés volt a jellemző, ezek tipikusan a *falvak*. Noha a mezőgazdaság szocialista átszervezése, a mezőgazdasági nagyüzemek (termelőszövetkezetek) kialakulása a falvak új típusú gazdaságszerkezetét alakította ki, mégis ma még — egyrészt a mezőgazdasági termelés technikai sajátosságai miatt, másrészt a még erősen élő hagyományok következtében — a falut gazdaságszerkezeti szempontból is külön településtípusnak kell tekinteni.

— A települések egy másik típusában több és több fajta termelőtevékenységet találunk, többé-kevésbé differenciált szerkezetben. Az ebben az értelemben differenciált gazdaságú települések a *városok*, amelyek között a különbséget a *differenciáltság foka* (a termelőtevékenységek sokfélesége) valamint a gazdasági egységek relatív önállósága, illetve egymásrautaltsága-együttműködése szerint tehetünk. A lényegi különbség ott van, hogy a mai magyar *kisvárosok* gazdasága, a legfontosabb meghatározó nagyszámrendű termelőegységeket tekintve, *szervezettelen és önállótlan* gazdaság. Ezek a város életében domináns termelőegységek csaknem kivétel nélkül nem helyi irányításúak, ettől szervezettelen is ez a gazdaság, hiszen a különböző központok a telepítéseket és fejlesztéseket saját szakmai-vállalati érdekeik szerint végzik, függetlenül a más vállalat ugyanazon településen végzett hasonló tevékenységétől. Az egymástól függetlenül végzett telepítések-fejlesztések természetesen nem alakítanak ki egy, a különböző termelőegységek tevékenységeinek egymásraveztetését, egymásra épülését tartalmazó szerkezetet. (E kérdésekről részletesebben ld. „Gazdaság és politika kisvárosokban”; Forrás. 1980/8. sz.)

A gazdaságszerkezet dimenziója tehát önmagában nem különíti el nagyon határozottan a településtípusokat; legalábbis könnyen megragadható *formális* kritériumok szerint nem. De úgy látom, elég megbízható fogódzót ad ahhoz, hogy egy-egy település *konkrét, kvalitatív* jellegű vizsgálata során eldönthessük, hogy funkcionálisan

melyik településtípusba tartozik. Ezen túlmenő jelentősége azonban az, hogy egyrészt a települések *belső szerkezetének* megértéséhez ad kiindulási pontot, másrészt alapját képezi a *tevékenységszerkezetnek*.

2. A társadalmi tevékenységek (munkafajták és egyéb társadalmi tevékenységek) szerkezete a településeken

Világos, hogy a gazdasági szerkezet tagoltsága — tagolatlansága — alapvetően meghatározza a tevékenységek szerkezetét is. Azokon a településeken, amelyek gazdaságának meghatározó (jellegadó) hányadát egyféle termelés adja, magától értetődően az ehhez szükséges egy vagy néhány munkafajta lesz a domináns. A gazdaságszerkezet — amelyen eddig alapvetően az anyagi javakat előállító gazdaság szerkezetét értettem — differenciáltsága (differenciálatlansága) tehát eleve magával hozza a tevékenységszerkezet differenciáltságát (differenciálatlanságát) is, és így — az előző pontban elmondottakat újra áttekintve — önmagában jelenti a településtípusok e szempontból való különbözőségeit is.

Csakhogy egy település teljes tevékenységszerkezete korántsem csak a közvetlen anyagi termelés munkafajtait tartalmazza. Ezek mellett sok más tevékenység-típussal is találkozunk, csak a legfontosabbakat említve: a megtermelt javak cseréjét és elosztását közvetítő *kereskedelem és szállítás*, a különböző *javító-szolgáltatások*, az *oktatás* és egyéb *kultúra-közvetítés*, az *egészségügyi ellátás*, és nem utolsósorban a társadalom irányításával összefüggő *államigazgatási-politikai* munkák. Nos, az egyes településtípusok jellegzetesen különböznek abban is, hogy ezek a tevékenységek milyen sokféleségben és milyen konkrét minőségben találhatók meg bennük.

A *falvakban* legtöbbjük csak *alapszinten*, a mindennapi élet leggyakoribb szükségleteit kielégítő fokon van meg. A differenciáltabb igények kielégítése általában helyben már nem oldható meg. Éles, és nemcsak *fokozati* különbség az államigazgatáspolitikai terén: a falvakban az ilyen tevékenységekből csak a *saját településre* kiterjedő hatókörű, míg a városokban, központi szerepkörükből adódóan, jelen vannak a más települések — a körzetükbe tartozó falvak — irányításának egyes elemei is. A falvakban a különböző tevékenységfajták többnyire csak *specializálatlan általánosságban* vannak meg: vegyesbolt, körzeti (általános) orvos, az *általános* iskola stb.

A *városokra* éppen a munkatípusok *differenciáltabb sokfélesége*, és egyben és ennek következtében — részleges vagy teljes — *specializáltsága* a jellemző. És e két szempont — a sokféleség foka és a specializáltság milyensége — alapján lehet különbséget tenni a városok között is: a kisvárosokban a *sokféleség* még inkább csak *többféleség*, a specializáltság pedig többnyire részleges. A valódi sokféleséggel és teljes specializáltsággal a közép- (megyeszékhelyek) és nagyvárosokban lehet találkozni.

Nyilvánvaló, hogy bennünket ezúttal elsősorban a tevékenység-szerkezet differenciáltságának a *társadalmi kihatásai* fognak érdekelni. E hatásokkal a következő pontokban fogunk foglalkozni.

Utalni érdemes még egy, a „városias” illetve „falusias” életmódot tipikusan jelző (meghatározó), az egyének *hivatalos munkán kívüli* tevékenységeinek jellegében

rejlő tényezőre. Arra nevezetesen, hogy a falvakban — részben a mezőgazdaság sajátosságaiából, részben az életformák hagyományozódásából következően — még napjainkban is fennáll a *lakóhely (részleges) termelőhely funkciója*. (A házkörüli állattartásban, veteményeskertben.) Ezzel szemben a „városias” életforma (egyik) jellegzetesége a lakóhely—munkahely teljes elválása.

A társadalmi tevékenységek szerkezete tehát, bár jelentősége vitathatatlan alapvetően mégsem *önálló* dimenzió abban az értelemben, hogy maga határozná meg markáns különbségeket. Egyik oldalról konkretizálja — megjeleníti a gazdaságszerkezetet, másik oldalról — közvetítve ezzel a gazdaságszerkezet hatását — alapját képezi a következőkben tárgyalandó szerkezeti dimenzióknak.

III. SZERKEZETI JELLEGŰ DIMENZIÓK

1. A település (belső) társadalomszerkezete: a „helyi társadalom”¹

Az egyes települések (településtípusok) társadalomszerkezetét két úton közelíthetjük meg: egyrészt mérhetjük azt, hogy az össztársadalmi makrostruktúra egységei — osztályok, rétegek, munkajelleg csoportok — miként találhatók meg bennük, másrészt a saját belső szerkezetet, a „helyi társadalom” saját (saját-elvű) szerkezetét kereshetjük.

Az első típusú elemzésre meglehetősen számban találunk példákat a településtudományi, településszociológiai irodalomban. (Újabban többek között Hegedüs, Konrád-Szelényi, Enyedi, Beluszky, Kovács-Francia) ezzel tehát itt nem foglalkozom.

A második típusú elemzésre viszont kevés konkrét anyagunk van. A „helyi társadalom” kutatása, az e szempont szerint való gondolkodás csak az utóbbi években kezd nekilendülni.

Mi tehát a „helyi társadalom”, mit nevezhetünk helyi társadalomnak? Hol, milyen településben (település-típusban) alakul (alakulhat) ki helyi társadalom?

Úgy gondolom, legáltalánosabban azt mondhatjuk, hogy helyi társadalom akkor és ott alakulhat ki, ahol és amikor a településnek még megvan a *viszonylagos társadalmi egysége*. Ami közelebből azt jelenti, hogy a *lokális* — a térben körülhatárolható társadalmi egység — *a benne élők számára közvetlen vonatkoztatási keretet jelent*. Ez megnyilvánul a cselekvésekben (az egyén cselekvésrendjének néhány lényeges mozzanatával *közvetlenül* a lokális társadalomhoz — városához, falujához — kötődik, illetve a cselekvés *közvetlenül* a lokális társadalomra irányul), és megnyilvánul a tudatban, egy sajátos lokális-identitásban. Ez a fajta viszonylagos társadalmi egység csak a falvakban és a kisvárosokban lehetséges. A közép- és nagyváros mint *egy* társadalmi egység nem definiálható, ezekben az egész város *egy* helyi társadalomként már nem létezhet.

¹ A III.1. és III.2. pontok részletes kifejtését ld.: „Helyi társadalom—lokális közösségek” c. tanulmányomban; in: Helyi társadalom II., Régiók, kistájak, MSZMP KB TTI kiadása, 1984.

Helyi társadalom — és így: sajátos belső helyi társadalomszerkezet — e szerint tehát tipikusan a falvakban és a kisvárosokban alakulhat ki.

Alapkérdésünk, hogy milyen *elvek mentén* szerveződik meg a „helyi társadalom” szerkezete?

Pillanatnyilag úgy látom, hogy a helyi társadalomnak a szerkezete két meghatározó tényező hatásainak mintegy a „metszéspontjaiban” alakul ki. Az egyik meghatározó maga a makrostruktúra, közelebbről az a tény, hogy a helyi társadalom tagjai szükségképpen nagycsoportokhoz tartoznak (ipari munkások, tsz-tagok, szellemi foglalkozásúak stb.). Ilyenként magától értetődően hordozzák és megjelenítik az adott csoportra általában érvényes jellemzőket; természetesen — és ez igen fontos — a *helyi társadalom sajátos „fénytörő közegén” átszűrve.*

A helyi társadalom szerkezetének másik meghatározója a *helyi érdekek* együttese. Amelyek persze sokfélék; a konkrét tartalomtól függetlenül azonban a legkülönbözőbb érdekeknek közös jellemzője, következménye, hogy *megkívánják-megteremtik*, mintegy előhívják a *sajátos érdekkifejező-érdekérvényesítő mechanizmusokat*. A mai magyar társadalomban ezek a mechanizmusok csaknem kivétel nélkül *informális jellegűek*. A formális — legalizált, megszervezett — csatornák ugyanis igen csekély mértékben alkalmasak a helyi érdek kifejezésére és érvényesítésére: *szerkezetük* folytán elsősorban a központi döntések közvetítői, érvényesítői. Mármost nyilvánvaló továbbá az is, hogy ezek az érdekkifejező-érdekérvényesítő mechanizmusok, bármennyire informális jellegűek is, szükségképpen csakis meghatározott *csoportok* tevékenységeiben konkretizálódhatnak. Vagyis éppen a helyi érdekek alakítanak ki, hoznak létre az érvényesítésükre „szerveződő” csoportokat, (helyi) társadalomszerkezeti egységeket. És azt, hogy „szerveződő”, nem véletlenül tettem idézőjelbe. Mert ha az érdekkifejezés-érdekérvényesítés nagyrészt informális mechanizmusok közvetítésével történik, akkor ez a csoportokra nézve éppen azt fogja jelenteni, hogy *maguk a csoportok is informálisak lesznek*. Mégis, az adott helyi társadalom szerkezetét alapvetően meghatározó képmény szerkezetiségként vannak (iehetnek) jelen.

További kérdés, hogy van-e a helyi társadalomszerkezet itt leírt elvi sémájában olyan mozzanat, ami különbséget tesz a falu és a város között?

Én úgy látom, hogy van. Mégpedig a szerkezet differenciáltságának, tagoltságának a mértékében és jellegében.

A helyi társadalomszerkezet tagolódásának két meghatározó tényezőjéről beszéltem, a makrostrukturáról és a helyi érdek mentén kialakuló csoportszerkezetéről. Nos, a falu és a kisváros szerkezet-különbségét elsősorban az első meghatározó segítségével lehet megmutatni. A falu társadalomszerkezet, gazdaságszerkezetének differenciálatlansága folytán — makrostrukturális értelemben — nyilván kevésbé differenciált. Az ugrópont — ami a kisvárost már azzá teszi — ott van, ahol az egyes makrostrukturális egységek (pl. egyes foglalkozási csoportok) a helyi társadalomban is mint elkülönült *társadalom-szerkezeti egységek* jelennek meg. A falvakban ezzel szemben az érdekcsoportok *átmetszik* a makrostrukturális csoportok határait, itt tehát egy dif-fúzabb, de mivel az informális viszonyok határozottan *fontosabbak*, önmagában egységesebb szerkezet jön létre.

Végül is, a dimenzió mentén az első lépésben, abban, hogy egyáltalában kialakulhat-e „helyi társadalom”, határozott különbséget tudunk tenni egyik oldalon a falu

és kisváros, másik oldalon a közép- és nagyváros között, a második lépésben, a helyi társadalom szerkezetének jellegzetességei mentén pedig jól megkülönböztethetőnek látszik egymástól a falu és a kisváros is.

2. A helyi társadalom közéleti-politikai szerkezete

Itt csak azokkal a közéleti-politikai szerkezetiségekkel foglalkozom, amelyek az előbb meghatározott *helyi társadalomban* egyáltalán kialakulnak (kialakulhatnak), és amelyek sajátosan jellemzőek arra. A makroszintű (országos) politikai szerkezetet, és ennek helyi megjelenési formáit csak annyiban érintem, amennyiben a helyi társadalom belső közéleti-politikai mozgásait meghatározza. És természetesen a fentiek értelmében csak a faluról és a kisvárosról gondoskodom (mivel „helyi társadalom” tipikusan csak e településtípusokban alakul ki).

A politika, a politikum középponti kategóriái az *érdek* és az érdek-érvényesítés képességét jelentő hatalom. Tudjuk, hogy léteznek a helyi érdekek, a kérdés most az, hogy szerveződik-e, s ha igen, miként, ezek köré *helyi hatalmi struktúra*?

Először is, bár tudjuk, hogy a hivatalos-formális szerkezetben az egyértelműen helyben hozott döntések száma csekély, de a végrehajtásra orientált tevékenység-szerkezet egyidejűleg azt is jelenti, hogy helyben születnek meg a döntések a felsőbb döntés végrehajtásának *hogyanjára* vonatkozóan.

Ez a *döntési-cselekvési* mozgástér tehát az egyik forrása a helyi hatalomnak.

A másik természetesen maga a *helyi érdek*, amelynek képviselőit-érvényesítőit a megfelelő érdekérvényesítő csoportok „rászerveződnek”.

Levezethető azonban, hogy ez a szerkezet *szükségszerűen informális*: a formális államigazgatási-politikai struktúra elemei lényegileg a felső szintek alapvetően végrehajtó jellegű „alkatrészei”, tehát lényegüknél fogva nem alkalmasak az eltérő helyi érdekek felszínre hozására és ütköztetésére. A formális szerkezetek ugyanis mindig — elvileg rögzítetten is — a település-egészt képviselik, és nincsenek szervezeti formáik a helyi társadalom különböző csoportjainak a politikai-közéleti jellegű megszervezésére. A helyi (belső) hatalmi struktúra rendező saját-elve tehát a *befolyással rendelkező az informális mezőben*.

3. Az egyén számára rendelkezésre álló társadalmi mozgástér*

Először is pontosabban rögzíteni kell, hogy mit értek a „társadalmi mozgástér” kifejezésen?

Az egyén cselekvő vagy szenvedő résztvevője különböző típusú társadalmi történéseknek. Ezek mindegyike meghatározott *társadalmi mezőben* valósul meg: tulajdonképpen a társadalmi létnek a különböző szféráiról van szó, amelyek mindegyike emberi-társadalmi (egyéni és csoport) viszonyok hálózatát is kialakítja. Az egyén, egyes

*Részletes kifejtését ld.: „Társadalmi mozgásterek” c. tanulmányomban; in: Helyi társadalom III., Strukturális viszonyok a helyi társadalomban, MSZMP KB TTI kiadása, Bp., 1985.

tevékenységeiben, az adott szférában számára éppen adott viszonyrendben és szituációban helyezheti el önmagát, tervezheti meg és hajthatja végre cselekvéseit. Az emberi-társadalmi viszonyoknak azt a mezőjét, amelyben az egyén önmaga cselekvéseit megvalósíthatja, nevezem én társadalmi mozgástérnek. Ami tehát így első közelítésben: az *egyén számára adott pillanatban és adott vonatkozásban rendelkezésre álló lehetőségek összessége*.

A társadalmi mozgástér szempontjából számbajövő létszférák, tevékenységek legfontosabb *típusai*; amelyekben a mozgástér „nagyágát” a cselekvések *alternatívitásának* a lehetőségeit meg lehet ragadni, a következők:

- a munka világa, a társadalmi munkamegosztás rendszerének konkrét megvalósulása az adott „helyi társadalom”-ban;
- a közélet-politika, mint az „állampolgári” cselekvések terrénuma;
- a széles értelemben vett kultúra területe;
- a társas kapcsolatok „magánemberi” (társasági, baráti, partnerkapcsolatok) mezője.

Az lesz *tartalmi* minősítő kritériumunk, hogy egy-egy típusú helyi társadalomban milyen az egyes területeken az *alternatívitás mértéke és adekvátsága*; vagyis, hogy az adott helyi társadalom, az adott település az egyének számára milyen lehetőségeket, milyen reális cselekvési alternatívákat kínál.

A korábban elmondottak alapján könnyen belátható, hogy a munka világában és a közélet-politika terrénumain az egyének számára a mozgástér „tágassága”, az alternatívitás, a *reális választási lehetőség* a falvak és kisvárosok helyi társadalmában egyaránt — noha természetesen különböző mértékben — *erősen korlátozott*, esetenként (pl. munkahely-megválasztás) kifejezetten *kényszerpályákról* is beszélhetünk. A részletesebb elemzésre azonban itt nincs terem; csak a másik két szféra dolgait mutatom be.

a) A művelődés és a kultúra területei

Az alapkérdés természetesen ezúttal is az, hogy a művelődés és a kultúra területein milyen alternatívákat kínál lakóinak a település, polgárainak a helyi társadalom.

A kérdés itt kettébontandó. Egyrészt a kultúra *befogadásával* kell foglalkoznunk; ebben a gondolatmenetben pontosabban azzal, hogy milyen az egyes településtípusokon a kulturális kínálat, mi a kínálati választék. Másrészt vizsgálnunk kell a kulturális (szellemi) *alkotás* lehetőségeit, társadalmi közegét, feltételrendszerét.

Vizonylag egyszerű a dolgunk a kulturális kínálati választék kérdéskörével. Közismert, és voltaképpen magától értetődő, hogy a településtípusok között e tekintetben meghatározó jelentőségű különbségek vannak. A falvakban (néhány, a várossá válás küszöbére érkezett nagyközségtől eltekintve) hivatalosan deklaráltan is legfeljebb a *kulturális alapellátás* feltételei biztosítottak, az aprófalvak sokaságában az sem feltétlenül. Ez az intézményhálózat választást, választékot, kulturális típusú társadalmi mozgásteret gyakorlatilag nem, vagy alig ad. (A „választás” tipikusan oda egyszerűsödik, hogy az adott „kínálatot” elfogadom-e vagy sem; nincs mód mást választani.) A városokban — és természetesen; minél nagyobb a város, annál inkább — bővebb a kínálat, egyre inkább megteremtődik a választás lehetősége.

Úgy látom azonban, hogy a településtípusok között e tekintetben sincsenek éles határok, voltaképpen egy kontinuumról van szó: a település-nagysággal (függetlenül annak egyéb szempontok szerint meghatározható típusától) nagyjából egyenes arányú összefüggésben van a kulturális választék nagysága.

A kulturális (szellemi) alkotás, az alkotó tevékenység lehetőségei és feltételei szempontjából sem lehet éles határokat megvonni. A szellemi alkotások némely fajtája objektív — többnyire a városokban adott — feltételekhez kötött. (Színházat csinálni csak ott lehet, ahol színház van, atomfizikai kutatáshoz reaktor kell, a történettudományi kutatás meg levéltárakhoz kötött.) Ez a feltételrendszer mindazok számára, akik olyan településen laknak, amelyiken ilyen műhely nincs, a társadalmi mozgásterünek ebben az irányban kemény, gyakorlatilag alig áthágható *határfeltételt* jelenti.

Az alkotó tevékenységek jelentős hányada azonban olyan természetű, hogy annak a végzéséhez effajta objektív feltételek nem szükségesek. A vers- vagy regényíráshoz — elvileg — csak papír és ceruza kell, festéshez vászon, ecset, festék, filozófiai tanulmány alkotásához is elegendő segédeszköz a könyv, még akár növénynevelési kísérletek is folytathatók a háztáji parcellán. Voltaképpen minden olyan alkotó tevékenységre gondolhatunk itt, amelyik *egyéni* teljesítményt kíván és amelynek nem túlságosan nagy az eszközigénye. Az ilyenfajta alkotó munkát tehát kevésbé az objektív feltételrendszer, sokkal inkább az alkotót körülvevő „társadalmi klíma”, a tevékenység szűkebb-tágabb, országos és helyi társadalmi közege befolyásolja.

Mit jelent pontosabban a „társadalmi klíma”, hogyan ragadható meg fogalmilag — és vizsgálható alkalmasint empirikusan — az alkotói tevékenység feltételül szolgáló társadalmi közeg? Legalábbis három fő összetevőjét látszik szükségesnek leírni:

- Az alkotásra vonatkozó *társadalmi szükséglet*; az igény és az elfogadás. Ez általában nem „helyi érdekű”, így a helyi társadalmak között *tipikus* különbségeket nem hordoz.
- A környezet *tolerancia-szintje*. Az alkotó tevékenység ugyanis bizonyos értelemben mindig *rendkívüli*, amelyet *mint tevékenységet* is a környezetnek el kell fogadnia, „tolerálnia” kell. Itt már lehet különbséget tenni: a falvak tolerancia-szintje *tipikusan* jóval kisebb, mint a kisvárosoké, azokban ugyanis *valamilyen* alkotó tevékenység törvényszerűen jelen van (üzemi fejlesztő csoport stb.).
- *Szakmai közeg* megléte vagy hiánya: normális esetben ugyanis alkotó tevékenység csak támogató-ellenőrző szakmai közeg-háttérben bontakozhat ki. Ez az összetevő falvakban szinte elképzelhetetlen, kisvárosokban is csak kivételesen adott.

Ha ezek alapján akarjuk minősíteni az egyének számára rendelkezésre álló társadalmi mozgásteret az alkotó tevékenység szempontjából, akkor csak egy, meglehetősen diffúz, belsőleg ellentmondásos ítélethez juthatunk. Arról van szó, hogy e mozgáster *elvileg* teljességgel korlátozatlan. Az alkotó tevékenységek jelentős hányadában pusztán szuverén, egyéni elhatározás kérdése — látszólag! —, hogy valaki végzi-e? Semmilyen objektív (tárgyi) vagy társadalomszerkezeti tényező nem gátolja meg a falu vagy kisváros lakóját, hogy megírja a XX. század nagyregényét, vagy háztáji kertjében kinemesítse a télálló őszibarackot. Az imént jelzett, a tevékenységet körülvevő „társadalmi klímában”, társadalmi közegben rejlő különbségek azonban a látszólag „lágú”,

valójában azonban gyakran kegyetlenül kemény és merev *társadalomlélektani jellegű* határfeltételek közvetítésével alaposan befolyásolják e „mozgások” *megvalósulhatását*.

b) *A magánélet, társas kapcsolatok mezője*

Ezúttal is az alternatívákat: a társas kapcsolatok különböző területein a különböző társválasztások szempontjából rendelkezésre álló „választékot” tekintem át.

Napi tapasztalat is, szociológiai vizsgálatok is azt mutatják, hogy az emberek társválasztásaikban meglehetősen szűk mezőben mozognak. Leginkább a *barátaik* megválasztásában; a baráti körben általában egyértelmű többségben vannak az azonos társadalmi rétegből, csoportból (esetenként foglalkozás és hierarchia szerint is eléggé szűk csoportból) kikerülőök. A tartós partnerkapcsolatban (házasságban) már valamivel gyakoribb a rétegek „keveredése”. A legnyitottabbak — bár erre van a legkevesebb vizsgálati adat — az egyéb típusú társasági kapcsolatok. Szokták ezt erősen negatív felhangokkal értékelni, én inkább természetesnek tartom; de nem is ez a lényeg. Számunkra ugyanis most csak a ténynek van jelentősége. Nevezetesen annak, hogy az emberek többsége társkapcsolataiban igyekszik saját szűkebb társadalmi közegében megmaradni, társat (barátot, házastársat) a magáéhoz hasonló társadalmi helyzetűek közül választani. Amikor tehát e társválasztások „szabadságfokát” vizsgálom, vagyis azt, hogy az egyéneknek mennyire van módja *igényeik szerinti* társat (társakat) választani, akkor a ténynek, a társválasztási szokások eme szubjektív korlátozottsága tényének a leszögezése elegendő. Vagyis annak, hogy az egyének számára a társválasztás — szubjektíve — *reális lehetőségeit* az elérhető térbeni közelségben (nagyjából az azonos településen) élő azok az emberek jelentik, akik igényeiknek megfelelnek.

Itt olyan kérdéshez jutottunk, amelyben nem elegendő egyszerűen a települések (településtípusok) szerinti gondolkodás, hanem be kell kapcsolnunk a társadalmi rétegződés szempontjait is; ha ezúttal nagyon általánosan — kevés kategóriát használva — is.

A faluban a nem-értelmiségiek társválasztási mezője — az alternatívák e szempont szerinti mértéke — meglehetősen nagy. Főként a barát- és az egyéb társaság kialakításában; a párválasztásban már, közepes vagy annál kisebb falukban, a megfelelő életkori csoportok relatív kicsinysége miatt, könnyen eladódhat a „választékhiány”. A falu *értelmiségének* helyzete viszont e téren teljesen „választékhiányos”, főként az alternatívák adekvátsága szerint (kevés, vagy nincs megfelelőnek érzett partner).

Kisvárosokban a nem-értelmiségiek számára a „választék” már gyakorlatilag korlátlan. Nem az viszont még mindig az értelmiségieké. Itt ugyanis egyrészt felerősödik a foglalkozás-azonosság (-hasonlóság; egymáshoz közeli presztízsű értelmiségi szakmák képviselői hajlandók egymást választani) követelményének választék szűkítő hatása, és új ilyen hatásként lép be a hierarchikus szint-azonosság követelménye. Vagyis: a társas kapcsolatok alakításában a kisvárosok értelmiségének helyzetére is a relatív alternatívahiány, a „választékhiány” a jellemző.

Ha most már a társadalmi mozgásteret, *mint egészet* próbáljuk jellemezni, a településtípusok e szempontból talált különbségeit nem fogalmazhatjuk egyszerű jobbrosszabb kategóriákba. Inkább úgy fogalmazhatunk, hogy végül is a falu—kisváros—kö-

zép- és nagyváros közötti különbség jellemzője az egyének számára rendelkezésre álló társadalmi mozgástér tekintetében inkább a *másság*. Más jellegűek, más tartalmúak ezek a mozgásterek, ennyiben alkalmasak a településtípusok közötti különbségek pontosítására. Vannak tehát *különbözőségek*, de ezúttal nem érvényesül — vagy legalábbis nem egyértelműen — a települések *hierarchiája*. Ami azt is jelenti, hogy e vonatkozásokban *abszolút kényszerpályák* ma Magyarországon nemigen vannak: az egyik szféra szűkös választékát más szféra nagyobb mozgástere *kompenzálhatja*.

IV. ÖSSZEFOGLALÁS

A dimenzió-rendszer — noha terjedelmi okokból igen vázlatos — kibontásának végére értem. Az elmondottakból, reményem szerint, választ kaphattunk, legalábbis megközelítőt, a tanulmány elején megfogalmazott alapkérdésre: mi tesz egy települést kisvárossá, mi a kisváros, mint a társadalom térbeni tagozódása tipikus egységének sajátossága; hogyan lehet a *funkcionális dimenziók* mentén megkülönböztetni más településtípusoktól. Most már csak az van hátra, hogy megkíséreljem, lehető tömören, összefoglalni ezeket a sajátosságokat.

Az elmondottakból talán megéreződött már, hogy a sajátosságokat rögzítő jegyeknek valójában *két típusával* találkoztunk. Az egyik típus azok az ismérvek, amelyek a települések *kategorizálását, besorolását* teszik lehetővé. Szorosan véve ezek azok a mutatók, amelyek együttállása esetén egy települést kisvárosnak mondhatunk, függetlenül jogi-közigazgatási státuszától. A másik típusa a jegyeknek a kisvárosok *belső minőségét, társadalmi arculatának jellegzetességeit* mutatja meg. Ezek statisztikai vagy egyéb „kemény” mutatókkal ritkán foghatók be, gyakran elvileg sem kvantifikálhatók, mégis, meggyőződésem szerint épp oly lényegesek, mint az előző típusúak. Mert a kisváros — végtére egész gondolatmenetem ezt kívánja bizonyítani — nemcsak, s talán nem is elsősorban *településhálózati* kategória, hanem legalább annyira *társadalmi minőség*. A benne lakók számára meghatározott minőségű életteret, társadalmi közeget jelentő környezet. A kvalitatív tényezők számbavétele számomra éppen azért lényegi jelentőségű, mert az alapkérdésünk mégiscsak az, hogy a kisváros, mint lakó- és munkahely, mint életter, milyen életminőség kialakulására ad lehetőséget.

Az első típusúak tehát a *kategorizációs jelentőségű* ismérvek.

Az első ezek közül kétségtelenül a *települési hierarchiában elfoglalt hely*. A kisvárosnak van valamilyen központi szerepköre, valamekkora körzetnek vonzás-központja. Ugyanakkor azonban mindig egy nagyobb régió — a megyének — alárendelt szerepű. Ez azért fontos, mert a fejlesztési források allokációs (elosztási) szerkezetében a valóságos redisztribúciós központ a megye; a megyeszékhely-város tehát a javak elosztásáért folyó versenyben eleve jobb pozícióban van, ami természetesen igen sok további következménnyel is jár. Ezért nem lehet egy megyeszékhely-várost, bármekkora is egyébként, kisvárosnak tekinteni. A kisváros tehát a településszerkezetben: a falu *fölött* és a megye *alatt* elhelyezkedő köztes szint.

A másik kategorizációs jellegű ismérv a *munkafajták és egyéb társadalmi tevékenységek jellege*. A kisvárosra az a jellemző, hogy a tevékenységek már specializáltak, de nincs még jelen az adott tevékenységtípus minden formája és szintje.

A harmadik kategorizációs ismérv a *kisváros viszonylagos társadalmi egysége*. Ahol a település, mint egész alakíthat ki helyi érdeket, ahol a nagyságrend és a belső szerkezet még lehetővé teszi „helyi társadalom” kialakulását. A kisváros helyi társadalmi szerkezetének a sajátossága pedig abban van, hogy itt a két struktúrameghatározó tényező (a makrostruktúra leképeződése és a helyi érdekek mentén szerveződő csoportszervezetek) egymásra épül: a makrostruktúrában adott társadalmi rétegek, csoportok a kisvárosban is elkülönült társadalmi szerkezeti egységekként jelennek (jelenhetnek) meg, és alapján ezekben belül alakulnak ki a helyi érdekek mentén szerveződő csoportok.

A második típusú, szigorúan kvalitatív jellegű minősítő *jegyek* közül a legfontosabbak a következők.

Az egyik – talán mind közül a legnehezebben bizonyítható – tényező az, hogy a kisvárosnak csaknem minden esetben felfedezhető a *jelenbe beépülő történeti tudata*. A város, mint egész, mint önálló entitás, mint olyan, *hagyományozza saját múltját*: létezik benne a lineáris időérzékelés. Ebben látom – többek között – a *cselekvő lokálpatriotizmus* egyik legfontosabb forrásvidékét is, amit természetesen felerősít és a jelenben mintegy megalapoz a fentebb már említett integratív jellegű helyi érdek kialakulásának a lehetősége.

Már jobban megfogható tényező a *gazdaságszerkezet differenciáltságának* a foka, illetve e *gazdaságszerkezet milyensége*. A kisvárosok gazdasága tipikusan *közepesen differenciált*: többszektorú, de természetesen gyakorlatilag sohasem található meg egy kisvárosban minden fő népgazdasági ág. Ugyanakkor a kisvárosok gazdasága többnyire *szervezettelen*: a jelentősebb gazdálkodó egységek egymástól függetlenül, egymással való bárminemű érdemi (szakmai, termelési, gazdálkodási) kapcsolat nélkül jönnek létre és működnek. Továbbá ez a gazdaság lényegileg *önállótan*: a jelentősebb gazdasági egységek tipikusan a városon kívüli központokból irányítottak.

Megint egy nehezen megfogható minősítő tényezőt kell említeni, a „városias” életforma megjelenését. A kisvárosok nagy részére az a jellemző, hogy a népesség domináns része, a település urbanisztikai–építészeti képét meghatározó szegmentumainak lakói mindenestre, már „városias” életformát folytatnak.

Különösen fontos tényező a *helyi hatalom szerkezete*. Ebben két sajátosságot írtunk le. Az egyik az, hogy a helyi társadalomban a valóságos helyi döntések egy, lényegében a település-egészet átszövő, többé-kevésbé egységes *informális struktúrában* születnek meg. Fontos és hangsúlyozandó az a tény, hogy a helyi társadalomban *egy*, bár alkalmasint ellentétes érdekű csoportokat is tartalmazó, de mégiscsak eme belső elmentmondásosságában is differenciáltságában *egységes informális szerkezet*ről van szó. Amiben a falu informális struktúrájától a kisvárosé különbözik, az éppen a jelzett másik sajátosság: nevezetesen az, hogy a kisvárosban elvileg is korlátozott az informális struktúrában való jelenlét lehetősége.

Végül a minősítő jegyek között a kisvárosban az egyének számára rendelkezésre álló *társadalmi mozgástér* sajátosságait kell említeni. A számunkra itt elsősorban fontos lényeg egészen egyszerűen megfogalmazható. A kisvárosban a benne lakók számára lényegileg minden területen *van* valamekkora *mozgástér*. Vagyis nincsenek, vagy csak kivételesen, *kényszerpályák*, amelyek megléte a falvakban tipikusnak tekinthető. A mozgástér azonban a kisvárosokban is *korlátozott*: a legtöbb területen a „vá-

laszték" az alternatívák kínálata szűkösebb, mint ami osztársadalmi szinten adott pillanatban lehetséges.

Mindezek azonban csak *elméleti* (s azon belül is hipotetikus érvényű) *keretek*; a kisvárosok valóságos életfolyamatait a konkrét, empirikus vizsgálatokkal lehet fel tárni.

BÁNLAKY, PÁL

OUR SMALL TOWNS – IN AN INTERMEDIATE POSITION WITHIN THE SETTLEMENT NETWORK (PRELIMINARY STUDY AND HYPOTHESIS)

(Summary)

The question the paper seeks to answer – in the form of a theoretical hypothesis – is what are the peculiar, distinguishing features of small towns in the present network of Hungarian settlements. The author emphasizes that his approach is sociological: he is concerned with the social factors, the social functions system of a small town.

The introduction contains the outlines of a dimension-system which is supposed to illustrate the peculiar character of small towns (the features that distinguish them from villages, and medium-sized or large towns). The dimensions considered here are the following:

- I. Social – macrostructural dimensions:
 1. Position within the hierarchy of settlements
 2. Historic development, the way in which the present settlement was shaped
- II. Dimensions of economic and social division of labour:
 1. Differentiation in the economic structure of the settlement
 2. The structure of jobs and other social activities: homogeneity or differentiation, coordination or interrelationship.
- III. Dimensions of structural character:
 1. The inner social structure of the settlements
 2. The political structure of the local societies
 3. Scope of individual actions; represented along the axes „large-narrow” and „conformity–deviation”.

The author analyzes these dimensions one by one and describes the differences, partly hypothetical, or proved by previous studies observed among the settlement types.

In the final part the author returns to the dimensions and states that the distinguishing features basically fall into two groups; one contains those that serve as a basis for establishing the categories, and the other containing mostly the qualifying features. (The category features are: position within the hierarchy of settlements, the character of jobs and other activities, the existence of a relative social unity. The qualifying features are: the nature of historical consciousness, the extent of economic differentiation, the proportion of urban or rural ways of life, the structure of local power, the scope of social activity and its nature.) It is the features contained in the first group that allow us to state which type a settlement belongs to (village, small town, etc. ...) The qualifying features may serve as starting points for some given, empirical research into a local society.

Ford.: Oláhné Szentessy Éva

БАНЛАКИ, ПАЛ:

НАШИ МАЛЫЕ ГОРОДА — В ПРОМЕЖУТОЧНОМ ПОЛОЖЕНИИ СЕТИ ПОСЕЛЕНИЙ (Эскиз и гипотеза)

(Резюме)

Автор статьи в форме тесретической гипотезы ищет ответ на вопрос о том, какими отличительными особенностями обладают *малые города* в сегодняшней сети венгерских поселений, подчеркивая при этом социологический характер своего подхода — поиск общественных моментов и системы общественных функций малого города.

Во вступлении он изображает такую *систему измерений*, в которой — согласно его предположениям — могут быть уловлены особенности малых городов (отличия от деревень и средних и крупных городов). Эта система выглядит следующим образом:

1. Общественные измерения (измерения макроструктурного характера):
 - 1.1. Место, занимаемое в иерархии поселений.
 - 1.2. Способ слияния с настоящим исторического пути развития (собственной истории поселения).
2. Измерения, носящие характер экономического и общественного разделения труда:
 - 2.1. Дифференцированность экономической структуры поселения.
 - 2.2. Структура видов труда и прочих родов общественной деятельности: однородность или различие, смежность или взаимозависимость.
3. Структурные измерения:
 - 3.1. Внутренняя общественная структура поселений.
 - 3.2. Политическая структура местного общества поселений.
 - 3.3. Границы общественной деятельности для индивидуума, живущего в поселке, рассматриваемые в рамках категорий «широта—узость» и «соответствие—расхождение».

Главная часть статьи посвящена разбору упомянутых измерений и описанию различий между поселенческими типами, что делается отчасти гипотетично, отчасти подтверждается более ранними исследованиями.

В заключении автор вновь возвращается к измерениям, констатируя наличие по сути двух типов своеобразных черт: *категориальных критериев*, обеспечивающих возможность причисления к категориям, и *аттестационных черт*, характеризующих скорее внутреннее качество. (Категориальные критерии: место, занимаемое в иерархии поселений; характер видов труда и деятельности; наличие относительного общественного единства. Аттестационные черты: форма исторического сознания; степень дифференцированности экономической структуры; доля «деревенского» или «городского» образа жизни; структура местной власти; степень и характер возможностей ведения общественной деятельности.) На основании категориальных критериев по функциональному признаку можно независимо от юридического статуса определить типовую принадлежность поселения (деревня, малый город и т. д.). Аттестационные же черты — точка опоры, исследовательский подход в изучении какого-либо конкретного эмпирического местного общества.

Fordította: dr. Molnár Lászlóné

ERDŐSI FERENC

TERÜLETI ÉRDEK ÉS VASÚTI KÖZLEKEDÉS

„Valóban sajtáságos, hogy míg vassíneken futó nagyerejű motorok a súrlódás csökkenése folytán képesek a legnagyobb természeti akadályokat is legyőzni, addig azok a tervezés stádiumában az emberek között éppen a súrlódást hatványozzák.”

(Újságcikk a millenium idején.)

Fejlődésünk jelenlegi szakaszában, amikor a munka, a közélet, sőt a szocialista életmód „minőségi forradalma” ígérkezik társadalomépítésünk és gazdaságfejlesztésünk meghatározójának, erős a közmegegyezés a tekintetben, hogy az élet minden területére kiterjedő innovációs program fő eszköze az egyes embereket és sokféle rendező elv alapján szerveződő közösségeiket értelmes tettekre, alkotókészségük kibontakozására serkentő érdekek mozgósítása, a megfelelő érdekeleti rendszerek kidolgozásával.

E társadalmi méretű törekvés érvényesítésétől a regionális fejlesztési politika sem lehet mentes, de egyelőre még nem kevés a tisztázatlan kérdés, többek között az, hogy adott társadalmi fejlettségi viszonyok mellett milyen mozgásteret kívánnak a különféle területi érdekek, és ütközésük (ütköztetésük) vagy kompromisszumuk eredménye hogyan viszonyul össztársadalmi céljainkhoz, illetve hogyan állíthatók azok szolgálatába.

Erre az aktuális kérdésre a szerző oly módon kísérel meg szakági választ adni, hogy vizsgálja a legkülönbözőbb érdekek szerepét közlekedési hálózatunk alakulásában, mind az állami intézményes területfejlesztés előtti, mind a tervgazdasági időszakban.

Miközben a termelés telephely-választásának szempontjairól általános elméleti-módszertani munkák és esettanulmányok egyaránt bőségesen olvashatók – még magyar nyelven is –, a „vonalas” infrastruktúra telepítésével, illetve a belőlük kialakuló hálózati rendszerek formálódásával kapcsolatban két alapvető kérdésre adandó válaszszal maradt adós a tudomány:

- a hálózatok létrejöttében közrejátszó tényezők használható pontosságú megfogalmazásával (súlyuknak megfelelő fontossági sorrendjük meghatározásával), valamint
- a vonalak irányát, a hálózat textúráját alakító társadalmi-gazdasági körülmények részletesebb megismerésével.

Nem véletlen e téma elhanyagoltsága, hiszen a többnyire egy pontgazdasági modellben leképezhető ipartelepítéskor a ráfordítások minimalizálására törekedve az üzemet létrehozóknak számba kellett venni az egyes termelési feltételeket, tényezőket, az értékesítési lehetőségeket. A telephelyválasztás a primer szektorban tehát többé-kevésbé szűkkörű (a klasszikus időkben gyakran egyetlen személyre korlátozódó), általában kalkulációkra alapozott ökonomiai döntés eredménye volt, a döntéshozó(k) pedig az esetek többségében advektív(ek), más területről (sokszor külföldről) származó(k). Így a telephelyválasztási döntéseket az érintett helybeli lakosság, illetve közigazgatási hatósága már csak azért sem befolyásolhatta, az állami-helyhatósági beleszólás még kevésbé volt gyakorlat a hazai fejletlen tőkésrendszerben.

A mezőgazdaság termelési szerkezetének kialakításakor az egy pontgazdasági helyett szükségszerűen a területi (kétdimenziós felületi) szemléletű döntés a jellemző, mégpedig a rentabilitást erősen befolyásoló, áttételesen a termelési hagyományokban is kifejezésre jutó természeti tényezők számításba vételével, a komparatív előnyök alapján, az értékesítési lehetőségektől függően. A mezőgazdaságban a szűkebb környezetnek, a helyi lakoságnak a termelés területi szerkezetének megválasztásához mindig több köze volt, mivel jó része földtulajdonnal rendelkező agrártermelő, másrészt közvetlen fogyasztója is a termelvények egy hányadának. Persze, a bel- és külföldi kivételre történő ártermelés mértékétől függően az értékesítési piac is erősen éreztheti hatását, vagyis a külső tényezők szerepe egyáltalán nem hagyható figyelmen kívül a termelés térszerkezetének alakulásában, de csak a termelők értékelő döntésén keresztül érvényesülhet.

Úgy gondoljuk, aligha kell meggyőzni az olvasót az infrastrukturális területi rendszereket létrehozó, mindeddig csak nagy vonalakban ismert körülmények retrospektív (visszatekintő) vizsgálatának szükségességéről, de sietünk megjegyezni, hogy az csak a termelőágazatoktól eltérő alapon és megközelítésben vezethet eredményhez. Fejtegetésünk tárgyát a hálózati infrastruktúrára, ezen belül a közlekedési hálózatra (e cikkben pedig lényegében a vasúthálózatra) szűkítve megállapítható, hogy az csak bizonyos mértékig kötődik a termeléshez, sokkal inkább a lakosságot szolgálja, nemcsak a személyszállítással, de még a teherszállítás tekintélyes hányadával is. Ebből a közszolgálati sajátosságából pedig az következik, hogy létesítése, területi kapcsolatrendszere nemcsak a termelőszféra, hanem a személy- és anyagmozgatási szolgáltatást igénybe vevő lakosság számára is lényeges, ezért a lakosság különféle hierarchikus szerveződésű csoportjai igénylik és lehetőleg gyakorolják a beleszólási jogot a hálózat alakításában, miközben az individuális elképzeléseknek korlátot szabott, a központi hatalom akaratának pedig lehetőséget kellett, hogy biztosítson a szervesen összefüggő rendszert alkotó hálózat működőképességének nem mellőzhető feltételezett-sége.

Az alábbiakban röviden összefoglaljuk a közlekedési hálózat létrejöttében megtestesülő érdekérvényesítésben kifejeződő ágazati és lakossági akarat formáit.

I. A területi érdekek és helye az érdekek rendszerében

A tartalmát tekintve bizonyos értelemben *gazdasági viszonyoknak felfogható* LICK J. (1976), valaki(k)nek a hasznát szolgáló, előnyére váló (A MAGYAR NYELV... 1965) érdeket bátran értelmezhetjük egyes személyek vagy csoportok másokkal szembeni céljainak elérésére inspiráló, de nem az egyén akaratának termékeként, hanem az obhektív társadalmi viszonyok talaján létrejövő erőnek, amely egyik legfontosabb ösztönzője, motívuma az emberi tevékenységnek, és átfogja a társadalmat annak teljes viszonyrendszerével együtt. Az érdekek hierarchiáját alapvetően az érdekeket hordozó személyek halmazának nagysága határozza meg. Az érdek megjelenik az egyén, a csoport és a társadalom szintjén, így ennek kapcsán joggal beszélhetünk az érdekek lényegében hármass fokozatú, már régen felismert trichotomikus struktúrájáról (GÁSPÁR G. 1983).

Az általában közvetlenül (akár érdekérvényesítést szolgáló informális kapcsolatokban is) érvényesülő *egyéni* érdekei szemben a *csoportérdek* közvetetten érvényesülő (a társulások közös érdekei az egyéninél jobban társadalmi meghatározottságúak, mert a belépő egyének döntése alapján szerveződnek meg), a társadalmi érdek pedig szinte kizárólag intézményesített úton érvényesül, megvalósulásának hosszabb az időigénye. A *társadalmi érdekek*ben kioldódhatnak az ellentétes csoportérdekek, viszont fennáll annak a veszélye, hogy a társadalmi érdeket éppen nagyfokú közvetítettsége miatt el lehet személyteleníteni, s visszaélni is lehet vele ideologikusan. A politika, így a gazdaságpolitika, ezen belül a közlekedéspolitikai gyakorlatában nagy jelentősége van annak a felismerésnek, hogy bár a *közös érdek* az adott közösség minden egyes tagjának az érdeke, ezt *mégsem ismeri fel minden helyzetben a közösség valamennyi tagja*. Ilyen esetben az egyén *ellenkezése ellenére az ő érdekében is érvényesíteni kell a közösség összérédekén alapuló akaratot*, határozatot. Ilyen felismerésből igyekezett Széchenyi a nemesi osztály anyagi hozzájárulását is megszerezni az uralkodó osztályok érdekeit elsősorban szolgáló utak költségeinek fedezéséhez, a közteherviselés elvének érvényesítésével.

Az érdekek nemcsak attól függően alkotnak csoportot, hogy az embereknek milyen sokaságához kötődnek, hanem hogy az emberi tevékenység melyik területéhez tartoznak. Utóbbi értelemben használjuk a gazdasági, kulturális, szociális, környezeti stb. jelzőt az érdek szó előtt. Az emberek (egyes személyek, csoportok) érdeke e tekintetben is igen eltérő lehet, még olyan formán is, hogy nagyjából azonos gazdasági érdek mellett erősen különbözőek a kulturális érdekek. Ezzel tulajdonképpen elértünk az *ágazati érdekek*hez, ami a népgazdaság bizonyos részében termelői és nem termelői tevékenységet folytatók (és többnyire családtagjaik) sajátjának tekinthető. Az ágazati érdek megnyilvánulhat az adott ágazat munka-, kereseti-, szociális és egyéb létfeltételei bizonyos, történelmileg kialakult, a gazdaság általános fejlettségéhez is mért szintjének biztosításában (pl. a szakszervezet részéről), illetve a termelés bizonyos gazdaságos szintjének, az ágazat más ágazathoz viszonyított presztízsszintjének elérésére, a termelési struktúrában kivívott hely fenntartására, ill. pozíciójának növelésére való törekvésében (a termelők, ill. a termelők részéről). Ez közelebből azt jelenti, hogy az *ágazati érdek jóval szűkebb a társadalmi érdeknél, de még a népgazdasági, sőt a gazdasági érdekeknek is csak egyik összetevőjét alkotja*, ezért mindezekkel

ellentétbe kerülhet. (Erről bővebben szólnunk egy későbbi cikkünkben, a kisforgalmú mellékvonalak megszüntetésével kapcsolatban.)

A *népesség*et (keresőket és eltartottakat) azonban nemcsak az egymással nem mindig egyező ágazati érdekek osztják meg, *hanem a munka-, még inkább a lakóhelye szerint, tehát térbeli tagozódásában is sajátos érdekek motiválják, mégpedig bizonyos esetekben az ágazati hovatarozástól függetlenül*. Ilyenformán a *területi érdek* a különböző nemű, életkorú, szakmájú, a társadalmi termelésben elfoglalt helyük, foglalkozásuk, ágazatuk, sőt világnézetük szerint különböző *embereknek tartós tartózkodására szolgáló*, rekreációra, a szabadidő eltöltésére használt lakóhelyüket is magába foglaló *közös környezethez fűződik, amelynek számukra előnyökhöz juttató fenntartásában, alakításában közvetlenül érdekeltek*. A közös környezet nem feltétlenül ölel fel azonos természeti tájegységet, ahogyan közigazgatási területegységet sem, bár jónéhány – éppen a vasútépítésekkel kapcsolatban általunk vizsgált – esetben az effajta területegységekkel is kongruens lehet. Pl. egy adott városban, vagy éppen különböző megyékben lakóknak – más jellegű érdekelletéik ellenére – közös érdekük volt a vasúthoz jutás. (ERDŐSI F. 1984)

A közlekedés szerveződését mozgató *érdekek rendszere történeti fejlődésének* (genetikájának és metamorfózisának) vázlatos áttekintésekor abból indulhatunk ki, hogy *a társadalmi fejlődés alsó fokán*, a közlekedésben még az *egyéni* elképzelés és akarat dominált. Igazából azonban csak a *civilizált* népek területi kapcsolatainak fenntartásakor kellett az egyéni érdekeket különféle alapon szervezett és különböző nagyságú *közösségek általános, közös érdekeinek* alávetni, illetve az egyéni érdekeket egyeztetni, a közlekedés pályáinak irányát, illetve nyomvonalát kialakítani. Azt is mondhatnánk, hogy akkor vált a közlekedés ügye közérdekű kérdéssé és feladattá, amint az egyén felismeri azokat a különböző, reá nézve hasznosnak bizonyuló előnyöket, amelyeket a közlekedés magasabb szempontból célszerű kifejlesztése nyújtott. (FELLNER F. é.n.) Így azonban mégsem hiteles a kép, hiszen az osztálytársadalmakban csak a népesség kis hányadának volt politikai, beleszólási joga a társadalmi-gazdasági, így a közlekedési kérdésekbe, a döntésekbe is.

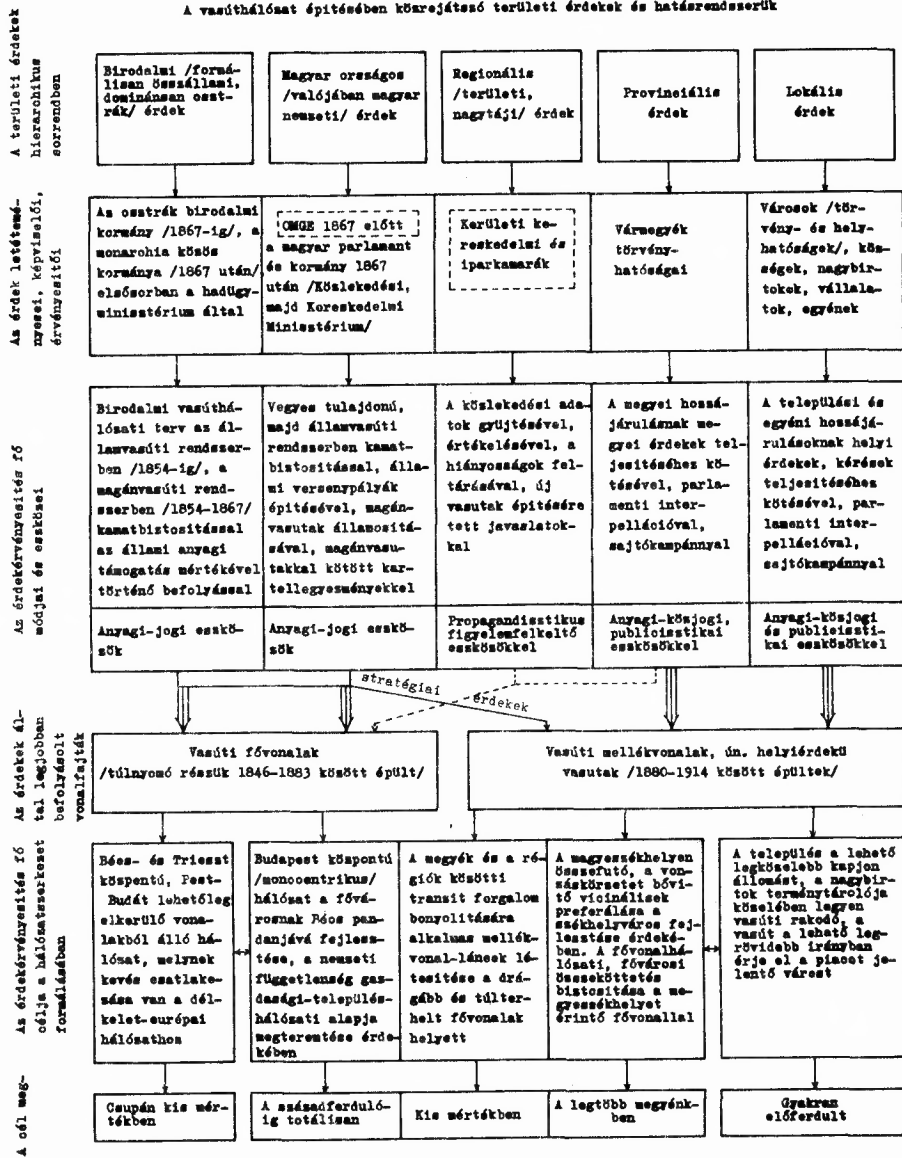
A vasútépítések korában a Magyarországon fejletlen tőkés társadalom állama – mint arról majd részletesebben szólnunk – ugyan elsősorban az uralkodó osztály egészének érdekét volt hivatva képviselni, mégis az uralkodó osztályokon belüli elkülönült specifikus társadalmi *rétegérdekek* igen gyakran egymással szembenálló *területi érdekek formájában* nyilvánultak meg. Még gyakoribb volt az azonos társadalmi osztályhoz vagy réteghez tartozók között a területi alapú érdekelletét a közlekedési pályák, a vasutak irányának meghatározásakor. *Az állam* ezért az *összuralkodó osztály érdekében* folytatott közlekedéspolitikájával avatkozik be a sajátos területi közlekedési problémák megoldásába.

II. A különféle területi érdekek a vasúthálózat létrejöttében

Az 1. táblázat segítségével áttekinthető képet adunk a különféle hierarchikus szintű területi érdekekről és hatásrendszerükről.

1. táblázat

A vasúthálózat építésében küzdelemes területi érdekek és határendésük

Jelmagyarázat: hatalmi eszközök hiánya
 ← a fő érdekelletétek

1. Az osztrák birodalom érdekei

A vasútépítésünk kezdetén, az abszolutizmus idején készült osztrák birodalmi vasúthálózati terv olyan transzverzális irányú magyarországi vonalakat tartalmazott, amelyek legtöbbször gazdasági-kulturális központunkat, Pest-Budát elkerülte, és agrártermékeink Bécskébe, illetve Triesztbe szállítását közvetlenül szolgálta volna. (KÉPESSY Á. 1908.) E tervekben azonban meglehetősen kevés valósult meg, nemcsak azért, mert az osztrák birodalmi államvasúti rendszer csak néhány évig volt fenntartható, és a magánvállalatok által épített vasutak irányát jobbra csak áttételesen lehetett befolyásolni, hanem azért is, mert a hazai – részben az Országos Magyar Gazdasági Egylet (OMGE) által megfogalmazott – közvéleményt nem lehetett teljesen figyelmen kívül hagyni. Annak ellenére, hogy az OMGE kifejezetten elégedetlen volt vasúthálózatunk szerkezetével. (HOLLÁN E. 1864; HUNFALVY J. 1867), nem szabad megfeledkezni arról a tényről, hogy hálózatunk legnagyobb része (az alföldi teljesen) már 1867 előtt Pest-központúra formálódott. A kiegyezés előtt mindössze a Dunántúlon jött létre néhány jelentősebb transzverzális. (A bécs–sopron–szombathely–nagykanizsai és a komárom–székesfehérvári, melynek Győrön keresztül volt kapcsolata Béccsel.)

Kétségtelen hiányossága a kiegyezés előtti hálózatunknak, hogy nem teremtett kapcsolatot Erdéllyel és a Kárpátokon kívüli külfölddel, hogy egyoldalúan Ausztria felé orientálódott, de „enyhítő körülmény”, hogy egy, még kialakulatlan hálózattól nem szabad számonkérni a mindenirányú kapcsolatot, különösen, ha ahhoz a környező országok részéről hiányoztak a feltételek. Kár, hogy arról is megfeledkeztek az egykori (erősen elfogult) bírálók (AZ ORSZÁGOS... 1862), hogy gazdaságunk egyoldalú agrárstruktúrája mellett az ausztriai, nyugati relációjú terményexportunkat hordozó vasutak jobban szolgálták gazdasági érdekünket, mint a délkelet-európai országokkal összekötők, hiszen az utóbbi régió számunkra nemcsak potenciális, de valóságos versenytársunk lehetett volna a nyugati agrárpiacon.

2. Az országos (magyar állami) érdek

A kiegyezés témánk szempontjából azért képez cezúrát, mert előtte csak ferdítéssel volt lehetőség arra, hogy a magyar érdekek is érvényre jussanak, szinte úgy kellett azokat „becsümpészni” a hálózatfejlesztés processzusába. A viszonylagos állami függetlenség elnyerése után létrejöttek az országos érdekek érvényesítésének gazdaságpolitikai feltételei. Ezzel élve alapította meg az állam a MÁV-ot és köthette feltételhez a magánvasutak építésének anyagi tárnogatását. Az úgynevezett „kamatgaranciális” rendszerben az állam úgy igyekezett ösztönözni a belföldi és főként a külföldi tőkét a vasútépítésre, hogy a vasút veszteséges üzemelése esetén megfizette a befektetett tőke utáni, általában 5–7%-os bankkamatot (UJHELYI G. 1910). E kedvezmény, a tőkehozadék biztosítása fejében az állam beleszólhatott a vasutak irányának meghatározásába.

Egy ideig azonban nem volt egyértelmű, hogy milyen hálózati orientáció és milyen szerkezetben szolgálja a legjobban a magyar állami érdekeket. Lényegében a KOSSUTH és SZÉCHENYI között az 1840-es években folyt vitának (GERGELY A.:

1982) tárgyat is képező alternatívák (Bácska—Fiume vagy Pest—Fiume vasút) eldöntéséről, a megfelelő változat elfogadtatásáról volt szó. Az ország mezőgazdasági kivitelében meghatározó szerepű alföldi földbirtokosok érdekét a legközvetlenebbül olyan vasutak szolgálták volna, amelyek a legrövidebb, legolcsóbb szállítási lehetőséget teremtetnék volna meg a lehetőleg Ausztrián túli nyugati piacra. Ennek érdekében még a kiegyezés előestéjén megszerveződött az Alföld—Fiume vasút létrehozására egy magántársaság (SZATHMÁRI K. 1864), mely 1871-ig meg is építette az interregionális pálya Nagyvárad—Szeged—Szabadka—Észak közötti részét. Megindult egy másik — az Alföld középső részének és a Dél-Dunántúlnak a terményexportját megkönnyítő — transzverzálisnak az építése is. E „Duna—Dráva vasút” ugyan nem érte el a Dunát Bajánál, mert csak a bátaszék—dombóvár—zákányi része készült el 1873-ig (ERDŐSI F. 1983), de Zákánytól Nagykanizsán keresztül Trieszt felé, Zágrábon keresztül pedig Fiume felé volt folytatása.

Kétségtelen, hogy bár ezek az átlós irányú pályák közvetlenül regionális érdekeket szolgáltak, gabona-kivitelünk és ezzel exportbevételünk növelése végső soron az országnak is jól jött volna. Csakhogy a *többféle országos érdeket tartalmazó hálózatfejlesztési variációk közül a kormányzat értékrendjében az került az első helyre, mely lehetővé tette volna a magyar főváros — Béccsel vetekedő, azt a Monarchián belül ellensúlyozni képes — európai metropolissá fejlesztését is. Ezt a törekvést szolgálta egyrészt a magántársaságok pályáival eredményesen versenyezni képes új állami fővonalak építése Budapest felé (közöttük a fővárost Fiumével összekötő), a megkezdett transzverzális építkezések leállítására és forgalmuknak a főváros felé terelése* (ERDŐSI F. 1986. 2).

Az alföld—fiumei vasutat nem vezették tovább az eredeti terveknek megfelelően Szlavónián át az Adriához, hanem Eszék-től — elgörbítve — Villányig hozták fel, ahol a már korábban meglévő, Pécsen és Nagykanizsán át folytatódó pályához kapcsolták. Később, államosítása után a MÁV több önálló tarifaszakaszra bontással nagymértékben megdrágította rajta a — kerülő úton elvileg kivitelezhető — fiumei viszonylatú forgalmat, és ugyanakkor leszállította a főváros felé tartó szállítmányok fuvardíját, sikerült is a K—Ny-i irányú forgalmat D—É irányúvá megfordítani. A Duna—Dráva vasút rendelkezését pedig lehetetlenné tette, hogy 1873-tól 1909-ig obstruálták a mindössze 19 km-es bátaszék—bajai befejező szakasz építését. Ebben a példátlanul hosszú idejű mellőzésben nagy szerepe volt a fővárosi malomipari lobbynak, amely minden eszközzel biztosítani akarta, hogy az alföldi gabona minél nagyobb részét feldolgozhassa (ERDŐSI F. 1985/1.). Ez a lokális iparági érdek annyiban volt országos érdek is, hogy a gabonakivitelnél több jövedelmet hozott az őrlmények exportja, amit persze a leggazdaságosabban a termelőterületekre telepített nagy malmok és a külföldi piaccal összekötő legolcsóbb szállítás tettek volna lehetővé.

Vasúti fővonalhálózatunk szélsőségesen egyközpontú fejlesztésének megszüntetését századunk elején két körülményre vezethetjük vissza. Az egyik az, hogy Budapest pályaudvarainak forgalmi áteresztő képessége — fejlesztésük ellenére — már elégtelennek bizonyult, a torlódások az országrészek közötti és a külkereskedelmet realizáló forgalmat egészségtelenül lelassították. A másik, hogy Budapest ekkorra már sokféle iparral, kiterjedt kereskedelemmel és igen fejlett, az egész ország számára nyújtott szolgáltatásokkal, erősen koncentrált infrastruktúrával rendelkező, tehát funkcionálisan „több lábbon álló” kulturális központtá lépett elő, amelyen belül a malomipar súlya viszonylagosan csökkent. Az egészségtelen mértékű központosítás hátrányainak kényszerítő hatására századunk első évtizedének végétől több intézkedéssel segítette elő a

kormányzat a fővárost elkerülő diagonális irányú közlekedést: a baja–bátaszéki pálya szakasz és a Duna-híd megépítésével (mely lehetővé tette többek között a nagyváradi–baja–fiumei gyorsvonatok irányítását), az alföld–fiumei vasút számára a gombosi Duna-híd megépítésével (a folyami komp helyett) és a vasút szlavóniai folytatásával, valamint a fővárost K-ről kikerülő, a miskolci fővonalat Váccal összekötő pálya megépítésével (ERDŐSI F. 1986/2.). – E koncepcióváltozás is azt igazolja, hogy az országos érdekek sem örök, hanem csupán *történelmi kategória*, amely tartalmában változhat a mindenkori gazdasági-politikai konstellációknak megfelelően.

Vicinális vasútvaink létesítésére ugyan a helyi és provinciális érdekek érvényesítése volt a jellemző, de bizonyos – tényleges, vagy éppen csak vélt – *állami érdekek* is felmerültek tervezésükkor, mégpedig – hogy csak a legfontosabbaknál maradjunk – legalább négy vonatkozásban. Az állam, úgy is mint a MÁV tulajdonosa és finanszírozója, hogy saját anyagi forrásait kímélje,

- olyan fontosabb viszonylatokban, ahol másodosztályú fővonalat kellett volna építeni, helyi érdekű társaságokat ösztönzött megyéken belüli vasutak, valamint ugyancsak mellékvonali minőségű, több megyét, esetleg régiót összekötő hosszabb pályák, pályaláncok építésére,
- különleges műszaki követelményeket támasztott a stratégiai fontosságúnak ítélt vicinálispályákkal szemben,
- részben az előbbi követelménnyel is összefüggésben, érdekeinek megfelelő helyen engedélyezte a HÉV-eknek a (MÁV) fővonalakhoz való csatlakozási pontját kialakítani,
- ügyelt arra, hogy a helyi érdekű vasút ne lehessen versenytársa a fővonalnak.

További két olyan különleges területpolitikai szempontot is ismerünk, amelyekhez ugyan egyértelműen állami érdek fűződött, de amelyeket jobbra a helyi érdekeltségek és törvényhatóságok felé sugalmazva és nem annyira nyíltan meghirdetve tudatosítottak az állami szervek:

- a nemzetiségek asszimilációjának elősegítése,
- a kivándorlások mérséklése.

3. Regionális érdekek

Amíg a birodalmi és az országos érdekek érvényesítésének és konfrontációjának objektumai általában a fővonalak voltak, az *alacsonyabb kategóriájú területi érdekek jobbra a mellékvonalak* (a hivatalosan „helyi érdekű vasutak”-nak nevezett) *létesítésekor merültek fel*. Nem halgathatjuk el azonban mindkét esetben a kivételeket sem – de csak az illusztratív célnak megfelelő rövideggel.

Annak ellenére, hogy a magántársaságok, majd a MÁV által létesített fővonalak gazdasági számításokkal megalapozott vonalterveit a kormányzat (elsősorban a honvédelmi) bírálta felül és hagyta jóvá, néhány esetben az ügyben hivatalosan nem illetékes helyi törvényhatóságok is érvényesíteni tudták akaratukat. Nyíregyháza kiharcolta magának, hogy az eredeti elképzeléssel szemben (Nagykálló helyett) feléje vezessék a pályát, (GEDÜLY H. 1896), ahogy a nagyhatalmú szatmári földesúr, KÁROLYI ISTVÁN gróf elérte, hogy a máramarosi sóbányavidéktől ne az akkori Tisza-hajózás végpontjáig, Vásárosnaményig, hanem a már vasúttal rendelkező Debrecenig építsék meg a vasutat – értékesebbé téve így az általa érintett birtokait (Károlyi I. 1858). Első olvasásra

mosolygásra készítheti az olvasót HOLLÁN E.-nek az a tétele, hogy a „helyi érdekek kielégítését fővonalal csak úgy lehet megoldani, ha a fővonal irányát elgörbítéssel aszerint alakítják ki” (HOLLÁN E. 1864), – de ha jobban meggondoljuk, valóban az lehetett a megoldás, amikor még mellékvonalak nem léteztek. Hozzá kell tennünk mindjárt, hogy HOLLÁN egyébként a nagyforgalmú fővonalakat a lehető legegyszerűbb irányban látta helyesnek megépíteni, mert ezt diktálták az általános forgalmi érdekek.

De az előbbi kitérő után térjünk vissza a regionális érdekre, amin itt most a több megyényi vagy országrésznyi területek elkülönült, sajátos érdekét értjük. Ennek, a korabeli sajtóban kifejezésre juttatott (gyakran eléggé homályosan körvonalazott) érdekfajtának azonban a mellékvonalak építéskor (az 1880-as évektől) nem volt „gazdája”, képviselője, mivel már régen megszűntek az önkényuralom alatt létrehozott, több megyényi igazgatási egységek, a kerületek, így nem létezett olyan hivatalos szerv vagy fórum, amely a területi érdekeknek ezt a szintjét képviselte, gondozta volna. A *kerületi kereskedelmi és iparkamarák ugyan regionális területi szervezésű intézmények voltak*, némelyikük készített is a több megyére kiterjedő illetékességi területére hálózatfejlesztési tervet, de ezekben – saját bevallásuk szerint – a helyi, megyei és országos érdekeket igyekeztek összehangolni, *elkülönült, önálló regionális érdekeket nem fogalmaztak meg*. Utóbbiakat valószínűleg még fel sem ismerték, ha csak azt nem vesszük a regionális érdek számontartásának jeléül, hogy – mint majd arról még részletesebben szólunk – helytelenítették a több megyén is végigvonuló, interregionális pályák mellékvonalai minőségben történt megépítését, a célszerűbb, nagyobb teljesítményű MÁV fővonalak helyett.

Mai értelemben vett *állami regionális gazdaságfejlesztési politikáról* a dualizmusban természetesen *nem beszélhetünk*, már csak azért sem, mert az állam a gazdaságirányítás, -fejlesztés funkcióját alig vállalta fel, meglehetősen erőtlennül gyakorolta. *Legfeljebb* meglehetősen esetleges, következtelen, koncepciótlan, a *nemzetiségi politika által motivált megfontolásokkal találkozhatunk egyes régiók preferációjában és mások díszpreferációjában, de ezekben az esetekben is inkább csak a kincstári beruházások területi elosztása, mintsem a gazdaságban domináns magánszektor befolyásolása révén*, hiszen erre lehetősége éppen a vasútépítésekén kívül jóformán nem is volt. Ha egyáltalán beszélhetünk a vasútépítések által közvetített állami regionális politikai megfontolásokról, úgy azok nem annyira gazdasági, mint – a nemzetiségek mellett – inkább stratégiai aspektusúak voltak.

A latensen létező regionális érdekeknek sem általánosságban, sem konkrétan a vicinálisvasutak építésében nem lévén hivatalos képviselője, esetenként a régiót alkotó megyék gondolkodtak megyeközi viszonylatokban, illetve megyék fölötti nagyobb léptékben. Az utóbbi lehetőséget azonban csak kivételesen használták ki, mivel a megyék inkább a partikularizmus, az állami érdekekkel szembeni, nem szükségképpen, de gyakori ellenállás, illetve az autarchia megtestesítői és nem a területi integráció, a közös érdekek alapján történő együttműködés hívei voltak.

A több megyét érintő helyiérdekűek létesítéséhez valamennyi érdekelt megye hozzájárulása kellett, érdekellentétektől függetlenül. Azonban mindig a fő érdek határozta meg, hogy a többirányú vasútépítési alternatívából melyiket helyezik az első helyre a megvalósításkor.

Legnagyobb vidéki városaink viszont a dualizmus idejére gazdasági és központi funkcióik gyakorlásában már „kinőttek” megyéjükből, több vonatkozásban is egész

régiók központjaivá váltak, vagy legalábbis erre a kiemelkedő szerepre aspiráltak, amihez elengedhetetlennek bizonyult a megfelelő közlekedési kapcsolat. (Pl. Debrecen mindent megtett a vasútépítések terén is annak érdekében, hogy az egész ÉK–Alföld és Erdély É-i peremének központja lehessen.)

4. Provinciális érdekek

Ellentétben a „gazdátlan” regionális érdekekkel, a *provinciális érdekek megtestesítői*, a magyar közigazgatási rendszer legnagyobb területi egységei, a törvényhatóságuk révén szuverén területi politika folytatásához jogosítványokkal — de anyagi eszközökkel alig, gazdaságirányítási jogkörrel pedig egyáltalán nem — rendelkező *vármegyék* voltak. A dualizmusbeli megyepolitika főbb törekvései arra irányultak, hogy a gazdasági élet területi megoszlásában és a vonzásokörzetekben bekövetkező változások ellenére *megőrizze a megyehatárokat*, a területi integritást. A status quo feltétien tiszteletét elébe helyezték a realitásoknak. Ez alól csak egy kivétel volt, ha lehetőségük adódott a területi terjeszkedésre a szomszéd megye rovására. *Ellenséges magatartást láttak minden olyan vasút tervezésében, amely megyéjükből a szomszéd megye székhelye vagy egyéb központja felé vezet*, és ezáltal fennállott annak a lehetősége, hogy megyéjük egy része a szomszéd megye központi települései vonzásokörzetéhez tartozzon, majd elcsatlakozzon.

Általános tünet, hogy a határukat átlépő vasutakat az érdekelt megyék (illetve székhelyeik és egyéb városaik) sanda szemmel nézték, vonakodtak építésükhöz hozzájárulni. Többek között Debrecen és Nyíregyháza, Pécs és Eszék, Pécs és Szekszárd, Győr és Pápa, Zalaegerszeg és Sopron, illetve Pozsony gyakran „*övön aluli ütésekkel*” valóságos „*sajtóháborút*” vívtak, s a kormányzat megnyerése érdekében a parlamentni vitákon is, mai viszonyaink mellett elképzelhetetlen keménységű harcot folytattak egymással, hogy a számukra kedvezőbb változat szerint, vagy egyáltalán ne épüljön meg a tervezett vasút.

Hazánk „*alulurbanizáltságával*” összefüggően majdnem mindegyik megyénkben nemcsak hogy a megyeszékhely volt a kiemelkedően legnagyobb település, de a gazdasági energiák gyengése miatt nem is volt mód arra, hogy a többi központi település a megyeszékhelyhez hasonló méretűvé fejlődjön. Ebben az irányban hatott a megyeszékhelyek előtérbe helyezése a *megyei monocentrikus politika* gyakorlásában. Ennek egyik hathatós eszközére lettek a *közlekedési hálózat megyeszékhely központú fejlesztésében*. Több törvényhatóság az anyagi támogatás mértékének megállapításakor előnyben részesítette a megyeszékhelyen összpontosuló, illetve azt érintő helyiérdekeket. E törekvés eredményeként Somogy, Baranya, Vas, Szabolcs, Szolnok stb. megye helyiérdekű vasútjainak többsége a megyeszékhelyen összefutó hálózatot alkot.

A megyeszékhelyek azon az alapon, hogy „*legalább mi fejlődünk*”, igen gyakran *féltékenyen nézték saját megyéjük más városias településeinek fejlődését, beleértve vasúthoz jutásukat is*, és nem ritkán *igyekeztek megakadályozni, hogy e másodlagos központok jó közlekedési helyzetbe kerüljenek*. (Szekszárd nem tartotta kívánatosnak, hogy vasútja összekösse a nálánál iparosodottabb, nagyobb gazdasági potenciállal rendelkező Pakssal és Dunaföldvárral, ezért Rétszilas felé vezették a pályát, Pécs megaka-

dályozta, hogy megépüljön a bátaszék–mohács–pélmonostori vonal, mely Mohács forgalmát megnövelte volna a megyeszékhely rovására.) E jelenség mellett igen sok bizonytalanság tapasztalható a kisvárosok részéről abban a tekintetben, ahogyan szuverenitásukat növelni akarva, mindenáron „antipólus” funkcióra törekedve, a megyeszékhelyükkel alakuló közlekedési kapcsolatukat értékelték.

Pl. Siklós eleinte tiltakozott az ellen, hogy a pécs-dolnai–miholjaci vasút érintse (lemondva csomóponttá válásáról is), nehogy közvetlen összeköttetésbe kerüljön a feltételezése szerint kereskedelmét, piacát veszélyeztető Péccsel. Néhány évvel később viszont már előnyösnek találták a pécsi összeköttetést (elsősorban kulturális, tehát meglehetősen marginális szempontból), de már elkéstek, mert Harkányon át jelölték ki a Szlavóniába átszolgáló pályát. – Sárvár viszont mindent megtett azért, hogy Szombathelytől „elcsábítsa” a Pozsonyból D felé tervezett vasutat. Nagykanizsa rossz néven vette Zalaegerszegtől, amiért az nem támogatta a vicinálisvasutakhoz jutásban, miközben a Vas megyével összekötő mellékvonalak építését előtérbe helyezte.

Bár a megyei érdek a legerőteljesebben és legvilágosabban általában a megyeszékhely preferációjában jutott kifejezésre, nem szabad elhallgatnunk azt sem, hogy a vonalalternatívák elbírálásakor a megyei törvényhatóság általában azok mellé állt, amelyek a legtöbb települést érintették, és nem mindig értékelték különösebben nagyra a tranzitforgalmat. A ritka esetek közé tartozott, amikor a megye és székhelyének érdeke szétvált, egymással szembenállva elkülönült; így pl. Fejér megye nem akarta vállalni a szerinte kizárólag a megyeszékhelynek érdekében álló székesfehérvári–adonyszabolcsi vicinális támogatását.

5. Lokális-mikroregionális érdekek

Az érdekhierarchia – a hozzákötődő érdekellentétek – további metszetét a nem megyeszékhely városok közötti viszony adta. Sok esetben a gazdasági erőben, kulturális funkciójuk kisugárzásában közel azonos szintű, vagy éppen paritásos városok között majd akkora érdekellentét feszült, mint az alá-fölérendeltségi viszonyban álló megyeszékhelyek és egyéb városok között. Egymással szemben akarta érdekeit érvényesíteni Hajdúböszörmény és Hajdúnánás, Kiskunmajsa és Kiskunhalas, Szigetvár és Barcs stb. Nemcsak várospárok ellentétéről van szó. A kisvárosi „háromszögeken” belüli érdekérvényesítési, még a hagyományos jószomszédsági viszonyból eredő etikai kötelezettségektől is eltekintő, durva módszerű kísérletre többek között Zala megyének a Balaton közeli kisvárosai szolgáltattak példát, amikor a Keszthelyről a Marcal-völgy felé építendő vasútra Tapolca és Sümeg egyaránt pályázott, ám olyan vonalvezetéssel, hogy a másikat ne érintse, és ehhez mindegyikük igyekezett megnyerni szövetségesnek Keszthelyt.

A mi terminológiánk szerinti mikroregionális érdekek igazi letéteményesei, képviselői a városoknál jelentéktelenebb, de akár tucatnyi faluból álló mikrorégió számára az alapfokú központi település funkcióját képező nagyközségek, „mezővárosok” voltak. Ezek is megvívták a maguk érdekérvényesítési harcát a vicinálisvonalak kitzúésekor, de erejük rendszerint csak a felsőbb érdekek által rögzített végpontok között közvetítőlegesen megírányzott pálya néhány (esetleg tíz) kilométeres nagyságrendű eltéréseket megengedő módosítására, illetve néhány nem betervezett falusi település felhívására volt elegendő. Egyes kisközpontok attól tartottak, hogy a vasútépítés meg-

bolygatja a hagyományosan kialakult, a lovaskocsis szállítás lehetőségeihez igazodó mikroregionális piacközpontok és vonzaskörzeteik területi struktúráját, mint ahogyan ezt a kaposvári–siófoki vicinális vonaltervezése nyomán Siófok, Tab, valamint Szántód és Boglár között feszülő érdekellentétekből megismertük, de jellemző egyebek mellett Felsőiregnek Tamásival szembeni kísérlete is.

Amíg a kisközpontok a mikroregionális érdekek alapján képesek voltak elérni, hogy a nyomvonalat hosszabb szakaszon módosítsák, áthelyezzék, *az egyes községek és az uradalmak ereje legfeljebb csak rövidebb szakaszok korrekciójára volt elegendő*. Legismertebb módja az volt, hogy a falu vagy a major elérésére alkalmas kanyart alakítottak ki, ezzel megnövelve a pálya hosszát, ami előnytelenül hatott a tranzitforgalomra. Némelykor *valóságos verseny* folyt a *nagybirtokok között központjaiknak, majorjaiknak a vitatott pályára való felfűzéséért*. Az még az etikusabb ügyek közé tartozott, amikor a vasút létesítői „fáradozásukat” (tevékenységüket) *úgy honoráltatták, hogy a saját birtokuk elérését lehetővé tevő irány kialakítását intézték el*. Így vezették a kecskemét–fülöpszállási vasutat a Helvetia szőlőnagybirtok, a kecskemét–tiszaugit a hercegi nagybirtok, a debrecen–füzesabonyit az egri káptalani uradalom felé, a pécs–bátaszéki, az eger–putnoki, az esztergom–budapesti és még több vicinális vonalvezetésébe pedig bányavállalatok is beleszóltak (ERDŐSI F. 1985/2.).

A teljesebb és hitelesebb kép kedvéért megjegyezzük, hogy egy-egy pálya létesítések az érdekek nem mindig szingulárisan, jól körülhatárolt, világos hierarchikus területi kategóriákban, vagy egyes ágazatokhoz kötve, hanem komplexumaikban léptek fel, egyszerre többféle hatott közre a végeredmény létrejöttében. Nem tartozott a ritka esetek közé, hogy éppen az érdekellentétek miatt nem valósultak meg egyes tervek.

IV. A (vicinális) vasutak létesítésekor megnyilvánuló területi érdekek gazdasági tartalma

Minden olyan esetben, amikor egy viszonylag egynemű, szélsőségesen mezőgazdasági karakterű területen, minden különösebb gazdasági-forgalmi felmérést nélkülözve, közmegegyezéssel, vita nélkül került sor egy új vicinális irányának megállapítására, a területi érdek lényegében csak abban a szolid követelményben manifesztálódott, hogy az ország vasúthálózatában még fehér foltot mutató terület közlekedési-szállítási lehetőséget nyerjen a hálózathoz való kapcsolódással, a pálya *általános szállítási feladatot lásson el*.

Az általános hasznot az érintett vidék szempontjából a termények piacra szállításának gyökeres javulásával, a mezőgazdaság fellendítésével indokolták.

Úgy tűnik, hogy az általános gazdasági-társadalmi előnyökön túlmenően a *HÉV-ek építéséhez fűződő területi érdek legfőbb gazdasági tartalmát a településhálózat új vonzaskörzeti területi szerkezetének létrehozásában kell keresnünk*. Arra már a korábbiakban is utaltunk, hogy a vasutak, ezen belül is a leggyakrabban előforduló, a legtöbb irányú összeköttetést kialakító HÉV-ek mennyire lehettek a központi helyek fejlesztésének és vonzaskörzetük kiszélesítésének eszközei. E felismerés alapján központi településeink, városaink a HÉV-ek létrehozása elé általában különösen erős vára-

rakozással tekintettek. Joggal tételezhatték fel, hogy a vasutak megjavítják a közlekedés, tehát az anyag- és emberáramlás lehetőségeit közvetlen és tágabb környezetükkel. A HÉV-ek irányától, számától, a fővonalakhoz való viszonyuktól, földrajzi fekvésüktől, gazdasági szerkezetüktől és még jó néhány egyéb tényezőtől befolyásoltan különböző szintű és előjelű gazdasági eredményeket vártak a vicinálisoktól. A pozitív, reájuk nézve hasznos hatásokat és következményeket három csoportba sorolhatjuk:

- a piaci ellátás javítása, városok és vidékük közötti termékcsere, kereskedelem növekedése,
- a vonzáskörzet kiterjesztése, bővítése,
- vasúti csomóponttá előlépés.

Bár ezeket az elvárásokat növekvő szintjüknek megfelelően csoportosítottuk, a gyakorlatban mégsem lehet élesen szétválasztani, mivel természetesen mind a három „áldást” várták a városok a HÉV-ektől. A következőkben azonban a lehetőségekhez képest „tisztá” példákon mutatjuk be az egyes elvárásokat.

A legszerényebb gazdasági haszon követelményét azok, a mezőgazdasági termelés szempontjából kedvezőtlen fekvésű városok támasztották a vicinálisvasutakkal szemben, amelyek piacuk, *élelmiszerellátásuk javítását, olcsóbbodását* várták a jó termelési adottságú, de kövesút hiányában enyhe télen, esős ősszel és tavasszal szinte elérhetetlen vidékükkel teremtendő vasúti összeköttetéstől (mint pl. a miskolciak a mezőcsát–miskolci, a szekszárdiak a szekszárd–bátaszéki vicinálisától). A 19.sz. végén már bebizonyosodott, hogy az évtizedekkel korábban felmerült „kövesút vagy vasút?” dilemmája az utóbbi javára dőlt el; a megyei költségvetésben szereplő útalapok nagy részét már vicinálisvasutak építésére használták fel, különösen az Alföldön.

A városok gazdasági-kereskedelmi életének fellendülését, az ellátó területével való intenzívebb kapcsolat kialakulását sok helyen a vasúttól várták, mint pl. a kecskeméti–fülöpszállásitól.

Az előrelátóbb várospolitika a helyiérdekű vasutakban felfedezte a város intézményei által vonzott terület megnövelésének, ezzel a város általános fejlesztésének eszközét is. Vonattal olyan területekről is be lehetett járni a városba a legkülönbözőbb szolgáltatások (egészségügyi, oktatási, kereskedelmi stb.) igénybevételére, ahonnan korábban egy nap alatt nem lehetett megfordulni. A megnövekedett látogatottságuk, forgalmuk miatt a városi intézményeket bővíteni kellett, miközben új szolgáltatóhelyek, intézmények születtek, több szakemberre, személyzetre volt szükség, de a fejlesztési lánc a bővülő munkaalkalom következtében meggyorsuló beköltözésben, a városon belüli szükségletek további növekedésében (egyebek között lakásigényekben) haladt tovább. Ennek az urbanizációs folyamatnak az extenzív szakaszban fő nyertesei a városok voltak. Nem valami öncélú megalomániás hatalmi expanziótól hajtva igyekeztek kiterjeszteni befolyásukat, vonzásukat egyre nagyobb területre, hanem mert felismerték a vasút által megnövelt vonzáskörzeteknek a központi települést fejlesztő hatását, a városi funkciók kiteljesedésének lehetőségét. (Pl. a debreceniek a városból Füzesabony felé tartó, az Északi-középhegység felé összeköttetést teremtő HÉV-től.) Persze, a közlekedés fejlődésének hatására végbement vonzáskörzetbővülés, ezen keresztül a város hatalmának növekedése a vidék feletti ellenőrző képességének fokozódásával az emberi szándéktól, a felismeréstől független folyamat, lényegében tehát a városnövekedés egyik objektív törvényszerűsége. (A vasút — és általában a gépi erejű közlekedés — vá-

roscentrikussága ezt a hatalmi szerepet folyamatosan konzerválja, illetve erősíti még napjainkban is.) Mindezek ellenére érdemes megismerkedni a szubjektív tényezőknek az objektív folyamatot általában erősítő, ritkábban akadályozó szerepével.

Székesfehérvár arra példa, hogyan *igyekeztek visszazerezni azok a városok egykori gazdasági központ funkciójukat a HÉV-ek segítségével, amelyet valamilyen okból elvesztettek*. E város esetében az ok ugyancsak sajátos. Fehérvár fejlődése ugyanis a Déli-vasúttal versenyző budapest–újszónyi és budapest–pécsi MÁV fővonalak forgalomszívó hatására torpant meg, sőt fejlődött vissza némely viszonylatban. Ezért szorgalmazták Pusztaszabolcs, Sárbogárd és Bicske irányában mellékvonalak létesítését.

Még nagyobb esélyük volt azoknak a városoknak a kiemelkedésre, amelyek a HÉV-ek révén, vagy a már meglévő fővonalhoz csatlakozó HÉV-ekkel a közlekedési irányok számát növelve *vasúti csomópontokká válhattak*. Nem annyira a vasúti dolgozók letelepedésével, illetve a vasúti munkahelyek bővülésével járó népességnövekedést értékelték nagyra, mint inkább azt, hogy a csomóponti helyzettel lényegesen megjavulhatnak a város iparosodásának és közigazgatási központtá válásának esélyei. Feldolgozóipari üzemek telephely választásukkor a múlt század végétől igencsak előnyben részesítették a kiváló közlekedési helyzetet élvező, egyúttal helybeli vagy ingázó munkaerővel jól ellátott csomópontokat. De az ilyen adottságú nagyobb települések *státusznövekedését, igazgatási területi központtá, székhellyé váló előlépését is várták* azon az alapon, hogy az igazgatási területi funkció gyakorlását megkönnyíti, vagy éppen lehetővé teszi a székhelyről szétfutó vasúthálózat. Így pl. Kecskemét abban reménykedett, hogy az öt irányból összefutó vasútvonalak révén Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye déli részéből alakítandó új megye székhelyévé válhat. (Mint ismeretes, erre csak 1949-ben került sor.) Viszont a régi közigazgatási központok elvárták, hogy náluk hozzák létre a csomópontokat és ne az irányítási funkció nélküli községekben. (Ezért tiltakozott Zalaszentgrót, amikor a közeli Zalabéren alakult ki a csomópont.) Jelentősebb csomópont funkciót is ellátó nagyobb vidéki városaink pedig a MÁV vasúti üzletvezetőséghez jutásban is versengtek egymással, mert számottevő városfejlesztő tényezőnek értékelték a többszáz hivatalnokot, alkalmazottat foglalkoztató intézményeket. (Pécs és Kaposvár versenyéből az előző, Győr és Szombathely közül az utóbbi került ki győztesen.)

Az előbbiekben bemutatott fő város- és vonzaskörzetfejlesztési célokon kívül néhány speciális gazdasági elképzelés is bővítette a vicinálisvasutak létesítésében megnyilvánuló területi érdekek gazdasági tartalmát. Leggyakrabban emlegetettek közé tartozott az *eltérő termelési profilú, különféle termelvényekre specializálódott szomszédos* termőfaják összekötéséből fakadó előny, de nem becsülték le a kortársak a *vasutak* gazdasági-agrotechnikai *termelési tapasztalat, információ közvetítő* szerepét sem. Így pl. a kecskeméti–fűlőpszállási vasút létrehozásától azt várták, hogy megkönnyíti a Duna-melléki marha és baromfi szállítását a jobbára szőlő- és gyümölcsstermelő Kecskemét vásárait, és hogy „a vasút életbeléptével (üzembeállításával – E. F.) magyar gazdaságunk szélesebb körben érintkezhetnek és értekezhetnek majd gazdasági viszonyaikról, s okosabban tudják majd agrikultúr (a gazdálkodással kapcsolatos – E. F.) dolgukat elintézni”.

Elvétve az adott pálya létesítését az alig lakott, de művelésre alkalmas terüle-

tek benépesítésének előfeltételeként is szorgalmazták. (Mint pl. a kecskeméti—tiszazugi pálya esetében, amely mellé németajkú földműveseket szándékoztak betelepíteni.)

Kevesebb ismeretünk van arról, hogy a csupán feltételezett előnyökön és hátrányokon túl *valójában milyen konkrét változásokat idéztek elő a vasutak* működésük néhány éve után a mezőgazdasági termelésben és a vonzaskörzetekben. Annyi biztosan megállapítható a szórványos forrásokból, hogy minden olyan esetben, amikor a központi településnek gazdasági, igazgatási, szolgáltatási téren elég vonzó energiája volt az expanzióhoz, a vasutak segítségével — akár más, téreőrben gyengébb központi helyek rovására is — bővítette vonzaskörzetét.

A kevés kivétel közé tartozik Dombóvár, amelynek a közúti fogatolt közlekedés idején terménykereskedelmi és gyűjtési vonzereje nagy területre — a szomszédos megyék peremére is — kiterjedt, míg a vasutak megépítése után a terményfelesleget az egykori vonzaskörzet községeiben vagonokba rakva Dombóvár kiiktatásával, közvetlenül exportálták.

A nagy teljesítményű és folyamatos szállítást lehetővé tevő vasúti kapcsolat megteremtése átforgatta a városok kereskedelmét. Debrecenben pl. elsorvasztotta, majd megszüntette az országra szóló, két-két hétig tartó kirakodóvásárokat, miközben az egész évben működő bolti kiskereskedelem felvirágozott.

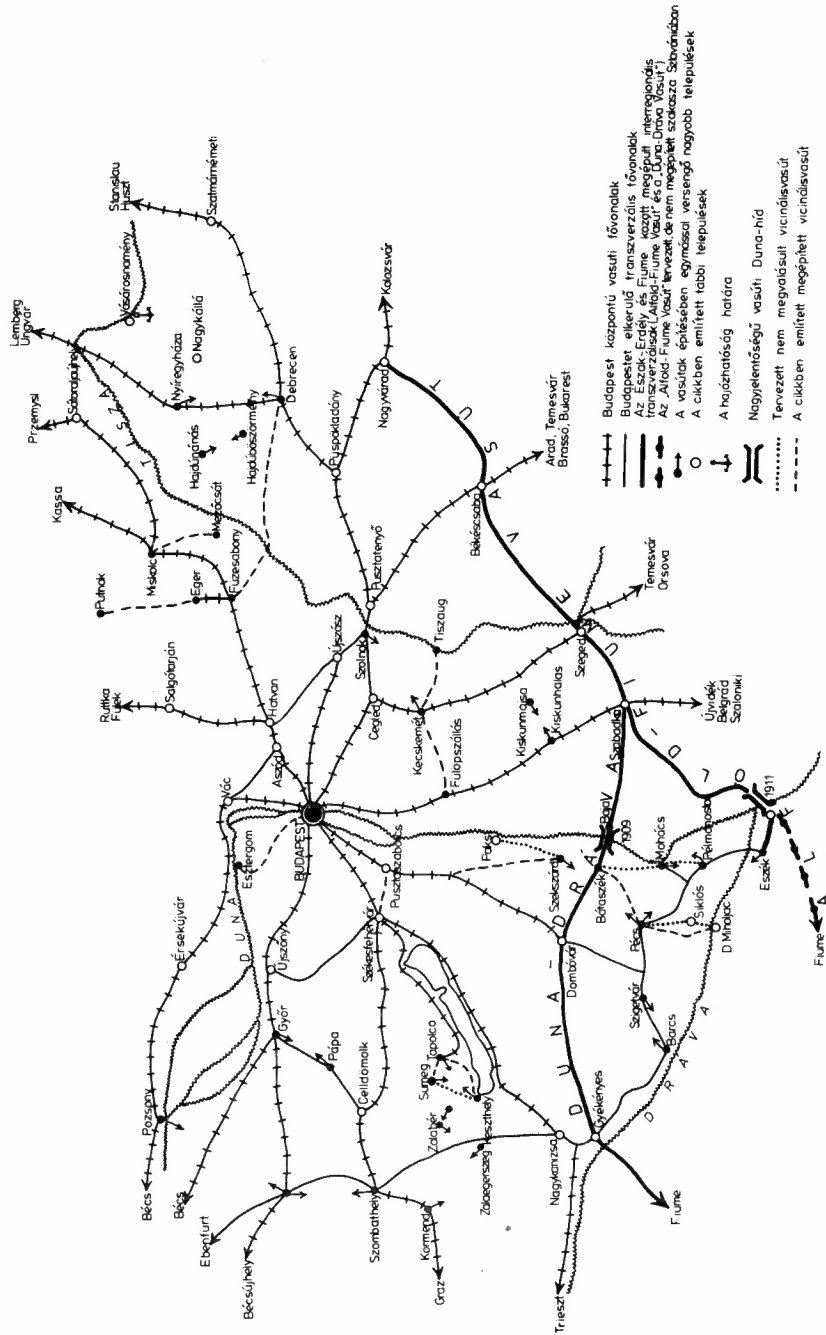
Számos példa szolgál annak bizonyosságául is, hogy a vasút erősen kitágította a mezőgazdasági nagybirtokok termelési és értékesítési lehetőségeit, lehetőséget teremtve távoli területekről származó idénymunkások alkalmazására, mezőgazdasági, ipari üzemek alapítására is.

Az egész országot behálózó vasúthálózat nagyban elősegítette a területi munkamegosztást, a termékcserét, egyenletesebbé tette az építőanyagokkal (tégla, kő, fa) való ellátást az előállításukhoz szükséges természeti adottságoktól függetlenül.

V.A közigazgatási szerepkör és a finanszírozás szerepe a települések érdekérvényesítésében

Miután megismertük a különféle — győzteseket és veszteseket egyaránt feltételező — területi érdekek ütközésének tartalmát, röviden ki kell térnünk az érdekérvényesítés esélyeit befolyásoló tényezőkre. Magától értetődőnek tűnhet az a kérdés, hogy az esély mennyiben függött a települések közigazgatási szerepkörétől. Feltételezhetjük ugyanis, hogy a szerepkörrel rendelkező települések igazgatási, vezetési jogosítványaik révén formálisan nagyobb eséllyel „léptek ringbe”. A valóságban azonban a területi-települési érdekek inkább a vasútépítések finanszírozási módjával összefüggően érvényesültek. Azaz a települések súlyát az esélyhez jutásban alapvetően lakosaiknak, vállalkozóiknak az anyagi erejétől és hajlandóságuktól függő, vasútépítésre mobilizált tőkájük nagysága határozta meg, ami a közigazgatási szerepkörtől elég gyakran függetlenül alakult — különösen az alacsonyabb hierarchikus szintek (jegyzőség, közigazdóság, bizonyos mértékig járásszékhely) esetén. A HÉV-ek alapítási tőkéje részvényeinek túlnyomó részét ugyanis a területileg érdekelt községek, intézmények és magánszemélyek vásárolták meg (a posta- és katonaságszállítás fejében kapott állami segély az összeg tizedét sem tette ki), akik érdekeiket részvénytőkéjük arányában érvényesíthet-

A MAGYAR VASÚTHÁLÓZAT VÁZA SZÁZADUNK ELEJÉN

hették (ERDŐSI F. 1985/3.). A kisebb (szerepkör nélküli vagy a legalacsonyabb szerepkörű) települések és az itteni földbirtokosok nem egyszer erejüket meghaladó, aránytalanul nagy anyagi terhet vállaltak – akár kölcsönök felvételével is – annak érdekében, hogy több részvény birtokában nagyobb esélyük legyen egyetlen pályájuk maguk felé irányításához. Ezekkel szemben a járás- és még inkább a megyeszékhelyek általában nem egyetlen vonalra voltak ráutalva, több pályára is volt kilátásuk, ezért lakosságszámukhoz mérten egy-egy HÉV részvényeiből kevesebbet vásároltak, tehát részvénytulajdonosként beleszólási jogukat is korlátozták. Csakhogy ettől függetlenül a megyeszékhelyek a megyei segélyek megszavaztatásának – részben indirekt, informális módon történő – befolyásolásával is képesek voltak érdekeiket előtérbe helyezni – bármennyire is önálló volt a vármegye a megyeszékhely várossal szemben.

*

Cikkünkben alágazatilag a vasútra, időben a vasútépítések korszakára, a társadalmi-gazdasági közeget tekintve a – tudatos település- és területfejlesztési tevékenységet nélkülöző – fejletlen kapitalista társadalomra szorítkozva kíséreltük meg röviden összefoglalni az egész országra kiterjedő tényfeltáró, részletes kutatás terjedelmes anyagából a területi érdekek és a közlekedési hálózat legáltalánosabb összefüggéseit, közelebbről a területi érdekeknek a közlekedési hálózat térszerkezetére gyakorolt hatását. E témát folytatva legközelebb bemutatjuk, hogy a társadalmi viszonyok megváltoztatásával, a tudatos terület- és településfejlesztési politika idején, az utóbbi évtizedekben hogyan változott meg a területi érdekek tartalma, érvényesülési (sítési) mechanizmusa, viszonya a közlekedéshez, s milyen új vonások jellemzik ezt a kapcsolatot. Talán már a jelenlegi írásunkkal is sikerült érzékeltetni, hogy a területi kutatásokban alig figyelembe vett szocioökonómiai kategória, amely nemcsak az erősen „térérzékeny” közlekedést, de a térben lejátszódó valamennyi gazdasági-társadalmi tevékenységet, kultúrkörnyezet fejlesztést folyamatában erősen befolyásolja, melynek ismerete nélkül a terület-gazdasági valóságnak csak egy része értelmezhető, ám egésze nem.

IRODALOM

- A MAGYAR NYELV Értelmező szótára. 1965–66. MTA Nyelvtudományi Intézet. (Szerk.: BÁR-CZI G.–ORSZÁGH Z.) Budapest, 2. köt.
- AZ ORSZÁGOS Magyar Gazdasági Egyesület Emlékirata a magyarországi vasutak tárgyában 1862. – Pest.
- ERDŐSI F. 1983: Adatok Tolna megye tömegközlekedési hálózatának kialakulásáról. – Tanulmányok Tolna megye történetéből X. Tolna megyei Tanács Levéltára, Szekszárd, pp. 275–306.
- ERDŐSI F. 1984: Vasúthálózatunk és a területi érdekek. – Kézirat, MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 285 p.
- ERDŐSI F. 1985/1: Ágazati és területi érdekek ütközése a baja–bátaszéki vasút létesítésekor. – Dunatáj, VIII. 1. pp. 61–70.

- ERDŐSI F. 1985/2: A hálózatfejlesztési koncepciókon „kívül maradt”, alapvetően helyi érdekek által meghatározott mellékvonal hálózat. – Kézirat, MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 91 p.
- ERDŐSI F. 1985/3: Kincstári vagy nemzetgazdasági érdek, közszolgálat vagy (és) vállalati gazdaságosság? – *Gazdaság*, 12. pp. 45–61.
- ERDŐSI F. 1986/1: A mezőgazdaság szerepe a magyar vasúthálózat kialakulásában. – *Agrártörténeti Szemle*, Megjelenés alatt.
- ERDŐSI F. 1986/2: Budapest-centrikus vasúthálózat – egyközpontú ország. – *Természet Világa*, 117. 7. pp. 311–314.
- FELLNER F. é.n.: Közlekedéspolitika. Statisztikai Közlemények, 84. kötet. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala.
- GÁSPÁR G. 1983: Érdek és érdekelttség a szocializmusban. – Kézirat, MTA Regionális Kutatások Központja Pécs, 35 p.
- GEDULY H. 1896: Nyíregyháza az ezredik évben. – Nyíregyháza.
- GERGELY A. 1982: Egy gazdaságpolitikai alternatíva a reformkorban. A fiemei vasút. – *Értekezés a tört. tud. köréből*. 98. Új sorozat. – Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HOLLÁN E. 1864: Magyarország forgalmi szükségletei, s a vasútnyennek újabb kifejlődése. – *Lauffer Vilmos*, Pest.
- HUNFALVY J. 1867: Hazánk közlekedési eszközeiről. Székfoglaló értekezés. – *Eggenberger Ferdinánd*, Pest.
- KÁROLYI I. 1858: Emlékirat a debreczen–máramaros szigeti vasútvonal tárgyában. – *Herz*, Pest.
- KÉPESSY Á. 1908: A magyar vasútügy története. – *Wodiener*, Budapest.
- LCIK J. 1976: Az érdek fogalma és társadalmi meghatározottsága. – *Társadalmi Szemle*, XXXI. 10. pp. 59–73.
- SZATHMÁRI K. 1864: Az Alföld és Fiume nemzetgazdasági, különösen közlekedési szempontból. – *Ráth Mór*, Pest.
- UJHELYI G. 1910: A vasútügy története. – *Athenaeum*, Budapest.

ERDŐSI, FERENC:

REGIONAL INTERESTS AND RAIL TRANSPORT

(Summary)

Researchers in Hungary have yet paid much attention to the factors and socio-economic conditions that contribute to the formation of the so-called „linear” infrastructure, including communications networks. They have mostly concentrated on the reasons and factors that influence the location of industrial plants that can be represented in a „one-point” economic model.

In his stop-gap research the author considers regional interest to be the most decisive socio-economic factor in shaping, developing and modifying the spatial structure of modern transport, and within this the railway network. (Regional interest, in its most general interpretations means the basically economic interest of people of different sexes, ages, qualification and social status, related to their residence or the environment in which they spend their leisure. The population is directly interested in properly maintaining, shaping and supplying with infrastructure these locations that constitute their common environment.)

The present research has revealed that it is the confrontation of interests between regional units of different hierarchic ranking and quite frequently the various sectors (e.g. mining, agrarian-industrial) or in some cases the resulting compromises that created the present network which can only partly come up to the requirements of today’s spatial system of production and settlement network.

The Austrian Monarchy that, in an autocratic way, annexed Hungary, was interested in establishing a network with its main railway line between Vienna and Trieste, avoiding the largest Hungarian economic-social centre, Budapest, to ensure cheap wheat imports for Austria and increase profits of Austrian Commercial Houses.

These interests, however, could only be partly realized by the construction of a few railway lines because of the opposition of the Hungarian national interests that called for a mono-central network to make Budapest a pendant of Vienna while wheat exports would have been realized at external markets through Fiume.

After the compromise of 1867, and from the 1880s in particular, the centralist Hungarian state policy, supported by the lobby of food industrialists in Budapest, managed to create a capital-centred network, stopping the construction of the transversal lines that had already started. This extremely monocentric concept changed only after the turning of the century.

Branch lines were built by local railway companies; their routes and the settlements they were to connect largely depended upon the regional interests of trading and industrial chambers, the provincial interests enforced with various autocratic and financial means by the county organs, as well as the local interests represented by the settlement administration. The study contains a lot of examples to illustrate these statements and also analyzes the economic aspects of these regional interests.

Ford.: Oláhné Szentessy Éva

ЭРДЭШИ, ФЕРЕНЦ:

ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ ИНТЕРЕСЫ И ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНЫЙ ТРАНСПОРТ

(Резюме)

В отечественных исследованиях не отводится должного места углублённому изучению «линейной» инфраструктуры, а в ее рамках — изучению факторов и социально-экономических отношений, оказывающих влияние на формирование систем транспортной сети. Это происходит по той причине, что теория штандорта занимается прежде всего факторами и причинами выбора места для промышленных участков, изображаемых в модели одноточечной экономки.

Автор данной статьи восполняет этот пробел. Он считает, что в образовании, дальнейшем развитии и изменении пространственной структуры современной транспортной — и также железнодорожной — сети решающим социально-экономическим фактором является территориальный интерес. (Под территориальными интересами автор в общем понимает те по сути экономические интересы, которые связаны с окружающей средной, включающей в себя предназначенное для длительного пребывания и провозждения свободного времени место жительства людей различного пола, возраста, мировоззрения, различного образования, рода занятий и общественного положения, а поддержание этой заинтересованности, обеспечивающей выгоду, ее формирование и инфраструктурная оснащённость представляют прямой интерес для населения.)

Исследование вскрывает те соображения, по которым как результат противоречий или, напротив, компромисса между подразделяемыми обычно на административные единицы территориальными интересами различной подчиненности и соподчиненными или нередко отраслевыми интересами (например, горнопромышленными, аграрно-индустриальными) возникла настоящая железнодорожная сеть, только отчасти отвечающая территориальной системе производства и сети поселений сегодня.

Австрийская империя, произвольно ассимилировавшая в себе Венгрию, была заинтересована в такой сети железных дорог, главные линии которой, обеспечивая дешевое снабжение Австрии зерном и рост прибылей торговых домов, строились бы в направлении Вены и Триеста, не касаясь самого крупного общественно-экономического центра Венгрии — Пешта-Буды. Это стремление, впрочем, идущее вразрез с интересами Венгрии, намеревавшейся при помощи мононаправленной железнодорожной сети сделать Будапешт пандамом к Вене, а экспорт зерна существовать через Фиуме на внеавстрийских рынках, было проведено в жизнь лишь в отношении небольшого количества железнодорожных путей.

После соглашения между Австрией и Венгрией, достигнутого в 1867 году, в особенности же начиная с 1880-х годов, венгерское государство, проводившее политику централизма, при поддержке влиятельной клики в пищевой промышленности Будапешта и при помощи радикальных средств стало сооружать сети главных железнодорожных линий, ориентированных на столицу, заморозив при этом строительство уже начатых трансвенгерских линий. Экстремистская мононаправленная концепция сдала свои позиции только на рубеже века.

В создании путей, возводимых т.н. железнодорожными компаниями местного значения, а также в ходе определения направления этих путей и выбора поселков, связываемых ими, играли роль прежде всего такие региональные интересы, которые регистрировались торговыми и промышленными палатами района; однако еще сильнее было влияние местных интересов, относящихся к провинциальным органам власти, к органам власти в поселках и осуществляемых областными административными органами через финансовые средства и средства власти.

В статье, приводящей множество фактических примеров, разбирается также и вопрос конкретного экономического содержания различных территориальных интересов.

Fordította: dr. Molnár Lászlóné

LACKÓ LÁSZLÓ:

A TERÜLETI FEJLŐDÉS EGYSÉGES ÉRTELMEZÉSE

I. A területi fejlődésről általában

A területi fejlődés tartalmilag felöleli egy ország egészére, különböző részeire, a településekre jellemző változásokat, a természeti erőforrások, a népesség, a termelés, az infrastrukturális hálózatok és ellátó intézmények területi eloszlási és változási viszonyait, a közöttük meglevő kapcsolatokat.

Ebből következően a területi fejlődés magában foglalja az urbanizáció, a településfejlődés fogalmát is. Ez a felfogás számottevően eltér a hazánkban megszokottól, nem tükrözi a tudományos és gyakorlati megosztottságot, azt, hogy külön akarjuk vizsgálni, tervezni a területi vagy településfejlődést, és külön-külön beszélünk területfejlesztésről, településfejlesztésről. A lényeg – véleményem szerint – a térbeli változás. Az pedig, hogy a természeti, társadalmi és egyéb tényezők szemszögéből, illetve különböző nagyságú területi egységek szerint tekintjük a változást, másodlagos jelentőségű.

Ezen egységes felfogás alkalmazása elméleti-tudományos és gyakorlati szempontból is világos, és alkalmas arra, hogy a területi fejlődés tényezőit és szintjeit megfelelő keretben értelmezzük.

A területi fejlődés tartalmára vonatkozó nézeteknek van egy olyan csoportja, amely a területi fejlődést a társadalmi-gazdasági szempontokkal azonosítja, a településfejlődést pedig alapvetően műszaki jellegűnek tekinti. Ennek legnagyobb gyengéje, hogy a közbülső szintekre vonatkozóan nem ad választ, és csak egyes tényezőket emel ki, a többieket elhanyagolja, ami az elemzésben, megértésben és befolyásolásban is alapvető zavarokhoz vezet.

A másik felfogás szerint a területi fejlődésnek része, mintegy alárendeltje a településfejlődés. Véleményem – mint a fentiekből kitűnt – az, hogy a területi fejlődést különböző szinteken, de mindig komplexen (valamennyi tényező figyelembe vételével) kell értelmezni.

A területi fejlődés elméleti és gyakorlati kérdéseit tárgyaló, marxista gazdasági geográfusok általános kiinduló tétele az, hogy a területi fejlődés nem választható el az általános gazdasági fejlődéstől. (Így foglalt állást például MARKOS GY. 1956, KŐSZEGI L. 1964, KÓRÓDI I. 1968, ENYEDI GY. 1981). Az is gyakran ismétlődik, hogy a gazdasági-társadalmi fejlődés területi vetületéről beszélnek, hogy az összekapcsolódás erősségét így is hangsúlyozzák. A későbbiekben látható lesz, hogy lényegében magam is ezen a véleményen vagyok, mégis úgy vélem, hogy a függőség kinyilatkoztatása, a

területi jelenségek, összefüggések vetületként való értelmezése önmagában nem elegendő. Egyrészt azért, mert kézenfekvő, hogy a függés mértéke időben változó, másrészt azért, mert itt nyilvánvalóan vannak minőségi változások is. De nem kielégítő ezen felvétel azért sem, mert a térbeli eloszlás, struktúra ereje, visszahatása ma már sokoldalúan – ha nem is mindig kvantifikált formában – bizonyított. Ahhoz tehát, hogy olyan magyarázattal rendelkezünk, amely válaszokat nyújt a tudomány és gyakorlat oldaláról megfogalmazódó kérdésekre, a két nézőpont (külső függés, belső hatás) ötvöztetésére van szükség.

Felismerték, sokan le is irták már azt, hogy a gazdasági fejlődési szakaszokhoz „megfelelő”(?) területi fejlődési szakaszok tartoznak. Automatikus összekapcsolódásról, tükröképről azonban köztudottan nem lehet szó, mivel a területi struktúra, a településrendszer változása időbeli késéssel követi a gazdasági változásokat. Ebből az is körvonalazódik, hogy ellentmondások is keletkezhetnek abból, ha adott időpontban a területi struktúra valamiben, illetve valamilyen mértékben nem felel meg a társadalom vagy a gazdaság követelményeinek.

A külső függés és a belső folyamatok közötti viszony kissé mélyebb feltárása minden bizonnyal hozzájárul a területi folyamatok jobb megértéséhez és ezáltal a befolyásolás esélyeinek javításához. E kérdésekkel a hazai kutatók az elmúlt másfél-két évtizedben alig foglalkoztak, ezért manapság, amikor a fejlődés feltételeiben, az értékrendekben és célokban jelentős változások tanúi vagyunk, a hiányok még élesebben mutatkoznak meg.

A hazai területi elméleti kutatások háttérbe szorulása, másfelől az igények, a kérdések egyre erőteljesebb megfogalmazódása, valamint az általában jellemző „nyitottságunk” vezet oda, hogy az elméleti hiányokat szinte megengedhetetlenül magas importtal pótoljuk. Megszaporodott az olyan tanulmányok száma, amelyek szolgai módon követik, másolják a nyugat-európai országokban keletkező elméleti jellegű munkákat. Tetézi a gondot az is, hogy ezek közül sem a legmélyebbeket, hanem a „legkézenfekvőbbeket” hozzuk be (például az urbanizáció szakaszai), szinte figyelmen kívül hagyva a politikai, társadalmi, közgazdasági stb. környezet alapvető különbözőségeit. A nemzetközi tapasztalatok tanulmányozásának és felhasználásának szükségességét természetesen nem vitatom, hanem az egyoldalúságot és főleg a túl távolról merítést kifogásolom. Úgy gondolom, hogy a közép-kelet-európai tapasztalatokra kellene nagyobb figyelmet fordítani a hazai jelenségek mély elemzése és elméleti általánosítása mellett.

A nemzetközi tapasztalatok elemzését sokan azért sürgetik, mert úgy vélik, hogy ha ezt elég jól végezzük, akkor elkerülhetjük azon gondokat, amelyek egyes országokban megfigyelhetők, például a nagyvárosi zsúfoltságot, a faluról való elvándorlást stb. Tanulni persze kell, de csodákat várni nem szabad. Ahogyan gazdaság- és társadalomfejlődési gondjaink megoldására sem találhatunk külföldről egy az egyben alkalmazható sémát, akkor azt sem képzelhetjük józan ésszel, hogy a területi fejlődés ugyancsak nagyon bonyolult, az adottságoktól annyira függő témakörében kész receptre akadhatsz Nyugaton!

MARX: „... Az egyik nemzet tanulhat és tanuljon a másiktól. Egy társadalom, még ha nyomára jött is mozgása természeti törekvésének – ... – természetes fejlődési

fázisokat sem át nem ugorhat, sem rendezetileg el nem tüntethet. De megrövidítheti és enyhítheti a szülési fájdalmakat.” (Idézet HERMANN 1983. alapján.)

A területi fejlődés átfogó elmélete ugyan ma sem áll rendelkezésre, ismertek azonban bizonyos általánosítások, amelyek legalábbis hipotézis erejűek. Közülük legismertebbek a haranggörbék. A lényegi kérdéseket kutatva ALONSO (1980) is eljutott a görbékhez, azonban nem elégedett meg egyenkénti elemzésükkel, hanem kereste a közöttük levő összefüggéseket, és megfogalmazta kételyeit is. Figyelmét – nagyon indokoltan – a görbék jobb oldali lefutására, azaz a jelenlegi, illetve jövőbeli alakulására koncentrálja és sürgeti, hogy a kutatások foglalkozzanak e kérdésekkel.

Azt óhajtja tehát elősegíteni, hogyha a görbék verifikálhatók, akkor azok alapján vonjanak le következtetéseket a prognózisok, a befolyásolás számára. A követelmény racionális; alapvető kérdés azonban, hogy az igazi görbék csak harang alakúak-e, avagy folytatódnak...? E kérdésre még visszatérünk.

Más felfogás szerint (BARANOV, 1983) négy univerzális és egymással szoros kapcsolatban álló folyamat létezik: technikai haladás, urbanizáció, társadalmisítás (a termelési és fogyasztási eszközök köztulajdonának növekedése), demográfiai fejlődés.

CZAMANSKI (1976) az elméleti hiányosságokat említve arra mutat rá, hogy például a különböző természeti erőforrások, vagy a környezet minőségi tényezőinek a területi fejlődés szemszögéből való figyelembe vétele nem megoldott. Egyet kell értenünk a szerző azon megállapításával is, hogy a korábbiakhoz képest sokoldalúbb elemzést és magyarázatot igényel a települések kialakulása: pl. azon aspektusból, hogy a viszonylag új települések is túlnyomórészt régiak helyén jönnek létre; ma már az is egyre nyilvánvalóbb, hogy a központi hely elmélet és a növekedési pólus elmélet megújításra szorul. (Az előző azért – véleményem szerint –, mert a településrendszer strukturális átalakulása miatt a „központiság” nem értelmezhető úgy, mint az egyedi településfejlődés szakaszában, a második pedig azért, mert a mai agglomerációk korábban vélt, vagy részben kimutatott gazdasági előnyei az ipari és telekommunikációs fejlődés következtében megszűnőben vannak.)

A területi fejlődési elmélet gyengeségei mellett a területi elemzések eszközei jelentősen gazdagodtak – hangsúlyozza CZAMANSKI (1976), majd mintegy összegzésként a következőket írja: „A tudományos fejlődés jövőbeli menetét megjósolni nagyon kockázatos vállalkozás. Van azonban egy kézenfekvő terület, amelyben további kutatásra van szükség, és ez a térbeli eloszlások megfigyelt, de meg nem magyarázott szabályosságainak figyelmes vizsgálata.”

II. A területi fejlődés tényezői

A területi fejlődés tartalma és lényegi jellemzői azon tényezőkön keresztül ragadhatók meg, amelyeknek tartós hatásai kimutathatók. Érthető tehát, hogy a területi fejlődés tényezőinek megismerésére a külföldi és hazai szerzők nagy figyelmet fordítanak. Közhelynek számít annak hangsúlyozása, hogy a területi fejlődés legfőbb sajátossága, megismerésének és befolyásolásának elsőrendű korlátja alkotó tényezőinek sokfélesége.

A kutatások többsége négy-öt tényezőt különböztet meg: gazdaságit, de-

mográfiai, természetit, társadalmi és műszaki. Sorrendjük és a kifejtésben képviselt súlyuk attól (is) függ, hogy közgazdasági, földrajzi, műszaki stb. irányú vizgálatról van-e szó. Sőt, az alapvető felfogás még a szelekcióban is érvényesül.

Példaként tekintsük át elsőnek egy széles körű nemzetközi elemzés eredményeit (KORCELLI 1981). A táblázatból kitűnik, hogy a tényezők között gazdasági, demográfiai, társadalmi, erőforrás-környezeti és politikai döntéshozói témacsoport szerepel. (1. táblázat)

1. táblázat

Álláspontok a városfejlődés jellegzetes változásának okairól /Korcelli, 1981/

Tényezők /okok/	Leven, Ch- /Franciaország/	Illeris, S. /Dánia/	Bourne, G. /Kanada/	O E C D	ENSZ EGB
Gazdasági	A szorozatnagyság és az agglomeráció gazdasági tényezőknek csökkenő szerepe.	A feldolgozóipar belső /sorozat/ és külső /agglomeráció/ gazdaságának csökkenése, az állandó munkaerő megnövekedett jelentősége.	Strukturális és technológiai változás és gazdasági hatékonyság keresése, a térbeli gazdasági fejlődés véletlen tényezői.	A gazdaság térbeli rendjének újraigazolása a lassabb gazdasági növekedési ütemhez, a föld, a lakás és a szolgáltatási költségek gyors növekedése, mint a városi gazdaságosság számottevő növekedésének akadályai.	Strukturális és térbeli /nemzetközi és interregionális/ gazdasági változások; a munkaerő összetétele és a szükséglet közötti szakadék. Technológiai változások és ennek hatása a hírközlésre, szállításra és a gazdasági tevékenységek elhelyezkedésére.
Demográfiai	A népességszám növekedésének és következtésképpen a faluról városba irányuló migrációnak a csökkenő üteme.	Változó korstruktúra és családösszetétel.		A népesség változó eloszlása és elterjedése városokon belül.	A természetes szaporodás csökkenő üteme, a kialakuló korstruktúra és migrációs irányok.
Társadalmi	Csökkenő életminőség és nagyvárosi területeken a nem nagyvárosihoz viszonyítva.	A nagy specializált intézmények csökkenő szerepe.	A kihasználás elvei által irányított töke-eloszlás települési változásai.	A társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségek és városban belüli szegregáció megnövekedett jelentősége.	A kialakuló társadalmi értékek, az életmód és preferenciák változása, a szabadidő növekedése.
Erőforrás-környezeti		A nagyvárosi környezet leromlása.	A hagyományos kulturális hajlamok újraéledése, kellemségi-kellemetlenségi tényezők.	A fizikai leromlás elterjedése a nagyvárosi területeken.	Az erőforrások - különösen a mezőgazdasági terület, a víz, az energiahordozók - szükségessége és megőrzése. A természeti környezet védelme, megőrzése.
Politikai döntéshozói	A lakás-, szállítási- és társadalom-politikák implícite előnyben részesítik az elővárost a várossal, illetve a kisebb és a nagyobb várossal szemben.	A helyi közszolgáltatási ellátás kiterjesztése az egyenlő hozzáférhetőség prioritása alapján.	Nem szándékos, implicit beruházási, adó, kereskedelmi, szállítási, lakásügyi stb. politikák.	A közszolgáltatások megnövekedett költségei a városi területeken.	A politikai és igazgatási strukturák változása a politika és a döntéshozatal centralizációja vagy decentralizációja.

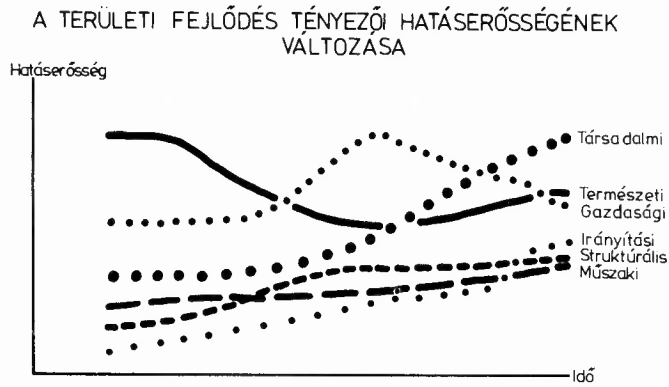
BARTKE többnyire társadalmi-gazdasági, természeti és műszaki tényezőket különböztet meg; legújabb munkájában (BARTKE I. 1985) a természeti tényezők nyitják a sort, majd a társadalmi-gazdasági feltételek következnek.

Véleményem szerint a területi fejlődés tényezői a következők: 1. természeti, 2. társadalmi, 3. gazdasági, 4. műszaki, 5. a már kialakult területi struktúra, 6. irányítá-

si. Az elemzésekből kitűnt (LACKÓ L. 1985), hogy a tényezők nem egyensúlyosak, vannak közöttük *merevebbek, nehezebben változóak: természeti, műszaki, kialakult struktúra, és vannak képlékenyebbek, változékonnyabbak: társadalmi, gazdasági, irányítási.*

A csoportosítás természetesen viszonylagos; találhatók részelemek, amelyek a másik kategóriába kíváncsoznak, az elsődleges kategorizálás azonban tapasztalati úton is bizonyítható. Az is elfogadható, hogy a tényezők hatásainak erősségében változások, ingadozások figyelhetők meg.

Véleményem tehát az, hogy a természeti faktor hatása némiképp, a társadalmi erőteljesen fokozódik, a gazdasági viszont veszít súlyából. És másfelől az irányítás hatása számottevően, a struktúráé csekélyebb mértékben erősödik, a műszaki tényező pedig lényegében a korábbival egyező szintet mutat. Végül említést érdemel az is, hogy vizsgálataim szerint az egyes tényezők viszonylagos fontossága eltérő a területi fejlődés értelmezési szintjein. (1. ábra).

1. ábra

III. Területileg egyenlőtlen fejlődés

A területi fejlődésnek meghatározó sajátossága, hogy térben egyenlőtlenül megy végbe. Ennek oka az, hogy a fejlődési tényezők térbeli eloszlása egyenlőtlen.

Az egyenlőtlen területi fejlődési koncepciót a nyugati országokban általában elutasítják, főként olyan alapon, hogy az végül is nem más, mint a tőkés társadalmi rend elleni támadás. RICHARDSON (1984) például az egyenlőtlen területi fejlődés koncepcióját úgy állítja be, mintha annak lényegi elemei a következők lennének: „Először antagonizmus áll fenn a város és a vidék között. A falusi szektort kiszákmányolják úgy, hogy feleslegeit a városi kapitalisták javára használják... Másodsor, a termelés térbeli koncentrációja nem a piaci orientáció (azaz a szállítási költségek minimalizálásának) vagy a nyersanyagok egyenlőtlen térbeli eloszlásának eredménye, hanem a tőke nagy termelési egységekre – különösen a feldolgozóiparba – való koncentrációjának

következménye. Harmadszor, kapcsolódva az előző ponthoz, a tőke térbeli behatolása nagyon egyenlőtlen. Mivel a tőkés döntéseket a magánprofit hajszolása jobban motiválja, mint a társadalmi haszon, ezért az országnak nagy területei keletkezhetnek, amelyek a beruházás szempontjából krónikusan hátrányos helyzetben vannak (a stagnáló helyek állandó tartaléka) ... Negyedszer, a tőke nagyon mobil, és ez a mobilitás a kiszákmányoláshoz sok lehetőséget nyújt ... Ötödször, a területi politika regionális eleme teljesen mellékes, és annak kódosítására szolgál, hogy nagy támogatást lehessen nyújtani az ipari tőkének a profitnyomás túlélése érdekében. Összegezve, ez egyenlőtleniséget okoz olyannyira, hogy szükségszerű mellékterméke a személyes egyenlőtlenéseknek, és a tőkefelhalmozás alapja."

A fentiekkel ellentétben – egyetértve BARTKÉ-val – úgy vélem, hogy az egyenlőtlen területi fejlődés elméletéből logikusan levezethetők és magyarázhatók a területi változások és képződmények.

Az egyenlőtlen területi fejlődés elemi megnyilvánulási formája a település, amelyben a természeti, társadalmi, gazdasági és műszaki tényezők sajátos térbeli koncentrációja jelenik meg. Egyetértek tehát BARTKÉ-val abban is, hogy a települések fejlődésének sajátosságait csak a területi fejlődés általános törvényszerűségei alapján lehet megérteni, magyarázni. Az adottságok, tevékenységek, funkciók térbeli sűrűsödésai, ritkulásai hozzák létre és tartják életben a településeket. A különböző tényezők előfordulása, hatásainak változása kimutatható mind az egyes települések, mind a településrendszer(ek) tekintetében. Másfelől közelítve, a települések fontos mérföldkövei a társadalmi munkamegosztásnak: azt mondjuk például, hogy „A kézművesség és a földművelés különválásával megkezdődött a város és falu elkülönülése, amely folyamat óriási szerepet töltött be a társadalmi munkamegosztás elmélyülésében.” (A Politikai gazdaságtan kisszótára, 1981, p. 394.) Ezzel összefüggésben felmerül a kérdés, hogy ha „óriási szerepet” játszik a két alapvető településforma megjelenése és élete a társadalmi-gazdasági folyamatokban, akkor ez miért nem tükröződik például a politikai gazdaságtanban?

A területi munkamegosztást többnyire térségenként értelmezik, ami azonban kiegészítésre szorul, mivel a területi munkamegosztás települések közötti kapcsolatokban valósul meg, és az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a település a munkamegosztás „terméke”. Ez a lényegi összefüggés is alátámasztja a területi és településfejlődés egységes felfogásának szükségességét.

A társadalmi és a területi munkamegosztás, valamint a településfejlődés átfogó szakaszai között kézenfekvő összekapcsolódás mutatkozik. Az első nagy társadalmi munkamegosztás nyomán válnak jól láthatóvá – a területileg egyenlőtlen fejlődés első eredményeként – a települések. A második nagy társadalmi munkamegosztással veszi kezdetét a város és a falu elkülönülése, ami a harmadik társadalmi munkamegosztás kibontakozásával elmélyül.

A szellemi és fizikai munka szétválasztása és ennek térbeli következményei, valamint a gépi termelés elterjedése, a munka termelékenységének növekedése, a műszaki haladás eredményei és az infrastruktúra kiépülése révén folyamatosan teremtdnek meg a területi-települési specializálódás feltételei. A rabszolgatartó társadalmak „általában városai” után már a feudalizmus korában bizonyos specializáció jelentkezik (egyetemi város, vásárváros, kereskedőváros, kikötőváros stb.). Ez a folyamat hatalmas

méretűvé válik a tökéletes fejlődés korai és középső szakaszában. A század első évtizedei a funkciók sokrétűbbé, gazdagabbá válása jegyében teltek el, a legutóbbi időben pedig (talán főként a számítástechnikai forradalommal összefüggésben) újra a specializálódás (de kisméretű egységekben) jelei mutatkoznak.

A vázoltakból az is következik, hogy az ősi, alapvetően lakófunkciót betöltő település későbbi létét és további fejlődését a gazdasági tevékenységek — földművelés, kézművesség, kereskedelem, ipar — határozták meg. A történelmi tapasztalatok tehát ezen szemszögből is igazolják, hogy az egyenlőtlen területi fejlődés eredményezte települések fejlődésében a gazdasági bázis mennyire jelentős. Ez nem mond ellene annak, hogy a területi munkamegosztás és a települések létrejöttében nagy szerepet játszanak a természeti adottságok és erőforrások.

Másfelől, a település létét, változásait a forma és tartalom olyan dialektikus egységeként kell értelmezni, amelyben a tartalmat a társadalom, a gazdaság, a termelőerők, a társadalmi és természeti viszonyok összessége jelenti, a formát pedig a társadalom, a gazdaság, az emberek léte és tevékenysége során létrejött építmények és környezet együttese alkotja. A forma és tartalom egysége és ellentmondásai nyilvánulnak meg a települések létrejöttében, a forma viszonylagos állandósága miatt bekövetkező feszültségekben. A változó társadalom és gazdaság igényeit a régi forma egyre kevésbé képes kielégíteni, ezért bizonyos határ után konfliktusok, válságok jönnek létre. Az ezek megszüntetését szolgáló beavatkozások új vagy módosult formát hoznak létre. A kialakuló egyensúly azonban (itt is) csak viszonylagos és időszakos lehet, mivel a tartalom változása folyamatos.

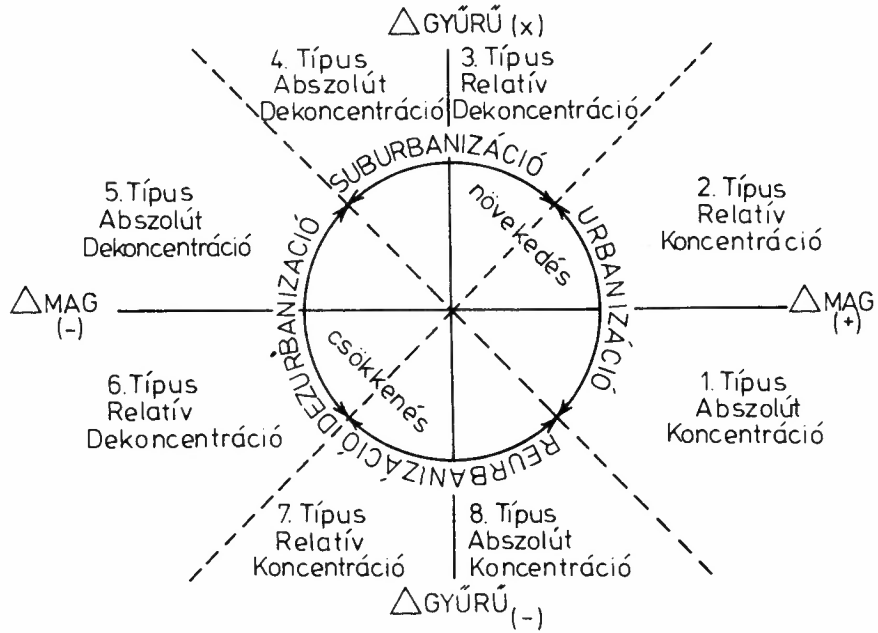
A településfejlődés nem más, mint a területi fejlődés megjelenési formája, mivel a település sem egyéb, mint a területi fejlődés egyik kézzelfogható eredménye, képződménye, jól megfigyelhető objektuma. A területi fejlődés természetesen nyomon követhető különböző szinteken. Kartográfiai analógiával élve a részletek a nagy méretarányú térképet — a települést, annak részeit —, az összefüggések, átfogó folyamatok a közép- és kisméretarányú térképet — a térségeket, összefüggő területeket jellemzik. A tanulmányozandó téma jellege, részletessége szabja meg, hogy mire van szükség. És miként a térképek sem csak méretarányuk, hanem elsősorban tartalmuk szerint különböznek, ugyanúgy a területi fejlődés aspektusai is tanulmányozandók és befolyásolandók települési vagy területi szinteken. Attól, hogy egyik vagy másik tartalmi elem van túlsúlyban, vagy valamelyik hiányzik, a térkép — térkép marad. Annak alapján, hogy főként a térbeli folyamatok gazdasági, műszaki összefüggéseit vizsgáljuk, nem változik a lényeg, az, hogy a területi fejlődést elemezzük.

Mindezekből következik, hogy a külföldi és a hazai szakirodalom többségével ellentétben nem tartom megalapozottnak azt sem, hogy az urbanizációt mint valamilyen sajátos jelenséget, a területi fejlődéstől elkülönítve értelmezzék, elemezzék, és úgy állítsák be, mint egy mindent átható, objektív folyamatot. Lényegében ugyanis az urbanizáció fogalma alá a területi fejlődés egyes megnyilvánulásait (a népesség, az ipar, a szellemi tevékenységek városokba való tömörülését, a civilizáltabb életkörülmények terjedését stb.) vonják. Olyan túlzás is előfordul, hogy az urbanizációt a társadalmi fejlődéssel azonosítják.

Az urbanizáció értelmezésével, mérésével kapcsolatos megjegyzésekből már következik, hogy sok külföldi és hazai szerzőtől eltérően nem vagyok híve az európai urbanizáció négy szakaszát kimutató „elméletnek”. (2. ábra)

A NÉGYSZAKASZOS URBANIZÁCIÓ SÉMÁJA

(Klaassen, Bourdrez, Volmuller, 1981 alapján)

2. ábra

Ellenvéleményem tulajdonképpen három forrásból táplálkozik:

1. Az általánosítás alapjául szolgáló eredeti vizsgálat a holland agglomerációs fejlődést elemezte. Hollandia történelmi fejlődése, gazdasági potenciálja, népsűrűsége, településrendszerének összetétele oly nagy mértékben elüt Európa egyéb részeitől, hogy a párhuzamok, hasonlóságok keresése eleve erőltetett. Az időbeli eltéréssel egyéb országokban jelentkező hasonlóságok mozgató rugói mások, mint Hollandiában, illetve alapvetően a társadalmi-gazdasági és a területi fejlődés – aminek a nagyvárosi fejlődés egy része – következményei.

2. A másik – még fontosabb – szempont, ami miatt a négyszakaszos urbanizációs okfejtés nem általánosítható: nem nyújt magyarázatot a településrendszer egészének, illetve nem agglomerálódott részeinek fejlődésére vonatkozóan. Az urbanizáció pedig semmiképpen sem értelmezhető és szűkíthető csupán a nagyvárosi területekre.

3. Nemcsak a séma ad olyan képet, hanem a szöveges kifejtés is úgy hangzik, hogy az „utolsó szakasz” a reurbanizáció. Ez azt a benyomást kelti, mintha az urbanizációt zárt körben mozogva lehetne, illetve kellene elképzelni, aminek volt egy kezdete (koncentráció) és van egy vége.

Ez már oly mértékben túlzott leegyszerűsítés, hogy elfogadhatatlanságát részletesebben talán nem szükséges indokolni. Elég például utalni arra, hogy az újjáéledő belvárosok aligha vethetők össze régi saját magukkal, sem funkcionális, sem formai, építészeti tekintetben. Az a benyomásom, hogy a holland nagyvárosok térségére elvég-

zett elemzést olyan módon „általánosították”, ami távol állt a szerzők eredeti törekvéseitől. A félreértések azonban ma már elég nehezen helyesbíthetők.

A négyszakaszos urbanizáció kísértete ugyanis járja Európát ..., aminek oka az, hogy a népesség számának, sűrűségének kiszámításához az adatok mindenütt rendelkezésre állnak, tehát sokféle számítás végezhető azon konvenció alapján, amely az urbanizációt a városokban élők számával méri. Másfelől azonban megjegyzem azt is, hogy a négyszakaszos urbanizációs „elmélet” hatása kedvező volt Magyarországon, mert ráirányította a figyelmet a nagyvárosi fejlődésben statisztikai adatokkal is kimutatható szakaszosságra – ha tetszik: a ciklusokra.

IV. Összefoglalás

A település, mint a természeti, társadalmi, gazdasági és műszaki tényezők térbeli koncentrációja, úgyszintén az egyenlőtlen területi fejlődés elemi megnyilvánulási formája. Másfelől a település a társadalmi munkamegosztás terméke, és végül is a területi munkamegosztás települések közötti kapcsolatokban valósul meg. A területi fejlődés tényezői – bármely nagyobb vagy kisebb területen – együtt alkotják a területi fejlődést magát, tehát a területi vagy településfejlődés nem különíthető el, mivel csak ugyanazon jelenség más és más szintjét képviselik.

IRODALOM

- ALONSO, W.: 1980. Five Bell Shapes in Development Papers, Regional Science Association Vol. XLV. pp. 5–16.
- BARANOV, A. V.: 1983. Sztagyii evolucii szocialiszticeszkogo goroda. Regionalnije szisztyemi 2. pp. 100–105.
- BARTKE I.: (szerk.) 1985.a. A területfejlesztési politika Magyarországon. Akadémiai Kiadó Bp.
- BARTKE I.: 1985.b. A területi egységek („körzetek”) szerepe a területi tervezésben. OT Tervezési Intézet, Bp.
- CZAMANSKI S.: 1976. The Evolving Epistemology of Regional Science. Papers of the RSA Vol. XXXVII.
- ENYEDI GY.: 1981. A területfejlesztési politika néhány új eleméről. Területi Statisztika 2.
- HERMANN I.: 1983. „Rólunk szól a mese...” Marx halálának 100. évfordulójára. Magyar Tudomány 5. pp. 329–334.
- KLAASSEN, LEO H.—BOURDREZ, J. A.—VOLMULLER, J.: 1981. Transport and Reurbanisation, Aldershot, England.
- KORCELLI, P.: 1981. Migration and Urban Change. IIASA WP
- KÓRÓDI J.: 1968. Az ipar telepítése. (Akadémiai doktori értekezés) Bp., KÉZIRAT.
- KŐSZEGI L.: 1964. A területi tervezés főbb elvi és módszertani kérdései. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Bp.
- LACKÓ L.: 1985. A területi fejlődés befolyásolásának lehetőségei és korlátai. Akadémiai doktori értekezés. Bp., KÉZIRAT.
- MARKOS GY.: 1956. A területi tervezés alapelvei és feladatai. Természet és társadalom. 6. sz. pp. 341–344.
- RICHARDSON, H. W.: 1984.a. Approaches to Regional Development Theory in Western-Market Economies. In: Ed. DEMKO G.: Regional Development Problems and Policies in Eastern and Western Europe Croom Helm, London pp. 4–33.

BELUSZKY PÁL:

TELEPÜLÉSPOLITIKAI VITÁK UTÁN – CSELEKVÉS KÖZBEN – ÚJ VIZSGÁLÓDÁSOK ELŐTT

1. Egy évtizede, hogy településpolitikai vitát településpolitikai vita követ; napilapokban, szakfolyóiratokban, rádióban-tévében a településfejlődésről, tanyáról-faluról-városról mond véleményt, vitázik, kér számon és ajánl közíró és gyakorlati szakember, kutató és az eszmecsere tárgyát képező települések „egyszerű” lakója (írhatnám, s ez esetben nem lenne csupán sztereotípiá; az „utca embere”). A településpolitikai vitáradathoz hasonlólt talán csak a gazdasági reform kérdése váltott ki, s helyel-közzel a szociálpolitika. Természetesen nem véletlen, hogy a településről támadt kedvünk vitáznai.

Erre ösztönöztek a településformáló folyamatokban bekövetkező változások. A II. világháború után a településhálózat fejlődését, az egyes települések formálódását az ország átfogó társadalmi-gazdasági változásai s központi döntések, célok irányították. A településállományt ért hatások példátlanul *gyors, mélyreható, időben egymásra torló* változásokat indítottak el. E változások egyaránt táplálkoztak (illetve kiterjedtek) a társadalmi viszonyok, tulajdonviszonyok gyökeres átalakulásából, a termelőerők, -eszközök korszerűsödéséből, a korszerűsítést korábban gátló intézményrendszer felszámolásából, társadalom- és gazdaságpolitikai döntésekből. Az ország agrártársadalmi ipari társadalommá (?) válásának bonyolult folyamata, mely Nyugat- vagy Észak-Európában évszázadnyi idő alatt zajlott le, nálunk másfél-két évtizedre sűrűsödött. A változások előidéző okai igen sokrétűek, „forradalmi jellegűek” (a feudális jellegű földbirtok-struktúra radikális felszámolása, az államosítások, a termelőeszközök társadalmi tulajdonba vétele után a gazdaságirányítás merőben új lehetősége és eszközei stb.), s nem ritkán ellentétes hatásúak voltak (pl. földosztás kontra kollektivizálás). Az ország településállományának, településhálózatának, a helyi társadalmaknak átformálódásában a *radikális földreform* s következményei (pl. az agrártérségek lakossága társadalmi rétegezettségének gyökeres átrendeződése, a társadalmi mobilitás – politikai színezetű hatásokból is táplálkozó – korábban szinte elképzelhetetlen mérvű növekedése stb.) éppúgy szerepet játszottak, mint a *kollektivizálás* a maga ugyancsak bonyolult, s időben is változó kihatásaival (az agrártermelés technikájának, technológiájának gyors modernizációja, amely felszínre dobta a mezőgazdaság milliós nagyságrendű munkaerőfeleslegét; ez – párosulva érzelmi indítékokkal – átmenetileg menekülésszerűvé duzzasztotta a faluból való elvándorlást; az értékrend változása, a „paraszi munka” jellegének változása, a paraszti életforma forrásainak elapadása stb.) Vagy a *gazdaságfejlesztési politika, az ország – erőltetett? – iparosítása* (ami megteremti a mező-

gazdaságot elhagyók „fogadásának” feltételeit, felerősíti tehát a vándormozgalmat, rendkívül gyors foglalkozási átrétegződést vált ki – generáción belül –, létrehívja a tömeges ingázást, elindítja a „fekete vonatokat” – s mindazt, ami vele jár –, máról-holnapra felhúzza a „szocialista városokat”; az ötvenes években kikényszeríti a falvak, a mezőgazdaság, az infrastruktúra „kiélését” – ez utóbbiét tulajdonképp mindmáig –, és így tovább).

Fokozódik az ágazatok, területek, települések produktumainak újraelosztása; a gazdaság és társadalom irányítása, szabályozása, a 60-as évek végén kialakuló terület- és településfejlesztési politika egyaránt messzemenően megszabja a települések fejlődésének lehetőségeit, feltételeit. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a településformáló folyamatok viharos gyorsaságú lefolyása megváltoztatta e folyamatok kihatásait, jellegét, esetenként kivonta azokat a társadalmi vagy egyéni, kisközösségi ellenőrzés, befolyásolás alól. A vándormozgalom felgyorsulása, egyes falusi térségek lélekszámának látványosan gyors csökkenése nemcsak azt eredményezte, hogy helyreállt a falvak eltartóképessége és a lakosság száma közötti egyensúly, hanem eltorzította a helyben maradó lakosság társadalmi, demográfiai szerkezetét is, bomlasztotta a helyi közösségeket, mikroközösségeket (család, szomszédság), erősen csökkentve a beavatkozás lehetőségét, hatékonyságát – mint pl. akciók a „népességmegtartó képesség” fokozására.

Mindezen folyamatok s következményeik alapvető jellemvonása tehát – ismételjük – *„felülről”, „kívülről” való irányítottságuk, az a szándékolt vagy akaratlan törekvés, hogy az ország településhálózata homogenizálódjék* (pl. a tanyák „falvasítása”, átfedésmentes vonzaskörzetek kialakításának igénye, az optimális településméret álma stb.). A következmény a helyi tényezők, sajátosságok, tradíciók háttérbeszorítása, elfedése, a településnek, a lakóhelynek, mint közösség-, életmód, életkörülmény alakító tényezőnek másodlagossága, s mindezek logikus folyamánként az önkormányzati jelleg mellőzése, a „direktutasításos” irányítási rendszer kiterjesztése a településfejlesztés területére. (Nem változtatják meg az elmondottak igazát, csak árnyalják azok a kutatási eredmények, amelyek kimutatták, hogy a statisztikailag hasonlóknak tűnő folyamatok mögött – mint pl. foglalkozási átrétegződés, vándormozgalom stb. – fellelhetőek voltak a helyi társadalomnak, ill. egyes csoportok, rétegek eltérő céljai, stratégiai is.¹

Előljáróban arra is csak utalunk, hogy a településformáló folyamatok „makrotényezők” által való irányítottságát, „kívülről” való szabályozását-irányítottságát, a lokalitás háttérbe vonulását-szorítottságát „képezte le” a településhálózat tervezése, a terület- és településfejlesztési politika, amely mintegy másfél évtizedes (1958–1971) tudományos-elvi előkészítés és számos gyakorlati előzmény után 1971-ben vált egységes rendszerré formált, jogszabályilag szentesített településhálózat-fejlesztési koncepcióvá. Továbbmelve: a településfejlődés és fejlesztés e sajátosságainak felelt meg a településekkel, a helyi társadalmakkal foglalkozó tudományágak témaválasztása, módszertani apparátusa is az ’50-es–’70-es években, amikor az empirikus, helyi vizsgálatokkal szemben előnyben részesítette az ágazati megközelítésű, országos léptékű, deduktív jellegű vizsgálatokat.

A 70-es évek derekán azonban olyan helyzet állt elő, amely *ismét kedvez a települések, helyi társadalmak, közösségek tradíciói, törekvései, individuális értékei,*

belső erőforrásai érvényesülnek. Ez a változás abban summázható, hogy szűnőben van a társadalom és gazdasága extenzív fejlődése.² Ez – térbeliségét tekintve – abban nyilvánul meg, hogy kialakult és állandósult az ország térszerkezete, a termelés elhelyezkedése. Stabilizálódott a foglalkozási szerkezet, erősen lanyhult a foglalkozási szerkezetváltás, különösen a generáción belüli és a kényszer-jellegű foglalkozásváltás. Megszilárdult az egyének „társadalmi helyzete” is (ami olykor társadalmilag kedvezőtlen jelenségekhez, mint pl. a társadalmi előnyök és hátrányok rögzüléséhez is vezet), illetve a mobilitás lehetőségei jobbra a másodgazdaság területére tevődtek át (vagyoni előretörés a másodgazdaságra alapozva). Lanyhult a vándormozgalmak, ezáltal is mérséklődik a helyi társadalmak felbomlása a ki- ill. beköltözés nyomán. Csökkent az egyes tevékenységi köröknek, népgazdasági ágaknak a településeket is differenciáló szerepe (jövedelemkiegyenlítődé, a munka jellegének – pl. ipari és mezőgazdasági munka – közelítése stb.). Kialakultak, jól felismerhetőkké, „birtokbavehetőkké” váltak bizonyos gazdaságpolitikai, társadalompolitikai célkitűzések, szándékok – tartós fennmaradásuk is várható –, mint pl. a háztáji termelés tartós fennmaradása, kapcsolódása (kapcsolhatósága) a nagyüzemi termeléshez, a lakáshoz jutás módosítai, a „helyek” presztízse (ami pl. motiválja a lakásépítés – elköltözés – munkavállalás lokalizációját). Mindez hozzájárult ahhoz, hogy *növekedett az egyének, családok döntéseinek lehetősége, alternatívítása, szerepe az egyes települések fejlődésében, növekedett e döntések súlya, a rétegek, helyi közösségek hosszútávú stratégiáinak következményei* (választás a helybenmaradás, a költözés vagy a felnövekvő generáció városbaküldése között, az iskoláztatás, pályaválasztás alternatívái, a jövedelemfelhasználás alternatívái – a „telken belüli urbanizáció” folytatása, beruházás a kistermelésbe, a felnövekvő generációba stb.).

Természetszerű, hogy ilyen körülmények között növekedett az érdeklődés a település és a településpolitika iránt, fokozódott a helyi érdekvérvényesítés igénye; e helyi erőforrások fokozott igénybevétele kikényszeríti a részvétel jogát is, többek között a településpolitika alakításában.

A vázoltak másik vetülete, hogy – amint erre ENYEDI GYÖRGY is rámutatott³ – a társadalom számos „nagy kérdése”, így vagy úgy megoldódott (kollektívizálás, a mezőgazdaság igen alacsony jövedelmezősége az 50-es, 60-as években, a nők munkavállalásának szüksége és lehetősége, munkaalkalmak vidéken stb.); így a település, a lakóhely szerepe az élet alakításában viszonylag is felértékelődött, de felértékelődött abszolút értelemben is. Ha túlzónak is tűnik a megállapítás, miszerint „...a társadalmi egyenlőtlenségek forrását nem a foglalkozás vagy az iskolázottság, hanem a lakóhely jelenti”⁴, kétségtelen, hogy az egyén életkörülményei, életútja, lehetőségei, társadalmi helyzete nemcsak jövedelmétől, iskolázottságától, foglalkozásától, hanem lakóhelyétől is függ. Egyre jobban, s a települések nyújtotta feltételek egyre inkább differenciálódtak az elmúlt évtizedekben. Erre a differenciálódó településállományra majd minden társadalmi, gazdasági kérdésünk rávetül; a hátrányos helyzetű rétegekkel analóg hátrányos helyzetű települések is léteznek; a társadalmi egyenlőtlenségek települési egyenlőtlenségekként is jelentkeznek; a gazdasági hatékonyság a területi hatékonyság kérdését is felveti (pl. erőforrásainkat a „hatékony” területre koncentráljuk-é, amivel népgazdasági szinten javulhatnak a hatékonysági mutatók, de fokozódnak a területek közötti különbségek).

Feltehetően az is táplálta a jelzett vitákat, hogy az Országos Településhálóza-fejlesztési Konceptió jóváhagyása (1971) óta kézzelfoghatóvá vált e vita tárgya, másrészt a települések, a helyi társadalmak társadalmi életünk időszerű kérdéseinek megoldására tett kísérletek terepül is szolgálhatnak (demokratizálódás, a hierarchikus irányítás oldása, „önigazgatás” stb.).

2. A vitaáradat tehát érthető volt. Kérdés, szükség van-e további eszmecserére e tárgykörben? Szükség van-e, amikor – megkockáztatható a feltevés – minden lényeges kérdés felmerült, gyakran ismétlődött is a vitában. Újat mondani nehéz e kérdésekről, egyébként is az OTK – híveitől és ellenségeitől meglehetősen elhagyatva, megtagadva – kiszenvedett⁵, a viták tehát – mondhatjuk – elérték céljukat. Magam is hajlok arra a véleményre, hogy abban a formában, ahogy a hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek kezdetén zajlottak a településpolitikai viták, valóban nincs vagy alig van rájuk szükség a jövőben. A településpolitikai, a településhálózat-fejlesztés, az OTK körül kialakult diszkusszió társadalmi életünk egyre jelentősebbé váló kérdéskörét, annak gondjait tette széles körben ismertté, s elindította a településfejlesztés – számos kedvező elemet is tartalmazó – reformját. Ha a vitával kapcsolatos megfogalmazásaimból mégis azt érzékeli az olvasó, hogy jelen sorok írójának fenntartásai voltak ezen eszmecserékkel kapcsolatban, olvasata helyes.

E fenntartások sokféle forrásból táplálkoztak. Talán szakmai ártalom – hivatalból feladatom lévén az ország településhálózatának vizsgálata –, hogy elsőként az eszmecsere érzelmi, indulati alapokra, vélekedésekre, sejtésekre, olykor lomtárból előbányászott elméletek, eszmetörődékek („bűnös város”, „hegyvidéken szaporodik a magyar”, „az életerő forrása a falu”, „faluhalál–nemzethalál” és így tovább) újbóli árubocsátására alapozódását említem. Számos vélet, kevés tényismeret. Félreértés ne essék: az érzelem, a jóra törő indulat csak javára válhat egy vitának, mint ahogy az is, hogy ha nemcsak szakemberek, kutatók magánügye a településpolitikai; beható szakismeretek nélkül is hasznosan vehet bárki részt az eszmecsereben. Ám a vitában felvetődő kérdéseket a „tudomány” is ritkán kontrollálta; már több éve forgott közkézen az „önfinanszírozás”, a „helyi források helyben való felhasználása” jószándékú javaslata, míg akadtak néhányan, akik adatszerűen kimutatták: egy tiszta önfinanszírozó rendszerben a hátrányos helyzetű települések még hátrányosabb helyzetbe, a kedvező helyzetűek még előnyösebb pozícióba kerülnének, a *már kialakult* társadalmi-gazdasági fejlettség (fejletlenség) következtében.

Még az olyan, többé-kevésbé egységesen megítélt folyamatot, mint a megyeszékhelyek „túlfejlesztése”, érdemes lett volna érdemben, mélyrehatóan elemezni, s nem közhelyszerűen megtenni a településhálózat-fejlesztés botránykövének. Nyilvánvaló, hogy itt nem vállalkozhatunk a kérdés vizsgálatára, csak állításom illusztrálása céljából említem a következőket: kétségtelen, hogy az egyes megyék fejlesztési eszközeinek látványos hányada, olykor fele-kétharmada jutott a megyék egy részében a székhelyekre; kétségtelen, hogy egyes megyeszékhelyek, felhasználván privilegizált helyzetüket, jónéhány „mélyütést” helyeztek el régi vetélytársaikon, potenciális ellenlábasaikon (Zalaegerszeg–Nagykanizsa, Veszprém–Pápa, Tatabánya–Esztergom, Békéscsaba–Gyula stb.). Ám egy valamennyire is rendszeres és tényszerű vizsgálat is kimutatja, hogy a túlfejlesztés egyértelműen legfeljebb 6–7 megyeszékhelyünk esetében mutatható ki, ugyanakkor némelyikük nem hogy aránytalan ütemben növekedett

volna, részesült volna fejlesztési javakban, hanem ezirányú mutatóik a városi átlagértékeket sem érik el, helyzetük nemcsak a megyeszékhelyek között, hanem az egész városhálózatunkon belül hátrányos (pl. Kaposvár, Kecskemét, de még Békéscsaba is).

Továbbmenve: a településtudományok egyetlen szakembere sem adott eddig (tudomásom szerint) meggyőző, vizsgálatokon, összehasonlító elemzésen, gondolatki-sérleteken alapuló választ arra, hogy a településhálózat-fejlesztésnek melyek a kívánatos arányai. Arra például, hogy egy hátrányos helyzetű, fejletlen településhálózzal rendelkező térségnek, megyének (mint pl. Szabolcs-Szatmár, Tolna, Zala megyék) „mire van nagyobb, illetőleg mire van előbb szüksége”: dinamikusan fejlődő, népességfelvevő, önfejlődésre képes megyei központra, jól kiépült közép- és kisvároshálózatra, netán fejlesztett – fejlesztgetett? – falvakra? Ha a fejlesztés eszközei korlátozottak – márpedig azok voltak és maradtak –, mi a legcélszerűbb súlyozás, a legcélravezetőbb időbeli ütemezés? Célravezető-e az „arányos” fejlesztés? A megyeszékhelyekre visszatérve: néhány megyeszékhely gyorsütemű növekedése *egyértelműen* a kívánatos arányú településfejlesztés rovására történt? E városok erőltetett fejlesztése a településhálózzatban történő „eredeti felhalmozásnak” is tekinthető. Törvényszerűség, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődés egyes *új szakaszai kezdetén* (jelen esetben az agrártársadalom felváltása az ipari társadalommal, illetve az azzal adekvát településhálózzal) a fejlődés területileg koncentrált formában történik, egy fejlődési periódus kezdeti szakasza a területi különbségek fokozódásával jár. Az elmondottakból az is következik, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődésben viszonylag elmaradt területeken másként ítélnélhető meg a városodás üteme, a megyeszékhelyek fejlesztése, mint másutt.⁶

E példával csak jelezni kívántam a felmerült kérdések összetettségét, s e példák hosszasan sorolhatók. Ám ez az összetettség a legtöbb kérdés kapcsán nem merült fel, csak sommás szentenciák, illetve a „ki a hibás” kérdése (az OTK, a végrehajtás gyakorlata, a nem megfelelő eszközrendszer, a közigazgatás?). Tulajdonképp az a kérdés is feltehető lenne, hogy egy hosszútávú koncepció eredményessége, jósága megítélhető-e 6–7 év gyakorlata alapján? Annál is inkább, mert a településhálózzat nagy tehetetlenségi erővel jellemezhető, viszonylag lassan változó rendszer, s egyes hatások „átvezetése” évtizedekbe kerülhet (faluállományunk legfőbb alapjellemezői még az agrártársadalom hatásait mutatják ma is). E kérdés legfeljebb azért maradna „költői”, mert az *OTK nem rendelkezett valós időbeli ütemezéssel*, a feladatok időbeli sorolásával; a stratégia nem bomlott taktikákra, így az sem állítható, hogy a koncentrált fejlesztés *csak* a stratégia kezdő lépése lett volna. Az is kétségtelen, hogy a településekkel foglalkozó tudományok nem voltak felkészülve a településpolitikai viták során felmerülő kérdések megválaszolására. Mint említettem, e tudományágak vizsgálatai – legfeljebb! – a településfejlődés korábbi, makrofolyamatok irányította szakaszára jellemző ismérveket tárták fel, többnyire azokat sem kellő mélységben.

Azt viszont talán igazságtalanság volna a vitázók szemére vetni, hogy az eszmecserében a „meglevő” rossz taglalása, mint a javaslatétel, s a javaslatokból nemigen volt összeállítható egy következetes településhálózzat-fejlesztési elképzelés. Az új koncepció kidolgozása nem volt a településpolitikai viták feladata.

Vizsont – még mindig a településpolitikai vita kritikájánál maradván – egy oly vélekedést kell opponálnom, amely vélekedést pedig a vita majd minden résztvevője és csoportja – lásd VÁGI GÁBOR csoportosítását a Kritikában! – vallott. Tudniillik,

hogy a településhálózat formálása, állapota az OTK, a településpolitika, a megyei településfejlesztési gyakorlat függvénye.

3. A településpolitikai vitában tehát mindkét tábor – leegyszerűsítve nevezhetjük OTK-elleneseknek és OTK-apologétáknak – a településfejlesztés elméletéből (koncepció) és gyakorlatából eredeztette a településhálózat formálódását. Ez – megítélésünk szerint – a településfejlesztés lehetőségeinek *túlértékelése*. A vitákban elhangzott példák látványosak voltak, de számunkra nem meggyőzőek. Az aprófalvak sorvadása, elnéptelenedése, elszegényedése, Gyűrűfű exodusza nem vezethető vissza kizárólag vagy főként az OTK kategóriarendszerére, a megyei településfejlesztési elképzelésekre, még a „körzetesítés” kihatásaira, a pénzelosztásra, a tanácsok megszüntére vagy általánosan elterjedt elnevezésükre, a „szerepkör nélküli településre” sem (amely elnevezés eredetileg „központi szerepkör nélküli település” volt, s ez többnyire helytálló is).

A településállomány, a településhálózat térbeli rendje, e rend átfarmálódása, egyes településkategóriák eltérő ütemű fejlődése, növekedése vagy sorvadása *alapvetően a termelőerők, a termelési eszközök fejlődésének, a termelés térbeli rendjének a következménye*. Nehéz tagadni, hogy egy agrártermelést folytató kézműiparral rendelkező gazdaság településrendje alapvetően más kell hogy legyen, mint egy ipari gazdaságé. A mezőgazdasági keresők arányának 50–52%-ról (1949!) 17–18%-ra való csökkenése (napjaink) alapvetően más helyzetbe hozta a falusi térségeket, csak más, ugyancsak objektívnek tekinthető tényezők – pl. a közlekedési lehetőségek változása – hatására állhatott elő az a helyzet, hogy a gazdaság ezen átalakulását, a termelés koncentrálódását, a foglalkozási átrétegződést nem követte a falusi térségek még erőteljesebb megrázódása, a még nagyobb arányú elvándorlás, a gazdaságilag fejlettebb országokra jellemző város-falu arány kialakulása. Az volna csoda, ha ez a változás nem tükröződne a falusi településállományon. A mezőgazdálkodásnál maradvá: a modern technológia-technika hatása nemcsak abban nyilvánul meg, hogy csökkenti az élmunkaigényt, hanem alapvetően megváltoztatta a paraszti munka jellegét, a képzettség iránti igényt, megváltoztatta az üzemközpontok és a termőföld munkaerő-igénye közötti arányt (aminek közvetlen településformáló kihatása a több falura kiterjedő nagyüzemek esetében kézzelfogható, mivel ez *is* hozzájárul a tsz-székhelyek kedvezményezett helyzetéhez).

Messzemenő és sokrétű hatást gyakorolt a településhálózat formálódására a közlekedési lehetőségek megváltozása az utóbbi évszázadban. A modern (gépi) közlekedés teszi egyáltalán lehetővé az agglomerálódást, a napi munkabajarást (s ezáltal nem kényszerül feltétlen elköltözésre a mezőgazdaságból kiszorulók tömege, ez teszi lehetővé, hogy 17–18%-nyi agrárkereső-arány mellett a lakosság kétötöde falvakban éljen, ezért lehet a falusi családok tetemes része kétlaki ...), ez tette lehetővé a „körzetesítést” is, tehát végső soron a falusi településállomány hierarchizálódását, az ellátási különbségek fennmaradását és így tovább. Ezek az objektívnek tekinthető tényezők formálják első rendben a településhálózatot, engednek meg bizonyos megoldásokat (pl. intézménykoncentráció-körzetesítés), illetve kemény korlátait képezhetik a településfejlesztési elképzeléseknek. Ezen „objektív” folyamatokat gyorsíthatja vagy fékezheti a településpolitika, kiküszöbölheti a nemkívánatos mellékhatások egy részét, megóvhat felesleges kitérőktől, de a folyamatok *ellenére* legfeljebb durva adminisztratív ha-

talmi eszközökkel lehet „településfejlesztést” folytatni – ideig-óráig. Csak ilyen eszközökkel sikerülhetett a vörös khmernek „reurbanizációs ciklust” elindítani Kambodzsában, az áttelepedés hatósági engedélyhez kötése fékezi a városbaáramlást Kínában stb. (A viharos gyorsággal népszerűvé vált jelszó, a falvak népességmegtartó képességének fokozása is ilyen korlátokba ütközvén szelidült meg, s változott a „kistérségek” népességmegtartó képessége fokozásának igényévé, hallgatólagosan elfogadván az aprófalvakból történő további elvándorlást.)

A településformáló tényezők másik csoportja nem nevezhető „objektívnek”, nem fakad közvetlenül a termelőerők fejlődéséből, ill. területi elterjedéséből, ám a településpolitika, a településfejlesztés szempontjából *külső* adottság, feltétel. Az 50-es évek erőltetett iparosítása, az ipari érdek feltétlen elsőbbsége kikényszerítette a falu „kiélését”; a mezőgazdasági árviszonyok folyamatosan kedvezőtlen helyzetbe kényszerítették a közepesnél rosszabb terméshelyzetű mezőgazdasági nagyüzemeket, s ennek hatása ezen nagyüzemek települési háttérére egyértelmű. A háztáji termeléssel kapcsolatos – korábban többször változó – politika közvetlenül kihatott a falvak stabilizálódására, „urbanizálódására” (legalább is a „telken belüli” urbanizációra) és így tovább. De a közlekedési tarifák megváltoztatása, a szociálpolitika módosulása, az ágazatok közti jövedelemarányok alakulása, a gazdaság egyes ágazatainak felfuttatása vagy háttérbeszorulása – mint pl. a szénbányászat változó szerepe – mind-mind közvetlenül is hatnak a településekre, a településhálózat helyzetére, formálódására, noha nyilvánvalóan nem a településpolitika eszközei, változásai nem a településpolitikai érdekei szabják meg, sőt többnyire az ilyen s hasonló, a településekre is kiható intézkedések térbeli, települési hatását fel sem mérik, nem mérlegelik. (Példaként említik e vonatkozásban egyes vasútvonalak felszámolását, ami az ágazat – a vasút – szempontjából indokolt lehetett, a „vasút” egészének gazdaságosságát növelte, ám az érintett területre, településekre igen kedvezőtlenül hatott, s elképzelhető, hogy a gyakran emlegetett népgazdasági szinten ráfizetéses intézkedés volt.)

Csak a három tényezőcsoport – „objektív” folyamatok, a településfejlesztés hatáskörén kívül eső szférák intézkedései, döntései, szabályozása és a tulajdonképpeni településpolitika – településfejlesztés – hatásainak mérlegelése, kölcsönkapcsolataik feltárása után, arányainak ismeretében lehet a településpolitikát értékelni, hatékonyságát, káros vagy hasznos kihatásait felmérni, reális fejlesztési célkitűzéseket kidolgozni. Csak az előbbieket ismeretében ítélnéljük meg helyesen a helyi önállóság, az önkormányzat lehetőségeit, válaszolhatunk a kérdésre: milyen mértékben „rendelkezik” egy helyi közösség lakóhelyével? Tehát a történekeért kizárólag a településfejlesztésben, a településpolitikában keresni a felelőst – helytelen következtetésekre vezet, nehezíti a reális célkitűzések megfogalmazását.

(Csak a teljesség kedvéért: a sikerek sem kizárólag – elsősorban! – a területfejlesztés sikerei. A vidék iparosítását sikeres akcióként könyvelhetné el a területfejlesztés; csakhogy ebben az időszakban a vállalati érdek is ezeket a lépéseket diktálta a gazdaságnak. Az extenzív növekedés érdeke volt a vállalatoknak, s miután a hagyományos ipari központokban a növekedés feltételei már korlátozottak voltak – munkaerő, infrastruktúra –, a vállalatok megindultak a munkaerő, az olcsó infrastruktúra után – vidékre. E vállalati érdek híján aligha következik be a látványos siker; gondoljunk a fővárosból kitelepítésre ítélt ipartelepek körüli évtizedes hercehurcára.)

4. Kétségtelen, hogy a települések, a településhálózat modernizációja értékek pusztulásával is járt (a tájba, a településbe, a művi környezetbe fektetett munka épp úgy pusztulhatott – elhagyott házak, tanyák, pusztuló kertek –, mint a falusi munkakultúra egyes elemei, a közösségi élet megnyilvánulásai, spirituális értékek, a népi építészet, a tárgyi kultúra alkotásai és így tovább). Az is kétségtelen, hogy a modernizáció, az „új rend” oltárán válogatás nélkül, kímélet nélkül áldoztuk fel a régit, nem egyszer a készen kapott, de „rég” értékeket is. Ennek a régi értékek megbecsülését nem ismerő, gyanakvó, olykor dühödő, olykor naiv pusztításnak a következményei alig(ha) orvosolhatók. (Más kérdés, hogy a készen kapott értékek legtöbbször ugyancsak rövid időn belül megkopott. Más kérdés? Egy szervezettebb fejlődés talán az „új értékek” megerősödését is segítette volna?) S az is kétségtelen, hogy a régi közösségek felbomlása, az újak kialakulatlansága, a felülről osztogatott közösség-minták hatástalansága százezreket (milliókat?) fosztott meg a „szocializáció” lehetőségétől, a követhető életmintáktól, erkölcsi támaszuktól. A következmények vitathatatlanok (marginalizálódás, individualizmus, deviancia, pszichés ártalmak stb.). Ám ezen tényeket – vitathatatlan tényeket! – érzékelve a megoldást a korábbi állapotok visszaállításától remélni, a „konzerválástól” s szinte *csak* attól remélni: a folyamatok félreértése, elhibázott törekvés, olykor naivitás. Az előrelépés során keletkező gondokra adandó tipikus gondolkodási válasz: a régi még mindig jobb volt, tehát: vissza a régihez. Ez a reakció a településpolitikai viták során is bekövetkezett, benne jelentős teret nyertek a retrográd elemek. Megszületett a jelszó: „vissza a régi közösségekhez!”, „vissza a faluba!”. A helyes jelszó – vélhetőleg – pedig az lenne: „előre az új közösségekhez!”. Mely új közösségek magukba zárhatják a régiek értékes elemeit is, természetesen. (A „pávakörös” mozgalom, a kabolás kemencék begyűjtása a Hegyközben, a téltemetés lehet idegenforgalmi látványosság, játék, muzeális értékek őrzője, egyének önmegvalósítása, de a falu életét oly közösségek formálhatják, amelyek pl. az agrárkistermelés közösen végezhető elemeinek szervezésére alakulnak.)

A „vissza” vallói olykor szándékoltnak vagy akaratlanul a zavaró tényeket is figyelmen kívül hagyták, idealizált képet festve a régi faluról, a melengető közösségekről, a természetközeli, egészséges életmódról, a romlatlan erkölcsökről, az óvó-segítő családról és így tovább. Mintha meg sem íródtak volna a falukutató mozgalom könyvei! Az örömtelenül gyarapodó, egykéző Kemséről. A puszták népéről, a tardi summásokról, a cifra nyomorúságról, a Viharsarokról. A boldog emberről, a néma forradalomról. Nem valószínű, hogy a vitázók ebbe a világba szeretnék visszavezetni a falut, a tanyát (meg a várost is persze). *Előre* kell kitörni a jelen gondok közül.

Frissebb s konkrétabb, településpolitikai jellegű példát említve: a körzetesítés – a községi tanácsok, az iskola, a tsz megszüntetése egyes községekben, s több községre kiterjedő hatáskörű intézmények szervezése – az aprófalvas régiókban számos nehézséget okozott, hozzájárult a településkategória sorvadásához. Anélkül, hogy az alapellátás bonyolult, vitatott kérdéskörébe itt elmélyülnénk – alább még visszatérünk e kérdésre –, summázva leírjuk: e körzetesítések egy része indokolt volt, más megoldás híján. (Két-három-tíz iskoláskorú gyermekkel rendelkező falvak!) A panaszok orvoslásának is csak esetenként lehet megoldása a „visszakörzetesítés”. Legtöbbször a körzete-sített intézmények zavartalan működésének feltételeit kell megteremteni, amiről gyak-

ran megfeleltek a körzetesítés során (rugalmas tömegközlekedés, távközlés, mozgó szolgáltatások stb.).

A példák hosszan folytathatók, a summázat rövid: a településhálózat értő – megértő! –, „szelid technikákat” is alkalmazó modernizációja is jár(hat) feszültségekkel, az egyéni sorsok nehezülésével, egyensúlyzavarokkal (hát még az értetlen modernizáció!), *ám ezek elöl előre kell menekülni.* (Remélem feleslegesen, de megismétlem, mindez nem a múlttal való szakítás igénye!)

5. Az Ötödik megjegyzés az előző pontban mondottakra rímel, s csak ennyi: *a településhálózat változó rendszer.* A változás, az átfarmálódás szükségszerűen elhalást is jelent; az új tagadja a régít. Pusztulhatnak, elhalhatnak, teljesen átalakulhatnak a formák (falukép, alaprajz), szervezetek (közösségek, önkormányzat, intézmények), rendszerek (a teljesen elnéptelenedett, majd üdülőtelepüléssé váló falu fennmaradt ugyan, de teljesen más rendszert képez), elhalhatnak a települések is (Gyűrűfű). Az általunk ismert – siratott – „hamisítatlan”, jellegzetes falukép legtöbb helyütt 6–7 évtizedes, a XVIII. század óta már a harmadik, esetenként negyedik(!), gyökeresen megújult faluképet jelenti. Gyűrűfű elnéptelenedése sokkoló hatású volt; kiváló történésszük, SZABÓ ISTVÁN viszont hozzávetőleg 18 ezerre tette középkori falvaink számát. A faluközösség jellege, szerepe, feladata is más volt a jobbágyfalvakban, a XIX. század második fele paraszti falvaiban, s átalakult a polgárosodó falvakban is.

A maradandóságot, a változatlanóságot *is* számonkérni *önmagában is öncélúan* a „jó” településfejlődéstől, területfejlődéstől – legalábbis vitatható szempont. Nem lehet mindig és öncélúan feladat egy-egy terület népességszámának fenntartása; az elvándorlás nem mindig istencsapása. (Csak játék: az Alföld II. világháború utáni népességvesztését felemlgetve gondoljunk arra: mi lett volna, ha annak idején – a XVIII. században, egy másik felszabadulás után – a Felvidéken, Svábföldön, Bajorországban eredményes népességmegtartó politikát folytatnak?) A „csak az a jó, ami nagy” bővületéből mintha már kezdenének megszabadulni; meg kellene a „csak az a jó, ami növekszik” gondolatától is.

6. Két rövid, de sokfelé szerteágazó megjegyzés. Az első kapcsolódik a 2. pontban felvetett kérdéshez is: kell-e több településpolitikai vita? Az OTK élőhalott: megszűntek a tilalmi táblák, a várossá nyilvánítás merev követelmény-rendszere, az OTK kategóriái, oldódott a túlközpontosított irányítás, változott a pénzelosztási rendszer.

Igaz. De korántsem rendelkezünk tartalmas elképzeléssel településeink, településhálózatunk fejlődéséről. *Nincs stratégiai célunk*, nincs elképzelés a szocialista társadalomnak megfelelő településről, településhálózatról (kellene hogy legyen?, van egyáltalán?). Nincs „szocialista urbanisztika” sem, csak technológiai, közgazdasági, esetleg népjóléti célok.

Nincs valamennyire is elfogadott „közmegegyezés” a részterületeken sem. Mi legyen a településfejlődés alapvető szempontja: a hatékonyság vagy a társadalmi (szocialista?) igazságosság? Az OTK mintha az előbbi felé hajlott volna, a bírálatok nyomán átfarmálódó településpolitika az utóbbi felé. Mennyire engedjünk teret a „szelid technikának” a településfejlesztésben? Az elmélet hajlana a társadalmi igazságosság előtérbe állítására, ennek az érvényesítése azonban roppant drága. (A gyakorlat a gazdasági kényszer hatására csak végső esetben s a legszükségesebb mértékben hajlik a társadal-

mi igazságosság szempontjának érvényesítésére; lásd nyugdíjasok helyzete, szociálpolitika, hátrányos helyzetű területek stb.) A második gazdaság állandó térrnyerése együttjárhat-e a társadalom és gazdaság intenzív fejlődésével?

Alapkérdések várnak tisztázásra. Ezért kellhetnek a további viták ..., s főleg vizsgálódások.

7. A településpolitika alapkérdéseinek tisztázatlanságáért természetesen nem tehető (kizárólag) felelőssé a településtervezés és fejlesztés elmélete és gyakorlata, a településtudományok. Átfogó társadalmi célkitűzéseinkben is elbizonytalanodtunk. A korábban lelkesítő, mozgósító erejű célok („a szocialista társadalom felépítése”) mára túl általános, túl távoli, a részletekben pedig tisztázatlan feladatokká váltak (ld. a „szocialista életmód” vitákat).

Részletek ... A differenciálódás (jövedelmi, társadalmi, települési) hajtóerő, cél vagy eltúrt rossz? A vagyoni differenciálódást elfogadtuk (?); igaz, a szociális (szocialista?) szempontok elsikkadtak; a differenciálódás dicsérgetése közben elfeledkeztünk a létminimum alatt-határán élőkéről. A társadalmi egyenlőtlenségeket hivatalos ideológiánk s a társadalom nem fogadta el, de a korábbi egyenlőtlenségek újratermeléséről, a csoporthoz, réteghez való tartozás erősödő kihatásairól egyre több híradás szól. Az esélyegyenlőség gyakran emlegetett elvének megvalósítására lagymatag s erősen korlátozott kísérletek történnek különösebb eredmény nélkül (ld. pl. a felsőfokú tanintézetekben való továbbtanulás esélyeit társadalmi csoportonként). S ez az elfogadott-eltúrt differenciálódás hogyan épül – immár „ciklikusnak” felfogott – társadalmi-gazdasági fejlődésünk egyes szakaszaiba? *Elképzelhető-e fokozódó jövedelmi, társadalmi egyenlőtlenségek mellett kiegyenlítődé s a települések között?!*

„Ideológiai” megfontolás vagy pénzhiány miatt vonul ki az állam egykor magára vállalt kötelezettségeiből, a lakásépítésből, s szeretne kivonulni az infrastruktúra-fejlesztésből? Kedvező-e a társadalom „kikristályosodása”? Lesz-e számottevő eredménye a véget nem érő reform-vitáknak? A kérdéseket hosszan folytathatnám; bárki folytathatná. Nem könnyű tehát a településtervező kenyere manapság. Társadalom-elméletünk s gyakorlatunk jelen állapotában aligha ad útmutatást munkájához. (Boldog idő, amikor a településhálózat-tervezéshez alaptérkép, körző s néhány fajlagos mutató kellett!)

JEGYZETEK

1. Ld. pl. ANDRÁSFALVY BERTALAN tanulmányát: Falusi műveltségi csoportok Baranyában, 1975. (Az agglomerációs és urbanizációs folyamatok mikéntje a mai falu társadalmi rétegei és műveltségi csoportjai szerint). – In: Vonzáskörzetek - agglomerációk I. MTA DTI. Értekezések, 1978. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. A szerző meggyőzően bizonyítja, hogy a társadalomtörténeti, településtörténeti múlt, a meghatározott társadalmi állásban kialakított reakciók, viselkedési formák, életvitel, közösségi normák milyen szívesen élnek, átalakulva is hatnak, s hatásuk milyen erősen befolyásolta az alapfolyamatokat (az ún. ötvenes években is!). Hasonló következtetések adódtak Varsány vizsgálatakor is (BODROGI TIBOR /szerk./ Varsány. Tanulmányok egy északmagyarországi falu társadalomrajzához. – Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.).

2. Noha a második gazdaság rohamos terjedése s mindaz ami vele jár (a munkában töltött idő hosszabbodása, alacsony munkaintenzitás az első gazdaságban, olykor primitív technikák a másodgazdaságban stb.) némiképp óvatosságra int, amikor gazdasági fejlődésünkre folytonosan, s eufórikusan az intenzív jelzõt használjuk.
3. ENYEDI GYÖRGY: Gazdaságpolitika és területi fejlődés. Valóság, 1978. 3. sz.
4. Uo.
5. Noha az Országgyűlés 12/1980–195. számú határozata nem említi az OTK hatályon kívüli helyezését, megjelenése a gyakorlatban mégis az OTK teljes mellőzését jelenti.
6. Ld. még: BELUSZKY PÁL: Margó. – Földrajzi Értesítő, XXX. 1981. pp. 319–336.

HAJDÚ ZOLTÁN:

VONZÁSKÖRZETKUTATÁS A FELSZABADULÁS ELŐTTI MAGYAR FÖLDRAJZTUDOMÁNYBAN

Az I. világháború előtti magyar földrajztudomány nemzetközileg elismert vonulata a természeti földrajz. Meghatározó az analitikus jellegű természettudományi irányzat, mely kevés figyelmet fordít a társadalmi, településhálózati jelenségek kutatására. Az emberföldrajzi (társadalomföldrajzi) kutatások nehezen, vontatottan indultak, elméleti alapvetésük ellentmondásosan alakult, az alapkategóriák tartalma nehezen formálódott, fejlődésük bizonytalan elméleti bázison ment végbe.

A háború utáni változások nyomán felértékelődtek a társadalomföldrajzi kutatások eredményei. A magyar földrajztudomány az új helyzetben a korábbiaknál erőteljesebben fordul a gazdaság, a népesség, a településhálózat kutatása felé.

Minden tudomány alapvető érdeke és feladata az alapkategóriák tartalmának folyamatos elemzése. Az alapkategóriák történeti fejlődésének megismerése hozzájárul a mai folyamatok értelmezéséhez is.

A tanulmány a felszabadulás előtti társadalomföldrajz egyik kategóriájának részletes, adatszerű feltárását, elmélettörténeti kérdéseinek elemzését, értelmezését tűzi ki célul. Áttekinti a vonzások fogalmának kialakulását, fejlődését, elméleti alapjainak változását, a kutatások módszertani apparátusának kiszélesedését, s utal a kutatások nemzetközi kapcsolódásaira.

I. A vonzások körzeti problematika felvetődése és a vonzások körzetkutatások irányzatai

A vonzás (gravitáció) általános érvényű fogalom a XX. sz. eleji magyar földrajztudományban. A legáltalánosabb használati köre a településföldrajzban alakult ki. Az előnyös földrajzi feltételek vonzzák a települést (települést vonz a folyó, a forrás, a hegylábi felszín; a nagyobb városok vonzzák az utakat, a falvak népességét, a nyersanyag a feldolgozóipart stb.).

A vonzás mellett használt fogalmak a centrum, a központ, a tájközpont, a táj vonzáscentrum kifejezések is. (Ezeket a fogalmakat a hagyományos történeti-néprajzi indíttatású településföldrajz már a XIX. sz. végén is használta.) PRINZ GY. még a típusképzés során is kitüntetett szerepet tulajdonított a vonzás jelentőségének. *Vonzások*

útifalu úgy jön létre, hogy a házak az út vonzó hatására fokozatosan kitelepednek az út széléhez.¹

A továbbiakban személyenként, illetve irányzatokként tekintem át a magyar településföldrajzban a vonzáskörzeti problematika fejlődését. Nem térek ki minden kutató, illetve kutatás elemzésére, csak azokat emelem ki, akik valamilyen területen jelentős előrelépést hoztak.

1. PRINZ GYULA vonzáskörzet-felfogása

A vonzáskörzet, a vonzásterület fogalmának kialakulása a magyar földrajzi irodalomban egybekapcsolódik a PRINZ által meghonosított, a „legegzaktabb emberföldrajzi tudományág”, a közlekedésföldrajz fejlődésével. Eredete a német közlekedésföldrajz „Hinterland” fogalmára vezethető vissza. Értelmezése kezdetben leszűkül a kikötők területi kapcsolatainak jellemzésére: „Háti-ország alatt a kikötő közvetlen vonzási területét értjük, amelyet még teljesen uralni tud más kikötők versenye nélkül.”² A „közvetlen vonzási terület” fogalmat megkülönbözteti attól a területtől, amely még szállít az illető kikötőbe, de már más kikötőkkel is kapcsolatban áll.

Ettől kezdve PRINZ *felváltva használja a Hinterland és a vonzási terület kifejezéseket közlekedésföldrajzi munkáiban. A két kifejezés használat köre, tartalma fokozatosan bővül, egyre inkább elszakad a kikötők speciális vonzási területének fogalmi körétől és általános közlekedésföldrajzi, majd településhálózati kategóriává válik nála.*

PRINZ vonzáskörzeti felfogása figyelemre méltó a közigazgatási területszervezés szempontjából is. 1923-ban a regionális közigazgatási beosztás számára kidolgozott közlekedésföldrajzi fővidékeket olyan területnek tekinti, amelyek „...együttal városaik vonzásterületét is jelentik.”³ A vonzásterület fogalma itt még döntően közlekedésföldrajzi, de már gazdasági, közigazgatási, kulturális elemeket is magába foglal. A közlekedésföldrajzi elérhetőség alapján határozza meg az ország városainak vonzásterületét, s ezekre a vonzásterületekre kívánja felépíteni a közigazgatási beosztást.

1925-ben részletes, empirikus vonzáskörzetvizsgálatokat végez. Útközteti Pécs „természetes vonzásterületét” és a vasúti izokron térképek által biztosított lehetőségeket, kitér a vonzásterület, a közigazgatási területszervezés, a közlekedési és gazdasági kapcsolatok kölcsönhatására.⁴ Feltárja, hogy Pécs természetes vonzásterületét a közlekedési hálózat igen hiányosan kapcsolja a városához.

A vonzásterület, mint kategória strukturálódik. Pécs vonzásterületét két övezetre osztja: 1. *szomszédság-övezet*, 2. *vonzásövezet*. Szomszédság-övezetnek tekinti azt a területet, amelyről reggel 6 órától este 10 óráig terjedő időszakban úgy lehet megjárni a várost, hogy legalább 10 óra hasznos időt lehet benne eltölteni. Vizsgálatai alapján a szomszédság-övezet Pécs esetében a budapesti vasútvonalon Abaligetig, a mohácsi pedig Magyarbólyig húzódik. Vonzásövezetnek azt a területet tekinti, amelyről reggel 6-kor indulva és este 10-re visszaérkezve a város felkereshető úgy, hogy legalább 2 hasznos órát lehetne benne eltölteni.

PRINZ véleménye szerint a közlekedésföldrajzi alapon meghatározott és belső szerkezetében differenciált vonzásterület fogalom *elvileg* minden város esetében értelmezhető, az egyes városok szomszédság- és vonzásövezetei átfedik egymást, s a városok harcát folytatnak ezen területek kiszolgálásáért.

1933-ban ismét továbblép a vonzáskörzet-kutatás elméleti és szemléleti alapjait és gyakorlati felhasználhatóságát illetően is.⁵ Az ország piaci, vásári kereskedelmi központjainak feltárása, a kereskedelmi vonzás- és kapcsolatrendszer értelmezése után a vonzáskörzeti kapcsolatokat kivetíti a közigazgatási területszervezés járási szintjére is: „Elméletben minden vásárhely szoros vonzási területe egy államföldrajzi sejtcsaládot alkot.”⁶ A területszervezés további szintjein (megye, kerület) is kitüntetett szerepet tulajdonít a vonzásterületeknek.

A megye és a városhálózat kapcsolatait elemezve feltárja, hogy „... minden városnak kialakul gazdasági vonzásterülete, a helyzet csakhamar az volt, hogy a politikai vármegyétől függetlenül keletkezett városok egy-egy gazdasági megyét alakítottak ki, a kettő területe, valamint útvonalhálózataik nem estek egybe.”⁷

PRINZ tehát az 1930-as évek elején eljut a vonzásterületek és a közigazgatási egységek egybekapcsolásának gondolatáig, sőt szükségszerűségéig.

Az 1930-as évek második felében megjelenő Magyar Földrajz 3 kötetében összegzi vonzáskörzeti kutatásait és szemléletét.⁸ Egyrészt – elsősorban TELEKI hatására – bővül a vonzáskörzeti kutatásai történeti, gazdasági, társadalmi összetevőinek köre.

A XVIII. századtól hosszú távú fejlődés eredményeként értelmezi a magyar városhálózat fejlődését, átalakulását. A XVIII. sz. városai még jelentős mértékben ön-ellátóak, de fokozatosan kifejlődnek az egész ország területén azok a városok, „... melyek elég tág vonzáskörzetüknek fogyasztó piacai lettek.”⁹ Ezek a városok hatással vannak szűkebb és tágabb környezetükre, strukturálják a mezőgazdasági termelést. (Tehát PRINZ nem egyszerű, formális viszonyt tekint a vonzásterületi kapcsolatokat, hanem a város hatása alatt élő, átalakuló, a város igényeihez alkalmazkodó szer- ves egésznek.)

Különösen Budapest körül szemléletes ez a jelenség. „Budapest természetes vonzásterülete az egész ország”¹⁰, s ezen belül mintegy 70 km-es *kertgazdasági köre van*, ezt a *belterjes földművelés* foltjai által alkotott gyűrű veszi körül, a *külterjes földművelés és az erdőgazdálkodás* gyűrűje is felismerhető. A külső körök Ny-on nem zárulnak be, ebben jut kifejezésre a nyugat-európai nagy piac vonzóerejének hatása. (A vonzásterület itt gazdasági makrokategóriaként szerepel, országhatárokon belül is strukturálódik, s e mellett egyértelműen hat a nemzetközi munkamegosztás is.)

A kapitalista fejlődés új módon veti fel a településhálózat, a vonzásterületek kérdését is. A XIX. sz. végétől átalakulnak a zárt, városközeli körzetek. „Mégseúnt a városok vidéke a város saját kizárólagos vonzásterülete lenni, és így annak termelése, gazdasági fejlettsége a város méretét meghatározó lenni. A városok szabad versenyben terjesztették szét vonzásterületeiket közelebbi és távolabbi szomszédjaik rovására, sőt átugorva azokat, egészen távoli területekre is.”¹¹

A vonzásterületet *elsősorban* nagyvárosok körüli, átfogó kategóriaként fogalmazza meg. Részletesen foglalkozik a kialakuló vonzásterületek belső struktúrájával is. Általános érvénnyel állapítja meg: „A nagyvárosnak vonzásterületét a földrajzban az összefolyó átmenetek ellenére is két gyűrűre bonthatjuk szét. A belső gyűrű a teljes vonzás területe, amelyen idegen nagyváros hatása csak a saját nagyvárosán keresztül, tehát ennek közvetítésével érvényesül, vagy egyébként igen halványan. A külső gyűrű két nagyváros közös hatásterülete.”¹²

Részletesen elemzi Budapest vonzásterületének „földrajzi gyűrűi”-t. Bécs–Budapest vonatkozásában kifejti, hogy a Monarchia időszakában Bécs vonzási hatása kiterjedt az ország Ny-i részeire, melyek közvetlenül Bécs vonzáskörzetébe tartoztak. PRINZ szerint Budapest *belső gyűrűje* a Vág-völgyön, Győrön át a Bakonyig, a pozsegi Papukig húzódik. Budapest szellemi vonzása a Balkánon is messzire ható, de az Al-Dunán túl elhalványul.

PRINZ jelentős munkát végzett az *ágazati vonzáskörzetek kutatásában is*. Különösen fontos a kereskedelmi vonzáskörzetek¹³ és az idegenforgalom vonzáskörzeti hatásának vizsgálata.¹⁴

PRINZ vonzáskörzeti kutatásai közlekedésföldrajzi vizsgálataiból nőttek ki. Felfogását elsősorban a német közlekedés- és településföldrajz befolyásolta, de kisebb mértékben megjelenik a francia emberföldrajz szemléletformáló hatása is.

2. TELEKI PÁL és a vonzáskörzetek

A felszabadulás utáni magyar vonzáskörzet-kutatások egyik komoly akadályá sokáig az volt, hogy az első nagyarányú, szervezett vonzásvizsgálatok szorosan kapcsolódtak a trianoni békeszerződésre való tudományos előkészületekhez, a Béketárgyalást Előkészítő Iroda tevékenységéhez.¹⁵

TELEKI 1918 őszétől a magyar geográfusok egy részét bevonta a békeelőkészítő munkákba. Biztosította számukra a legfontosabb személyi, anyagi, tárgyi feltételeket, statisztikai anyagot.¹⁶ E vizsgálatok felölelték a gazdaság, a népesség, a települések funkcióinak, különböző jellegű *szféráinak* feltárását. A kutatási eredmények elsősorban tervezett államhatár kritikáját szolgálták. (KOVÁCS A. elkészítette a „Magyar városok vonzásterületei” c. térképsorozatát, de a sorozatból csak Budapest és az ún. elszakadásra ítélt városok – Pozsony, Temesvár, Kassa, Nagyvárad, Arad, Kolozsvár – vonzáskörzeti térképei jelentek meg.)¹⁷

Magyarország első gazdaságföldrajzi szintézise TELEKI tanzékén született. Adatbázisát főleg a békeelőkészítés kapcsán gyűjtötte össze FODOR FERENC.¹⁸

FODOR is a közlekedési vonzásterületek vizsgálatát helyezi előtérbe. Vizsgálja és értékeli Budapest, Fiume vonzásterületét, de sajátos módon elemzi egyes vasútvonalak és egyes tengerek vonzásterületét is.

A városok vonatkozásában FODOR egyfajta központi hely elméletet képvisel. Egybekapcsolja a városnagyság és a vonzásterület problémáját: „... városaink nagysága és gazdasági forgalma arányos a mögöttük fekvő vonzási terület kiterjedésével és gazdasági erejével.”¹⁹

FODOR árnyaltan közelíti meg a vonzás, a vonzásterület fogalmát; közlekedési, természeti, természetes, politikai, gazdasági, kereskedelmi, kulturális vonzásról, ill. vonzásterületről beszél.

A város–vidék kölcsönhatásban *a gazdasági életnek*, a gazdasági kapcsolatoknak tulajdonít nagy jelentőséget. Budapest elemzése kapcsán bebizonyítja, hogy a város nagy gazdasági energiái nem maradnak meg a közigazgatási határokon belül, hanem egész *városi körzetet* hívnak életre. E városi körzet 3 fő övezetre bontható: 1. a közigazgatási Budapest; 2. a külvárosok övezete (ipari övezet); 3. a szomszédos övezet (intenzív mezőgazdasági öv).

Az övezeti rendszernek megfelelően alakul a népesség foglalkozási szerkezete is. Az első öv főleg a kultúrtermelő lakosságot, a második az ipari munkásságot, a harmadik a parasztságot tömöríti.

TELEKI átfogó, tudományos igényvel – elszakadva már a békeelőkészítés napi politikai, határkritikai felhasználásától – főleg a várossal foglalkozva érintette a vonzásokörzetiség problémakörét.²⁰ Egyetemes jelleggel, elmélyült történeti, természet- és gazdaságföldrajzi, kultúrtörténeti, közigazgatási és statisztikai ismeretek birtokában, szociológiai kitekintéssel foglalkozott a város fogalmi, kialakulási, fejlődési, funkcionális kérdéseivel.

Kiinduló pontja, hogy a város minden korban, a Földnek minden részén, minden államban *viszonylagos fogalom*, amely a többi településtől lényeges jegyek alapján különbözik. A többi településtől mindenkor nagyobb, ezeknek gazdasági vagy politikai vonatkozásban, gyakran mindkettőben, valamiképpen központja. A városok a politikai hatalom várai, a vallás templomai, a társadalmi vonzás fórumai és a gazdasági anyagcsere vásárterei közül alakultak ki. A város maga is egy funkciója a társadalmasodásnak.

A város élete során erőteljesen hat környezetére, nem zárkózik be falai közé. A fejlődő, növekvő város önmaga körül a városiasodás belső és a vonzásterület külső köreit nagyobbítja. A vonzásterületeknek többféle típusa különíthető el. Speciális vonzásterület a Hinterland, amelyet a kikötők vonzásterületére szűkít le, de szélesebb értelemben is használja. Elemzi a politikai, gazdasági, társadalmi, művelődési kapcsolatokat, s megállapítja, hogy különösen nehéz a városok kulturális vonzás-, illetve hatásterületének meghatározása, mivel ezek a kapcsolatok egészen eltérő nagyságú területekre terjednek ki.

A politikai hatás- és vonzásterület sok esetben (pl. egyes extenzív államok fővárosa, illetve a nagy gazdasági központok vonzásterülete) túllépi az államhatárokat is. A vonzásterület fogalmát így térben erősen differenciált nagyságrendi kategóriaként kezeli.

A város–vidék kapcsolat kölcsönhatásának kutatásakor TELEKI több helyen fogalmi különbséget tesz a város *vonzásai, hatásai és befolyása* között. A legszélesebb kategória a *befolyásterület*. Ez magában foglal minden hatást. A város *vonzásterülete* az a térség, amelyet a város különféle szolgáltatási jellegű kapcsolatai útján vonz. *Ellátó terület* a vidéknek az a része, ahonnan a várost élelmiszerrel rendszeresen ellátják.

1936-ban világméretben vizsgálja a városiasodás természeti, gazdasági, társadalmi, települési, politikai folyamatait, illetve következményeit.²¹ Itt a legsokoldalúbb a város körül kialakuló térsztruktúrák elemzése, a város–vidék közötti kapcsolatok értelmezése.

THÜNEN elméleti megállapításait továbbfejlesztve európai és világméretben vizsgálja a mezőgazdaság intenzitásának fejlődését, s állapítja meg a nagy piacok körül kialakuló ellátó területek térbeli rendjét, s úgy látja, hogy az átstrukturálódás a központból indul, annak hatása, befolyása alatt megy végbe.

TELEKI irodalmi ismeretei, forrásai és hivatkozásai igen széles körben mozognak. Felfogására hatott a német, a francia és az angol földrajzi, történeti, szociológiai, közigazgatási, közgazdasági irodalom, s kísérletet tett arra, hogy ezeket a hatásokat egyéni szintézisbe ötvözze.

3. MENDÖL TIBOR és a debreceni vonzáskörzetkutatások

Kezdetben MENDÖL nem vezetője, nem irányítója a Debrecenben folyó településföldrajzi kutatásoknak, de munkásságával meghatározza ezek jelentőségét. A debreceni vonzáskörzetkutatásokat elsősorban az alföldiség, az alföldi városok vizsgálata köti össze.

MENDÖL az 1930-as évek elejétől szentel nagyobb figyelmet a településközi kapcsolatok problematikájának, bár már a Szarvas földrajza c. munkájában²² is használja a gazdasági jelenségek leírásakor a vonzás, a gazdasági vonzás fogalmát, de még nem értelmezi átfogó módon a központ és vidéke közötti kapcsolatokat.

1931-ben közlekedésföldrajzi elemzésekkel kezdi meg Debrecen vonzásterületének kutatását.²³ A *vonzásterület elsődlegesen közlekedésföldrajzi meghatározottságú*, de világosan megfogalmazza azt is, hogy a közlekedésföldrajzi helyzet és az izokronok nem határozzák meg önmagukban a város vonzásterületét. A vonzásterület kiterjedésében a történetileg kialakult településközi kapcsolatok is jelentős szerepet játszanak. Az izokron térképek a pillanatnyi állapot meghatározásához nyújthatnak elsősorban segítséget. A vonzásterület szerves egység, amellyel a város szorosabb gazdasági kapcsolatban áll, ahonnan a saját fogyasztására vagy ipari üzemének ellátására szükséges nyersanyag nagy részét beszerzi, ahol iparcikkeinek javát értékesíti, amely számára kis- vagy nagykereskedelme közvetíti saját vagy idegen tájak terményeit, ahonnan népessége bevándorlókkal gyarapszik. Összegezve: a táj számára ez a város jelenti gazdasági és szellemi tekintetben is a „város”-t. Megjelenik elemzésében a város – illetve vonzáskörzet-hierarchia problémája is. Debrecen vonzásterületén belül vizsgálja Nyíregyháza és Békéscsaba másodrendű vonzásközpontok izokronjait is. Felveti Debrecen vonzás-szférájának zónaszerű jellegét, de nem tér ki részletes elemzésére.

Legátfogóbban a helyzeti energiák és a városok valódi nagyságának meghatározásakor foglalkozik a vonzásterületek, a városhálózat funkcionális és hierarchikus problémáival.²⁴ MENDÖL empirikus vizsgálatokból kiindulva szinte önállóan fogalmazza meg a központi hely elméletét. CHRISTALLER-től eltérően nem a modellszerűséget helyezi előtérbe, hanem nagyon erős tájföldrajzi szemléleti megközelítésben vizsgálja és tárja fel a táj – település – központ fogalmak közötti kapcsolatokat.²⁵ MENDÖL nem vonatkoztat el teljesen attól, hogy a *jelenségek konkrét földrajzi térben játszódnak le*. Nem formalizált rendszert dolgoz ki, inkább a konkrét, empirikus elemzés, a közvetlen megfigyelés eredményeinek értékelése után dolgozza ki központi hely elméletét.

Szemlélete emellett erősen történeti megalapozottságú is. A történetileg kialakult mezővárosi, zárt vonzásterületek feltárása után elemzi a vasútépítések hatását, s mutat rá, hogyan törte szét ez a folyamat a mezővárosok autark vonzásterületeit. Elemzi a települések hierarchikus rendje és a vonzáskörzetek közötti kapcsolatokat. Kimutatja, hogy a településhálózat hierarchikus tagolódása következtében a vonzásterületek is hierarchikus rendet alkotnak. *Budapest a legmagasabb szintű központ*, vonzáskörzete sok tekintetben az egész ország. Debrecen *másodrendű központ*. Debrecen vonzáskörzetén belül Nyíregyháza *harmadrendű központ*, s ezen belül Kisvárdá *negyedrangú* vonzásterületet alakít ki.

MENDÖL világosan látja, hogy a *vonzásterület nem statikus, hanem dinami-*

kusan változó egység. A vonzásterületek kezdetben zárt, elszigetelt egységként jöttek létre, majd a gazdasági fejlődés, a munkamegosztás elmélyülése révén fokozatosan teljes térkitöltésű rendszerré válnak, végül pedig kialakul egymást kölcsönösen befolyásoló, átfedő, kusza területi struktúrájuk.

MENDÖL hierarchikus rendszere erősen kötődik a közigazgatás tagolódásához is. Ez arra enged következtetni, hogy a közlekedési kapcsolatok mellett lényeges szerepet tulajdonít a vonzáskörzetek formálódásában a közigazgatás befolyásoló tevékenységének is.

1944-ben MENDÖL hallgatóinak segítségével Magyarország egész területén kipróbálta CHRISTALLER módszerét.²⁶ Megállapította, hogy a módszer alkalmazása pozitív és negatív eredményeket egyaránt eredményezett.

Munkássága mellett MÁRTON BÉLA tevékenysége emelhető ki a debreceni vonzáskörzetvizsgálatokból. MÁRTON összefoglalja az addigi közlekedésföldrajzi vonzáskörzet-kutatások eredményeit, s kísérletet tesz néhány város közlekedésföldrajzi vonzásterületének meghatározására.²⁷ Elméletileg a legszélesebben veti fel a városok „élettér”-kérdéseit, s ezzel a felszabadulás előtti földrajzi irodalomban a legközelebb jut a *komplex vonzáskörzet* fogalmának meghatározásához.

4. CHRISTALLER hatása KOGUTOWICZ KÁROLY vonzáskörzetkutatásaira

KOGUTOWICZ sajátos történeti, természeti, társadalmi, gazdasági, településhálózati tájfogalmat dolgozott ki, ill. képviselt. A Dunántúl és Kisalföld írásban és képen c. munkájában²⁸ kísérletet tesz e felfogás érvényesítésére.

A vonzáskörzet-kutatások szempontjából a legfontosabb, hogy Magyarországon KOGUTOWICZ K. alkalmazta először tudatosan CHRISTALLER módszerét a településhálózat hierarchikus rendjének feltárására. (A módszert eléggé leegyszerűsített módon alkalmazta.) A Dunántúl összes városára vonatkozóan vizsgálta a telefonállomások számát és megoszlását, s ennek eredményeként elemezte röviden a *nagyváros*, a *kisváros* és a *vidék* közötti különbségeket.²⁹

Tanítványai között egyszerre hat és érvényesül a tájfeldrajzi és funkcionális szemlélet hatása a vonzásvizsgálatokban.³⁰ BÁNKUTI F. CHRISTALLER módszerével vizsgálta Sátoraljaújhely központosságát, s így bizonyította, hogy Sátoraljaújhely a legmagasabb hierarchikus szinten álló hegyaljai város.

III. Összegzés

Röviden áttekintve a felszabadulás előtti magyar vonzáskörzet-kutatások problematikáját, megállapíthatjuk, hogy e vizsgálatok – leszámítva az 1918–1920 közötti országhatárkritikához kapcsolódó elemzéseket – nem öltének átfogó jelleget, bár a magyar földrajztudomány majd minden jelentős képviselője érintette valamilyen módon a településközi kapcsolatok problematikáját.

Nagyon elnagyoltan, kidolgozatlanul, a vonzáskörzeti probléma minden

lényeges elméleti, szemléleti kérdése felvetődött valamilyen módon, sőt megkezdődött a vonzáskörzetek gyakorlati, tervezési felhasználhatósága kérdéseinek vitája is.

A PRINZ, TELEKI, KOGUTOWICZ tanítványaitól származó egyetemi doktori disszertációk az egyes településekre kiterjedően is felvetik a vonzáskörzetképződés kérdéseit, de MENDÖL tevékenységében van a legnagyobb jelentősége az elméleti és empirikus kutatásoknak.

A kutatások során a fogalmi megközelítés folyamatosan gazdagodik, de nem alakult ki a vonzáskörzet-kutatás egységes fogalmi apparátusa. A város, a vonzáskörzet fogalmának kérdése széles körben vetődik fel, de csak TELEKI és MENDÖL tesz kísérletet a felvetődő kérdések általánosabb feltárására, rendszerezésére.

A magyar vonzáskörzet-kutatásokra elsősorban a német településföldrajz szemlélete hatott, tiszta formájában először KOGUTOWICZ tesz kísérletet a CHRIS-TALLER-módszer alkalmazására, majd MENDÖL a továbbfejlesztés és az ellenőrzés kérdéseivel is foglalkozik.

A módszertani szemlélet fejlődése különösen a közlekedésföldrajzi vonzásvizsgálatokban következett be. A többi területen nem alakult ki sajátos vizsgálati módszertan.

JEGYZETEK

1. PRINZ GY. 1922: Magyarország településformái. Bp. pp. 7–8.
2. PRINZ GY. 1905: Fiume és kikötő-versenytársainak a földrajzi helyzet nyújtotta előnyök. Vasúti és Hajózási Hetilap. 7. évf. p. 336.
3. PRINZ GY. 1923: Földrajz az államigazgatás szolgálatában. (Szerk.: TELEKI P.—BEZDEK J.—KARL J.) Zsebatlasz 1923. Bp. pp. 154–157.
4. PRINZ GY. 1925: A Pécs-környéki vasúthálózat közlekedésföldrajzi kritikája. Pécsi Napló, 149. sz. dec. 10. p. 1.
5. PRINZ GY. 1933: Földrajz az államigazgatás szolgálatában. Földr. Közlemények LXI. 4–6. pp. 69–81.
6. Uo. p. 73.
7. PRINZ GY. 1933: Új megyerendszer. Magyar Szemle, XVIII. 2 (70) sz. p. 111.
8. PRINZ GY.—TELEKI P.—CHOLNOKY J. é.n.: Magyar Földrajz I–III. Bp.
9. Magyar Földrajz II. köt. p. 184.
10. Uo.
11. Uo. p. 413.
12. Uo. III. köt. p. 19.
13. PRINZ GY. 1934: Magyar vásárhelyek. Földrajzi Közlemények LXII. pp. 51–63.
14. A vendégforgalom vonzóhelyei. Magyar Földrajz III. köt. pp. 121–137.
15. CHOLNOKY J. (szerk.) 1920: A magyar béketárgyalások I–IV. köt. M. Kir. Külügyminisztérium. Bp.
16. FODOR F. 1919: A békeelőkészítés földrajzi vonatkozású munkálatai. Földrajzi Közlemények XLVII. 1–10. sz. pp. 45–47.
17. BÁTKY ZS.—KOGUTOWICZ K. 1922: Kogutowicz Zsebatlasza 1922. Bp. pp. 167–168. 3–9 térkép. Magyar városok vonzásterületei.
18. FODOR F. 1924: Magyarország gazdasági földrajza. Bp.
19. Uo. pp. 218–219.
20. TELEKI P. é.n.: Város. Közgazdasági Enciklopédia. IV. köt. Bp. 1351–1378.
21. TELEKI P. 1936: A gazdasági élet földrajzi alapjai. I–II. köt. Bp. Különösen 590–652 pp.

22. MENDÖL T. 1981: Szarvas földrajza. Békéscsaba. Hasonmás kiadás.
23. MENDÖL T. 1931: Debrecen közlekedésföldrajzi helyzete és az izokron térkép. Debreceni Szemle, 5. pp. 81–85.
24. MENDÖL T. 1935: Városaink valódi nagysága és a helyzeti energiák típusai. Földrajzi Közlemények LXIII. pp. 361–366.
 - MENDÖL T. 1936: A helyzeti energiák és egyéb tényezők szerepe városaink valódi nagyságában és jellegében. Földrajzi Közlemények LXIV. pp. 98–108, 121–132.
25. MENDÖL T. 1932: Táj és ember. (Az emberföldrajz áttekintése.) Bp.
26. MENDÖL T. 1963: Általános településföldrajz. Akadémiai Kiadó, Bp. p. 486.
27. MÁRTON B. 1939: Vasúttávolság és vásárhelytávolság a Nyírségben. Debreceni Szemle, pp. 323–335.
 - MÁRTON B. 1942: Néhány városunk vasutainak vonzásterülete. Földr. Közl. LXX. pp. 135–150.
28. KOGUTOWICZ K. 1930–1936: Dunántúl és Kisalföld írásban és képen. I–II. köt. Szeged, 29. Uo. II. köt. pp. 318–319.
30. KOVÁCS E. 1939: Pápa. (Szerk. WAGNER R. Kogutowicz Károly emlékkönyv.) Szeged, pp. 99–195.
 - BÁNKUTI E. 1941: Sátoraljaújhely földrajza. Szeged.

WALTER B. STÖHR:

A TERÜLETFEJLESZTÉSI STRATÉGIÁK VÁLTOZÓ KÜLSŐ FELTÉTELEI ÉS ÚJ KONCEPCIÓI*

Bevezetés

A II. világháborút követő 25 éves növekedési periódus folyamán (amit gyakran úgy emlegetnek, mint a Kondratieff ciklus „fellendülő” szakaszát) a területfejlesztés politikák lényegében azon az elképzelésen alapultak, hogy a regionális különbségeket csökkenteni lehet oly módon, hogy fejlődési impulzusokat visznek át a fejletlen területekről a fejletteknek.

Ezek a politikák, amelyek a termelés tényezőinek mobilitását kívánták felgyorsítani (különösen a tőke, munka és technológia került szóba), kiegészültek a közlekedési és szállítási hálózat korszerűsítésével a központok és környékük között, valamint a közcélú pénzáttalásokkal, infrastrukturális beruházásokkal és tőke ösztönzőkkel a kevésbé fejlett területeken (STÖHR – TÖDTLING 1977, ALLEN – YUILL, 1982).

Sok országban ezeket az eszközöket speciális térségekben, településekben alkalmazták, ilyenek voltak az ún. növekedési központok vagy az ipari parkok – mind az állami, mind a magánszektor számára egyaránt nyújtva előnyöket.

Ezek a stratégiák különösen az iparosodott országokban járultak hozzá a régiók közötti különbségek csökkenéséhez (MOLLE et al., 1980), bár sok esetben a fejlődés térbeli terjedése az agglomeráción belül elsősorban a városi környéknek kedvezett (az ún. spill-over jelenség). Kivételt jelentett, amikor a fejlődés immobile (főleg természeti) forrásokra alapozódott, mint pl. az ásványi kincsekre vagy a periféria idegenforgalmára. Az 1973-ig terjedő időszakban Európában a fejlődés területi típusát az a kapcsolat jellemezte, amely a mennyiségi és minőségi fejlődési szintek és a gazdasági tevékenység piacaihoz és központjaihoz való közelség szintjei között alakult ki (KEEBLE et al., 1981). Összességében ezt az időszakot relatíve magas növekedési ráta jellemezte; az energia, közlekedés és mobilitás alacsony költségei; a viszonylag nagy ökológiai, gazdasági és politikai „szabad” térségek elérhetősége. Hozzáátve még ehhez, hogy nagyfokú bizalom nyilvánult meg ekkor a kormányok iránt, amelyeket képeseknek tartottak a térbeli fejlődés irányítására.

*Changing External Conditions and a Paradigm Shift in Regional Development Strategies. Szerk. Brugger, E., Bryden, J., Friedmann, J., Stuckey, B., Self-Reliant Development in Europe: Theory, Problems, Action Aldershot, Hampshire: Gower (megjelenés előtt).

A térelmélet visszatükrözte ezt a helyzetet. A fejlődést úgy fogták fel, mint egy centrifugális diffúziós folyamatot, amelyet csak elindítani kell néhány kiválasztott ágazatban (PERROUX „ipari motorjai”) és területi centrumokban (BOUDEVILLE ezeket nevezte közlekedési pólusoknak). A modern technológiának kritikátlanul nagy szerepet tulajdonítottak a széles körű hatékonyság megvalósításában, a vállalatokat egytelephelyes egységeknek tekintették (figyelmen kívül hagyva a több-régiós vállalatok telephelyei között létrejött funkcionális specializációt) és a fejlődés trendjeit előre megjósolhatóknak tartották. A 70-es évek elejére, a fejlődési trendek drámaian megváltoztak, közel sem felelve meg a területi fejlődésről alkotott tradicionális elméleti feltételezéseknek. Sőt, amint a kutatók vizsgálni kezdték közelebbről a centrum-periféria kérdéseit, a gazdasági növekedés elmúlt évtizedei már korántsem mutatkoztak olyan kívánatosnak:

„Ebben a centrum-periféria megközelítésben a periférikus területeket (ahol az „elérhetőség” kedvezőtlenebb helyzete alakult ki) úgy jellemezték, mint ahol a fiatalok és a teljes népesség foglalkoztatási rátája magasabb, a fiatal munkanélküli munkások koncentrációja növekszik, az egy főre és egy keresőre jutó termelés és területi jövedelem alacsonyabb szintű, az iparban és a termelői szolgáltatásokban a munkalehetőségek aránytalanul kisebbek, a mezőgazdaság és a fogyasztói szolgáltatások szerepe fontosabb, az ipari struktúra kedvezőtlen és romló, a gazdasági tevékenységek csökkennek vagy lassan növekednek a községekben, és relatíve egyre elérhetetlenebbek a központi régiók – gyorsabb növekedése következtében; mindezek a nemkívánatos jellemvonások együttesen vannak jelen a periféria gazdaságában. A periférián a munkalehetőségek növekedése és a női foglalkoztatás javulása talán a marginális fogyasztói szolgáltatások növekedésével függ össze, amely a növekvő munkanélküliség alternatívájaként alakult ki az öreg, tradicionális iparral rendelkező periférikus régiókban, ahol a hosszútávú kilátások is reménytelenek.” (KEEBLE et al., 1981, p. 185)

A tanulmány két következő fejezetében a tradicionális területfejlesztési politikákat és az átfogó változások természetét fogom részletesebben vizsgálni.

1. A tradicionális regionális fejlesztési politikák és folyamatok

A következő részekben az eufórikus növekedés háború utáni korszakára jellemző területi politika irányelveinek elemeivel és kidolgozásának módjával foglalkozom.

1. A mennyiségi növekedés relatíve egységes (uniformizált) modelljének alkalmazása

Ez a modell a korai iparosítás sikeres modelljéből származik, amely a koncentrált tőkeberuházásokon, az urbanizáción (belső és külső megtakarítások érdekében), külső fejlesztési impulzusokon, és a világpiacon értékelt speciális területi források szelektív felhasználásán alapult.

A gyakorlatban ez egyrészt (1) a regionális fejlesztési stratégiák megfogalmazásában (a növekedési pólus elmélet és a regionális források lefölözésének széles körű alkalmazása), (HANSEN, 1981) – és (2) másrészt a területi politikák fejlődésében (– a regionális termék, a foglalkoztatás szintje, a munkanélküliség átlagos rátája, az iparosítás foka, az összes beruházások, az egy főre jutó regionális jövedelem, a régiók közötti migráció stb. – mennyiségi változók használatával, amelyek a regionális politikák hatékonyságát mérték) nyilvánult meg. (STÖHR és TÖDTLING, 1982.)

2. A fejlődés társadalmi, politikai, ökológiai, minőségi és strukturális szempontjainak figyelmen kívül hagyása

Különösen a térbeli fejlődés bemutatásában azoknak a szempontoknak van igen nagy jelentőségük, amelyek területi jellemvonásokat is tartalmaznak (GUINDANI and BASSAND, 1982): a regionális döntéshozási struktúrát (NASCHOLD, 1986), a regionális ökológiai körforgást (AMERY, 1976), és olyan minőségi és szerkezeti jellemzőket, mint a regionális munkaerőpiacok képzettségi szintjét, vagy a regionális telephelyek külső ellenőrzésének fokát (TÖDTLING, 1981).

Ezekre a területileg szervezett fejlődési dimenziókra az egyoldalú gazdasági növekedési modellek igen gyakran negatív hatást gyakoroltak.

3. A mobilitásra és tőkére helyezett hangsúly

A regionális politika legfontosabb eszközei – amelyek között egyre nagyobb figyelmet kapott a termék mobilitás és a termelés tényezőinek növekedése – térbeli differenciált beruházási ösztönzőkből, infrastrukturális beruházásokból és a kevésbé fejlett területekre irányított közcélú átutalásokból tevődtek össze. A tradicionális területfejlesztési politikák kevés figyelmet fordítottak a regionális innovációs képességekre vagy a regionális munkaerőpiacok minőségi és strukturális jellemzőire (STÖHR és TÖDTLING, 1982). Ezek a szempontok akkor kezdtek előtérbe kerülni, amikor a több-régiós és multinacionális vállalatok elterjedése a munkaerő új térbeli megoszlásához vezetett (vö. későbbiekkel). Ezek a vállalatok – belső szerveződésük következtében – viszonylag könnyen képesek voltak kiterjedt térségekben működni. A saját funkcionális feltételeik határozták meg a tőke és technológia továbbítását (mozgását), amely nem volt szükségszerűen összhangban a helyi (a települési) érdekekkel.

4. A regionális források lefölözése (HANSEN, 1981)

A regionális politikák kitüntetett figyelme a mobilitás és a tőke iránt vezetett a regionális források külső értékelésén alapuló szelekciójához – gyakran egyes forrásokat túlzott mértékben hasznosítottak a világpiacon, míg másokat teljesen figyelmen kívül hagytak v. elhanyagoltak, ezzel is veszélyeztetve a területi közösségek folyamatos és kiegyenlített fejlődését. Példák erre: a természeti erőforrások túlzott haszno-

sítása (a nem megújuló források kimerítése és/vagy a megújuló források tönkretétele); bizonyos munkaerő csoportok túlzott igénybevétele (pl. az olcsó fiatal női munkaerő alkalmazása a rutin jellegű termelésben, míg a munkaerő forrás többi részét egyre nagyobb mértékű munkanélküliség sújtotta); a föld, a regionális energiaforrások veszítettek jelentőségükből (pl. a kisméretű erőművek), bizonyos regionális munkaerőtartalékokra (rendszerint a kevésbé mobil és kevésbé produktív); a regionális vállalkozói készségekre, a regionális községi és közintézményekre (pl. önszervezés) egyre kevesebb figyelmet fordítottak.

Mindez a regionális vállalatok és intézmények gyengüléséhez vezetett, gyakran a regionális munkahelyek képzettségi szintjének csökkenéséhez, a népesség kevésbé mobil és gazdaságilag gyengébb rétegeinek hátrányos megkülönböztetéséhez, a regionális erőforrások és az alapvető szükségletek kielégítésének növekvő egyenlőtlenségéhez.

5. Egyoldalú figyelem a munkaerő nemzetközi megoszlása iránt

Különösen a periférikus területeken (mind a falusi, mind a régi ipari régiókban) ez gyakran a gazdasági tevékenységek szűk specializációjához vezetett, ennek hatására ezek a területek a külső változásokra vagy válságokra érzékenyebbekké váltak és itt a foglalkoztatás szűk specializációja alakult ki. A periférikus területeket – mind nemzeti, mind nemzetközi méretekben – ilyen gyakran jellemezte az élelmiszeriparra, a nyersanyagok kitermelésére való specializálódás, az olcsó munkaerő túlsúlya, az alacsony feldolgozottsági fokon álló termékekkel való ellátás, a turizmus és a hétfégi házak felszereltségének alacsony szintje. (SEERS et al., 1979, 1980, 1983) A periférikus területek egyre egyoldalúbban kötődtek a fejlett centrumterületekhez, instabil cserekapcsolatokkal és romló cserearányokkal.

6. A vállalaton belüli funkciók térbeli átrendeződése

A tradicionális területfejlesztési politikák kitüntetett figyelme a mobilitás és tőke iránt, valamint a több-régiós, multi-nacionális vállalatok elterjedése vezetett a vállalaton belüli funkciók új térbeli megoszlásához. Bizonyos funkciók, mint a rutin jellegű termelési folyamatok, a tervezés és prototípus gyártás, az értékesítés, a kutatás és fejlesztés, a vállalkozói tevékenységek, a döntéshozás, térbelileg is egyre inkább elkülönültek. (STÖHR és TÖDTLING, 1982)

A rutin-funkciók kerültek egyre inkább a kevésbé fejlett periférikus területekre, míg a vállalat tevékenységét döntően meghatározó funkciók a fejlett térségekben, centrumokban koncentráálódtak. Ausztriában például a részlegekben dolgozók aránya (ahol a rutintevékenység dominál) nyolcszor nagyobb volt, mint a centrumokban. (TÖDTLING 1981, STÖHR, 1981 c) De egyre inkább kirajzolódik az a tendencia, hogy a rutin tevékenység az iparosodott országok kevésbé fejlett területeiről a harmadik világ még olcsóbb és kevésbé szervezett munkaerőpiacaira kerül, tovább növelve az európai periférikus területek gazdasági instabilitását.

7. Egyoldalú törekvések a nem regionális tényezők megszerzésére

Párhuzamosan azzal a folyamattal, amelyben a nem-regionális jellegű kereslet kezd dominálni (ez tipikusan az exportra alapozott fejlesztési politikában nyilvánul meg), egyre nagyobb igény nyilvánul meg a nem-regionális (tehát régió kívüli) jellegű termelési tényezők (inputok) – a tőke, munkaerő, technológia, vállalkozói funkciók, és állami támogatások – iránt. Ez egyrészt a külső tényezőktől való fokozott regionális függéshez vezet, és azoknak a törekvéseknek elgyengüléséhez, amelyek a regionális belső erőforrásokat igyekeztek kiaknázni. Másrészt ez a folyamat új „részt” nyitott a kevésbé fejlett területeken, amelyen keresztül gazdaságát „megsarcolhatják” (kamatok, profitok, földjádék stb. formájában). E veszteségek a periférikus területeken gyakran meghaladják azt a hasznot, amelyek a centrumokból származó inputok (tőkeberuházás, a vendégmunkások átutalásai stb.) nyújtanak.

Az előbb említett rés csak tágult a több-régiós, multi-nacionális vállalatok tevékenységével.

8. A térbeli problémák „áttolása.” (a szűk keresztmetszet és az irányítás) a periférikus területekre és országokra

Különösen a fejlett centrumokban, régiókban volt olyan törekvés, hogy a regionális „szűk keresztmetszet” problémáját áttolják a periférikus térségekbe (rendszerint e térségek kevésbé szervezettek), így elnapolhatták a belső struktúraváltoztatás szükségletét (MARCHETTI, 1981): példaként megemlíthetjük a város fizikai terjeszkedését a belső városi megújulás helyett; a környezetszennyező hétvégi házak, ill. gazdasági tevékenységek problémájának áttolását a perifériára, a környezetszennyezés elleni és a lakásminőség javulását célzó intézkedések időben történő bevezetése helyett a centrumokban; az ingázókkal és vendégmunkásokkal térben is bővített munkaerő piacokat, amelyek tovább növelték az ingázási távolságokat, a munkaerőhiánnyal küszködő magterületek* belső strukturális átalakítása helyett (különösen a gyors növekedés időszakában); azt az illúziót keltve, hogy a fejlett területek korlátlan mértékben juthatnak hozzá a periférikus területekről, országokból származó természeti kincsekhez, energiához, a környezeti forrásokhoz, munkaerőhöz stb. az erőforrás takarékos termelési technológiák és fogyasztói szokások bevezetése helyett; és az a feltételezés terjedt el az iparosodott országokban, hogy a nemzetközi kölcsönökkel támogatott külső piacok korlátlanul bővíthetők (MARCHETTI, 1981) a fejlett térségek belső átstrukturálása helyett.

*core (magterület): az a térség, amely nemcsak dinamikusan fejlődik, de az egész gazdaság fejlődésére döntő hatása van. (B. Gy.)

9. Egyoldalú bizalom a nagyméretű, nagy energiaigényű, kölcsönhatáson alapuló rendszerekben

A külső piacokra és külső erőforrásokra való egyoldalú támaszkodás, ill. a szűk keresztmetszet térbeli áthelyeződése és a térbeli specializáció magas foka vezetett a nagyméretű, relatíve energiaigényes, kölcsönhatáson alapuló rendszerek kialakulásához.

Sok esetben ezek az előbb említett rendszerek a kisméretű, viszonylagosan ernegiatakarékos rendszerek helyére kerültek (nemcsak a regionális gazdaságokban, hanem a társadalmi, kulturális, politikai és ökológiai háttér mechanizmusokban is), amelyeknek pedig fontos társadalmi stabilizáló és önszabályozó szerepük volt a korábbiakban. Így ezeket a mechanizmusokat más, bürokratikus és centralizált szabályozó mechanizmusok váltották fel.

10. A gazdasági és politikai döntéshozás méretének növekedése

A döntéshozás áthelyeződött a helyi és regionális szintekről a nemzeti és multinacionális szintekre, azaz a multinacionális vállalathoz, a nemzeti-nemzetközi pénzügyi és fejlesztési intézményekhez és a multinacionális politikai szervezetekhez, mint amilyen pl. az Európai Gazdasági Közösség.

-Az ilyen nagyméretű funkcionális intézmények egyre fontosabb szerepet töltek be a regionális fejlesztési politikák formálásában. Az egyes régiók népessége és vállalatai reménytelen helyzetbe kerültek mind térbelileg, mind hierarchikusan függve a döntéshozás távoli centrumaitól. Kétségtelen, hogy bizonyos, a legutóbbi időkben fellendülő konzervatív mozgalmak éppen e kedvezőtlen helyzetekre kívántak reagálni.

11. A regionális önszabályozó és szabályozó képesség szétforgácsolása és legyengítése

A helyi és regionális kölcsönhatásokon alapuló hálózatok felcserélése nagyméretű rendszerekre nemcsak a regionális erőforrások túlzott mértékű hasznosításához, ill. már erőforrások elhanyagolásához vezetett, hanem a helyi és regionális közösségek hatékonyságának és innovatív képességeinek csökkenéséhez is.

Különösen a lassú gazdasági növekedés és a gyorsan változó külső feltételek időszakában e közösségek biztosították a regionális fejlődés dinamikus és egyenlősítő feltételeit.

A centralizált intézmények rugalmasságának hiányát tekinthetjük most a fejlődés egyik legnagyobb akadályának (OLSEN, 1971). BASSAND és GUINDANI (1981) a következőképpen jellemezte a kevésbé fejlett területek helyzetét: „Ezek a régiók veszítettek termelőképességükből; nem alkalmazkodnak a modern technológiai követelményekhez. Belső gazdasági kezdeményezésekre nem képesek; a munkaerejük kevésbé képzett és rosszabbul fizetett, mint más régiókban. A törvénytelenység érzése kezdi áthatni az ilyen régiókat.”

Még azokban az országokban is, ahol a mennyiségekkel mért regionális különbségek csökkentek, jelentős minőségi és strukturális átalakulások mentek végbe a felszín alatt. (STÖHR és TÖLDTLING, 1982)

II. A külső feltételek változása az 1970-es évek elejétől kezdve

Az 1970-es évek elejétől már nyilvánvalóvá vált, hogy a háború utáni időszakban uralkodó feltételek megváltoztak. Ennek következményeként a tradicionális területfejlesztési politikák alapvető feltételezései érvényüket veszítették. E változásokat a Római Klub első jelentése már tartalmazta (MEADOWS et al., 1972); és eredményeit a Római Klub második jelentése régiókra bontva elemezte. (MESAROVIC és PESTEL, 1974)

A lecsökkent növekedési rátákat az energia és mobilitás növekvő költségei kísérték, a közcélú pénzek megszerzésére egyre kevesebb lehetőség nyílt, amelyek a változások olyan következményére mutattak rá, hogy az ökológiai, gazdasági és politikai „szabad terek” már eltűntek.

Az egyes kontingensek, országok, sőt régiók fejlesztésére már nem lehet felhasználni azt az utat, amely a szűk keresztmetszeteket és a fejlesztés költségeit más térségekre helyezi át. A fejlesztés költségeinek és mellékhatásainak területi szinten kell megjeleníteniük.

Több periférikus térségben — mind az első, mind a harmadik világban — az erőforrások hosszú távú kiaknázhatósága már elérte végső határát. Több periférikus térség és ország már javított belső szervezetén, olyannyira, hogy egyre inkább hatékonyan képesek ellenállni erőforrásaik külső „lefölözésének”, és annak, hogy a fejlett országok hozzájuk tolják át fejlesztési problémáikat, a szűk keresztmetszeteket.

Egyre dinamikusabbá válik a periférikus térségek védekezése (főleg az iparosodott országokban) a környezetet szennyező létesítmények ellen, beleértve a szennyező hulladékok elhelyezését is. A fejlett dinamikus térségeknek és országoknak egyre nagyobb figyelmet kell szentelniük fejlesztési problémáik belső megoldására. Ez meg fogja követelni a belső strukturális átalakítást ösztönző politikák kialakítását, ellentétben a korábbi tendenciákkal (amikor ezek költségei más területeken jelentkeztek).

A világméretű gazdasági strukturális változás növekvő „zűrzavara” helyi és regionális válsághelyzeteket okoz, ami az üzemek bezárásaiban és a helyi munkanélküliségben nyilvánul meg. Ez részben összefügg a multinacionális vállalatok cégen belüli funkcióinak térbeli átrendeződésével (GLICKMANN és McLEAN PETRAS, 1981). Az exportra épülő regionális gazdaság gyakran válságba kerül, vagy méreteiben összezsugorodik.

Az exportokon alapuló elképzeléseknek és talán más, új kiinduló feltételek alkalmazásának jobb megválasztására van szükség (azaz az ár elaszticitás minimalizálására a kereslet elaszticitásának maximalizálása helyett) a következő évek területfejlesztési politikáiban. Hozzáteve, hogy a növekvő társadalmi-gazdasági feszültségek csökkentették a területfejlesztés távlati tervezésének és a centralizált irányítás lehetőségét, amelyek pedig a politikaorientált területfejlesztés hagyományos módszereinek lényegét jelentették. De csak stabil és ellenőrizhető külső feltételek között hozhat optimális ered-

ményeket a centralizált és hierarchikus ellenőrzés mechanizmusa (tipikusan a nyílt visszacsatolás útján működve) – (RAPPAPORT, 1982). Az inkább zárt, mint nyitott visszacsatolási rendszerben a területi rendszerek rugalmassága és innovatív képessége növekedhet. Ez megkövetelné a helyi gazdasági, társadalmi, politikai és ökológiai hálózatok és visszacsatolási mechanizmusok megőrzését vagy helyreállítását. Mindez összefügg a vállalkozói szervezet rendszerével is, ahol a decentralizált termékorientált visszacsatolási mechanizmus sokkal rugalmasabbnak és innovatívabbnak bizonyult, mint a centralizált, funkcionális mechanizmusok (KOLODNY és DRESNER, 1981).

Tény, hogy a lassúbb növekedés periódusában, amikor a gazdasági strukturális változások dominálnak, a kis- és középmértékű vállalatok gyakran nagyobb rugalmasságot és stabilitást mutatnak, mint a nagyvállalatok (pl. az USA-ban lásd BIRCH, 1979; BLUESTONE és HARRISON, 1980; a különböző európai országokban HJERN és HULL, 1980; az új technológiák szerepét SABEL, 1982 mutatta be).

Az elmúlt 15 év változásait azonban nem lehet csak negatívan értékelni. Az elmúlt időszakban, a szűk keresztmetszet helyzetei gyakran az innovatív megoldásokat segítették elő (NORTH és DOUGLASS, 1973; WILKINSON, 1973) és növelték a társadalmi problémák iránti érzékenységet. Valójában ekkor a fejlődés társadalmi ártéréklése következett be.

A fejlődést már nem azonosították a központi mechanizmusok (ilyen a piaci mechanizmus vagy a központi intézmények) által kezdeményezett mennyiségi növekedéssel, hanem sokkal inkább a sajátos történelmi, társadalmi és természeti körülmények között kialakult emberi képességek átfogó fejlődéseként fogták fel. A fejlődés új felfogása megkívánja a társadalom átalakulásának folyamatát, amelyben gazdasági, kulturális, politikai, ökológiai és más tényezők megváltozott módon hatnak egymásra.

DUDLEY SEERS (1977) a fejlődés új jelentéséről beszél. A hagyományos, központilag irányított területfejlesztési politikák, amelyek a hangsúlyt a tőkére és a technológia továbbadására tették, egyoldalúak, erősen körülhatároltak voltak, sőt gyakran céljaikkal ellentétes irányban működtek. A fejlődésnek ebben az „új” koncepciójában az olyan tényezők, mint a területi identifikáció és a részvétel a területi politikában igen fontos szerepet játszanak, amelyek a hagyományos mobilitás és tőkeorientált területi politikákban gyakran éppen ellentétes hatást gyakoroltak. Hozzáteve, hogy az elmúlt időszakra jellemző centralizáció olyan nyomást gyakorolt a helyi és regionális közösségekre, hogy minél inkább kényszerüljenek részt venni azokban a döntésekben, amelyek konkrétan befolyásolják a helyi és regionális életkörülményeiket.

A helyi lakosok fokozottabban igyekeznek hatni a közösséget érintő döntésekre (rendszerint keresztezve a hagyományos pártok törekvéseit), keresik a szomszédsági kölcsönös kapcsolatokat, valamint a helyi és regionális célokkal való azonosulás lehetőségeit (pl. ezt fejezi ki a helyi és regionális múzeumok újjászületése; a regionális építészeti emlékek megőrzése). Ez, nem kétséges, a helyi és regionális közösségek szétérésére, a külső hatások kiváltotta reménytelenség érzésére adott választ.

III. A regionális politika válaszai a változó feltételekre

A regionális politikával foglalkozó szakemberek általában lassan reagáltak a változásokra. Igen lassan vált elismertté, hogy az 1970-es évek közepén kezdődő gazda-

sági recesszióknak mély gyökerei voltak. (BRUDER és ELLWEIN, 1980). Kezdetben ezekre a kedvezőtlen folyamatokra úgy reagáltak, hogy „ugyanazt folytatták, csak intenzívebben”, vagyis a hagyományos területfejlesztési politika eszközeit fokozott mértékben alkalmazták, a speciális válságterületekre irányították a figyelmet, és közvetlenül hatékony eszközöket kezdtek használni (STÖHR, 1982a). Ezzel párhuzamosan a központi kormányzat „tűzoltó” akciói indultak el az egyoldalú szerkezetű, hagyományos iparú területeken az üzem-bezárások és a munkanélküliség miatt kialakult feszültségek csökkentésére. Ezek a „villám” programok elsősorban a válság sújtotta ipari üzemek állami támogatását célozták, valamint gazdasági előnyöket, ösztönzőket kínáltak az újonnan támogatott üzemek (telephelyek), elsősorban az országos méretű vagy multinacionális vállalatok részlegei számára. (MOSER, 1982)

Ezek a „villám” programok azonban ritkán segítették a válság sújtotta területek alapvető strukturális hátrányainak felszámolását, azaz a néhány ágazattól, néhány nagyvállalattól való függés csökkentését, és az innovatív és alkalmazkodó képesség növelését. A politikai reakció másik megnyilvánulását jelentette az „innováció orientált területi politika” bevezetése (EWERS és WETTMANN, 1980; ELLWEIN és BRUDER, 1982; BRUGGER, 1981 és 1982; THWAITES és al., 1981). E politikák azt tűzték ki célul, hogy segítsék elő az ipari folyamatok és termékek innovációját és az innováció térbeli terjedését. A figyelem elsősorban a technológiai és vállalkozói innováció felé fordult.

Mivel a területi innovatív és adaptív képességek is a területi társadalmi-politikai struktúrák függvényei, így a politikai, közigazgatási és tervezési decentralizációt célzó, újonnan kidolgozott politikák elsősorban az olyan országokban hoztak eredményt mint Franciaország vagy Spanyolország. A legtöbb esetben e politikákkal válaszoltak arra a politikai (és időnként nemzetiségi) nyomásra, amely a döntéshozási folyamatokban való nagyobb területi részvételi lehetőséget követelt.

Ezen kívül az ún. *alternatív térszervezést* (alternativa spatial policy) ajánlották a területi szakemberek, amely a politikai—intézményi struktúrák komplex átrendezését tartalmazta. (Az NSzK-ban NASCHOLD, 1978; az USA és Ázsia példájából FRIEDMANN és WEAVER, 1979; a fejlődő kontinensekre STÖHR és TAYLOR, 1981). Ezt az utóbbi megközelítést az iparosodott európai országok periférikus területein alkalmazták szintén (STÖHR, 1981b és 1981c). Mivel ez a megközelítés jelentős változásokat követel mind az intézményi és hatalmi struktúrában, mind az új kapcsolatok kialakításában, ezért ezek a javaslatok a jelenlegi politikák közép- és hosszú távú alternatíváinak is tekinthetők.

„A munka-orientált regionális politika” (GANSER et al., 1981) szintén a középtávú alternatívák közé tartozik. Ilyen változatot készítettek az Alpok régiójára, és a vertikális ill. horizontális szempontból periférikus térségekre (az előbbi a különböző magasságban elhelyezkedő területekre, az utóbbi a Közös Piacon kívüli térségekre vonatkozik). Ezek a javaslatok a korábrinál fontosabb szerepet szánnak a határozott területi szempontoknak a nemzeti strukturális politikákban. A fő hangsúlyt a munkaerő minőségi összetételének javítására, a képzettség szintjének emelésére, új foglalkoztatási lehetőségek teremtésére helyezik, a kooperatív és öngazgató struktúrák előnyeit bizonygatják a vállalatokon belül, a cégek közötti együttműködésben, és a területfejlesztési szervezetekben.

Túl ezeken a koncepcionális javaslatokon, a központi kormányok egy sor olyan programmal kísérleteztek a periférikus területeken, amelyekkel a belső erőforrásaik felhasználását szorgalmazták. 1979-ben az Osztrák Szövetségi Kancellária speciális programot indított a strukturálisan gyenge falusi hegyvidéki térségek támogatására (Bundeskanzleramt 1981a és 1981b), amelynek az volt a célja, hogy növelje a jövedelmeket azokban a térségekben, ahonnan nehezen lehet elérni a közép- és felsőszintű centrumokat. E program keretében intézkedéseket hoztak a regionális természeti kincsek, energia és emberi képességek mobilizálására és felhasználására; a termelési költségek csökkentésére az olcsó és egyszerű technológia alkalmazásának, az ágazatok közötti együttműködés ösztönzésének és a kooperatív vállalkozói formáknak segítségével.

E programban felhasználták a Hegyvidéki Akció Alap (Bergland-Aktionsfonds) tanácsadó és értékelő szolgáltatásait és legutóbb a szociális ügyek minisztériumának munkaerőpiaccal és új munkahelyek létesítésével foglalkozó szakembereinek munkáját. A központi kormány által kezdeményezett programokat egy kutatóhálózat is támogatta, amely tanulmányokkal és tanácsadással szolgálta a válság sújtotta körzeteket és vállalatokat (Studien- und Beratungsgesellschaft: Alternativ- und Sanierungskonzepte für Regionen und Betriebe). E csoportot magánereiből 1981-ben alapították. Megszámlálhatatlan helyileg vagy regionális szinten kezdeményezett területfejlesztési tervet dolgoztak ki a különböző országokban (lásd pl. BAUMHÖFER 1982), amelyekből néhányat mutatunk be e tanulmányban. A következő fejezetben a periférikus területekre készült tervek közül válogatunk példákat.

1. „Belső” fejlesztés kevés külső forrás felhasználásával

A fejlesztési forrásokhoz és piacokhoz való könnyű hozzájutást a területi növekedés legfontosabb meghatározójának tekinthetjük (PERLOFF és al., 1960; KEEBLE és al., 1981). A periférikus területek így általában fejlődésük során nagyobb akadályokkal kerülnek szembe, mint a centrumok (magterületek), vagy erősebben függenek a külső forrásoktól.

Ha a periférikus régiók fejlesztése ilyen külső források felhasználása nélkül megy végbe, feltételezhetjük, hogy a fejlődésüket nagymértékben a belső tényezők fogják meghatározni. Ez különös jelentőségű a legtöbb régióban, beleértve a hagyományos központokat és a régi ipari körzeteket is, amelyek jobban ki vannak téve a válság helyzeteknek. KEEBLE és al. (1981) állítják: „A Közös Piac országaiban 1973 óta a munkanélküliség a központi – és nem a periférikus-körzetekben növekedett drámaian”. (p. 111). A belső erőforrásokra épülő fejlesztés jónéhány példájára hivatkozhatunk. Ezekről azonban csak szétszórta ismeretekkel rendelkezők, elsősorban azért, mert a hírek és információk főleg a nagyvállalatok, központi kormányok és pénzügyi intézmények látványos és presztízs-orientált programjaival foglalkoznak. Mindemellett, az információk elérhetőek. (Lásd STÖHR, 1981, a, és a Fejlesztési Változatokat kidolgozó Nemzetközi Alap (IFDA) Genf, Környezet Kutatással és Fejlesztéssel foglalkozó Nemzetközi Központ (CIRED) Párizs, a Dag Hammarskjöld Alapítvány, Uppsala, az Arkleton Tröszt Skócia; és a Nemzetközi Fejlesztéssel foglalkozó Társaság, Róma).

Egészen a legutóbbi időkig a legtöbb országban a kormányzati intézmények szkeptikusak voltak a belső forrásokon alapuló regionális fejlesztést illetően. Talán attól félték, hogy nem tudják ellenőrzésük alatt tartani az ilyen kezdeményezéseket és/vagy nem voltak olyan helyzetben, hogy politikai hasznot húzzanak a várható sikerből. Később már a kormányok által finanszírozott intézmények fordítottak figyelmet az ilyen erőfeszítésekre (lásd az OECD által indított „a foglalkoztatás bővítése érdekében hozott helyi kezdeményezések együttes akcióprogramját” 1982. júliusában).

A fejlett ipari országok periférikus térségeire is készült néhány viszonylag sikeres, belső erőforrásokra épülő regionális fejlesztési program. Ezek közül különösen jelentős tanulmány készült a községfejlesztési szövetkezetekről Kanada atlanti államában (CLARKE, 1981); több „belülről” indított gazdaságfejlesztési program Európa atlanti-óceáni partvidékére; vagy a baszk földön a Mondragon Szövetkezeti Egyesület (THOMAS és LOGAN, 1982); legutóbb az Ír Községi Szövetkezetek, a Nyugat-Skóciai Szigeteken és a Felső-Skóciai térségekben folytatott kísérletek (BRYDEN, 1979, STORREY, 1979).

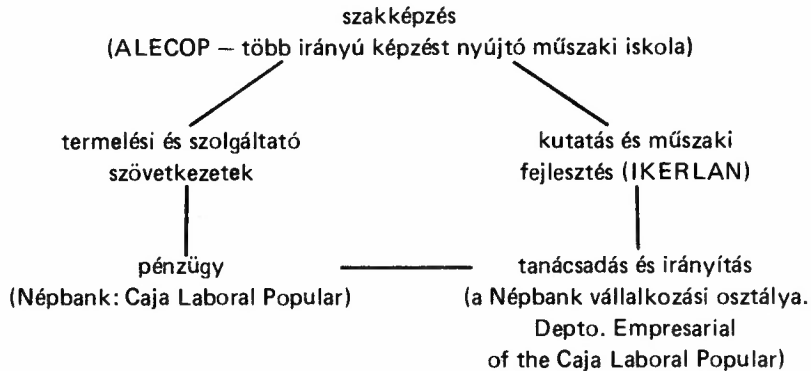
A történelmi, kulturális, természeti és gazdasági különbségek ellenére a fent említett példákban van közös jellemvonásuk. A központilag irányított területfejlesztési politikáktól eltérően, amelyek alapvetően a korai iparosodás és urbanizáció viszonylag uniformizált sikermodelljén alapulnak, ezek a belső erőforrások felhasználásán alapuló programok sokkal differenciáltabbak. Jobbára a helyi specifikus feltételekre épülnek és a helyi és regionális erőforrások lehető legteljesebb felhasználását szorgalmazzák (természeti, emberi, tőke stb.) a helyi lakosság alapvető szükségleteinek kielégítése érdekében. E kezdeményezések gyakran olyan áruk termelésére és olyan szolgáltatásokra helyezik a hangsúlyt, amelyeket a térségben társadalmilag értékesnek tartanak, illetve specifikus társadalmi csoportok alapvető szükségleteinek kielégítésére szolgálnak (CLARKE, 1981). A Mondragon Szövetkezeti hálózat a Baszk vidéken biztosítja tagjainak a foglalkoztatást a régióra kiterjedő szövetségében és a tagok lakóhelyének 50 km-es körzetében. A termelési programjából kizárta a fegyvergyártást és a nukleáris elemeket (bár később e téren már vesztek határozottságukból). A részvétel a szövetkezeti döntéshozásban elsősorban cégek és ágazatok szerint alakult ki és csak másodsorban szerveződött területi szempontok szerint (lásd Mondragon a Baszk-földön). Kanadában az Atlanti partokon szerveződött községi fejlesztési szövetkezetek és Nyugat-Skóciában a szervezetek elsősorban területi jellegűek. A Mondragon Szövetkezetekben – amelyek termék és ágazati vonalon specializálódtak – az utóbbi időben fontosnak tartják, hogy területileg szervezett alcsoportokat építsenek ki („Grupos Sociales”). Sok esetben a részvétel és együttműködés elszakad a választott képviselői testületektől, vagy azokkal párhuzamosan alakul ki e testületekben hagyományosan a szűkkörű elit vagy központi kormány képviselői vannak túlsúlyban. Több periférikus térségben a múlt évtizedekben kifejlődött gazdasági monostruktúrákkal ellentétben (amelyek leggyakrabban a természeti erőforrások kiaknázására és az olcsó munkaerőre specializálódtak), e kezdeményezések többsége a változatos több-ágazatú fejlesztést szorgalmazza („álljunk több mint egy lábon”).

E programok jórésze a régió belüli gazdasági és pénzügyi hálózatok megerősítését tűzi ki célul, annak érdekében, hogy ellensúlyozza az egyre nemzetközibbé váló gazdasági és pénzügyi körforgást. Az eredményt ez esetben az jelenti, ha sikerül meg-

őrizni a hozzáadott érték nagyobb arányát az egyes régiókon belül, biztosítani a regionális beruházás követelményeit, növelni a megújulási képességet, és rugalmasan kivédeni a világméretű gazdasági megrázkódás közvetlen hatásait. A Mondragon Szövetkezeti Egyesülés — a több mint 160 vállalatában — éppen az elmúlt válságos években képes volt növelni a foglalkoztatást és új vállalatokat létrehozni. A baszk gazdaság többi része viszont válságban van, ahol a munkanélküliek aránya több mint 20%-os. A régió típusától függően elsősorban a területi erőforrások feldolgozása, a területi kutatás és szakképzés termelők és fogyasztók (azaz a termelő-fogyasztó szövetkezetek), ill. a gazdasági szektorok közötti kölcsönös kapcsolatok kapnak elsőbbséget egyre nagyobb mértékben.

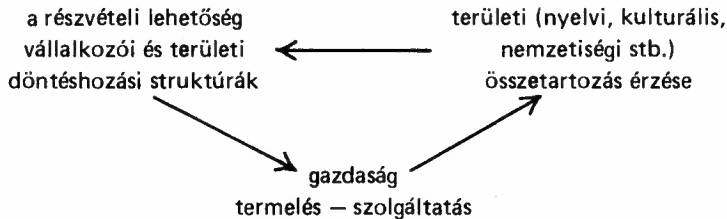
A regionális pénzügyi hálózatok kifejlődését vagy a regionális pénzügyi—termelési—kutatási szakképzési funkciók közötti közvetlen szervezeti kapcsolatok segítetik elő (pl. a Mondragon Szövetségben a Baszk földön) vagy a regionális fejlesztési bankok felállítása (a Mondragon esetében a Caja Laboral Popular — Népbank). Mindkét megoldás célja az, hogy magasabb szintű területi hatást gyakoroljon a térség termelésének és az innovációnak pénzügyi kérdéseire, valamint arra, hogy a területi megtakarításokat és bevételeket a területfejlesztésben hasznosítsák. Mindkét megoldás jelentős hatást tud gyakorolni a viszonylagosan periférikus térségek kereskedelmének minőségi fejlesztésére (a csereértékek javulására). Hasonló törekvések mutatkoztak Franciaországban is regionális szinten — a tervezési reform törvény bevezetését követően (1982 július) „Az ipari rendszer (kutatásfejlesztés) szakképzés komplex programjának erősítése a régiókon belül” (Council of Europe, 1982). Bár az „innováció orientált területi politika” koncepciója (EWERS és WETTMAN, 1980; THWAITES et al., 1981, ELLWEIN és BRUDER, 1982) elsősorban a műszaki innovációra vonatkozott — inkább a folyamatra mint a termék innovációra — e programok közül több foglalkozott a szervezeti és intézményi innováció kérdéseivel is: a munkaszervezeten belüli döntéshozás és kooperáció kérdéseivel stb. A legtöbb program a vállalkozó jellegű területi kooperáció és a széles körű demokratikus döntéshozás új (illetve felújított) formáit dolgozta ki. A műszaki innováció terén felvetették mind a párhuzamos technológiák kifejlesztésének lehetőségeit, mind a potenciálisan decentralizálható (munka-tőke intenzív) technológiák alkalmazását a kis és közép méretű üzemekben, a nagyméretű technológiák (tőke intenzív) hagyományos támogatása mellett. Ez utóbbi szintén változásokat igényel a munka szervezetben és az intézményi szférában (SABEL, 1982). A Mondragon Szövetkezeti Egyesülés a Baszk földön a belső erőforrásokra épített kutatás—szakképzés—termelés—innováció—finanszírozás komplex közvetlen visszacsatolási rendszerét is tartalmazza (THOMAS és LOGAN, 1982), ily módon a vállalatok sokkal nagyobb számban juthatnak innovációhoz, mint amire egyébként lehetőség nyílna. (1., 2. ábra).

**A műszaki innováció területi visszacsatolási mechanizmusa
 (Mondragon Szövetkezeti Egyesülés, Baszk föld)**

1. ábra

A társadalmi innováció területi visszacsatolási mechanizmusa

2. ábra

A belső erőforrásokra támaszkodó fejlesztési programok többsége inkább az erős területi összetartozásra épül (és kevésbé célozza annak elősegítését) – akár a nemzetiségi vagy történelmi közösségekről, akár a közös sors jövője iránt érzett öntudatról van szó.

A területi összetartozás érzése (identitás) előfeltétele annak, hogy a térség különböző érdekeltségű csoportjai között együttműködés jöjjön létre, és hogy a kezdeményező és alkotó személyiségek ne költözzenek el, vagy térjenek vissza a térségbe. A legtöbb esetben ezt a gazdasági funkciók és a vállalkozói vagy területi önállóság különböző formái közötti közvetlen kapcsolatok biztosítják. E kapcsolatok kialakulása és megerősödése segíti a lakosságot abban, hogy magas szinten azonosulni tudjon a helyi vagy regionális programokkal. A legtöbb program szövetkezeti formában alakul ki. A kelet-kanadai községfejlesztési programokban valamennyi községi lakos részt vehet és ugyanakkor lehetővé teszik a demokratikus ellenőrzést közvetlen kapcsolatuk útján koordináció bizottságok felállításával. (CLARKE, 1981.)

Sok helyen, ahol kifejlődött a regionális összetartozás erős érzése, a gazdasági válság mintegy mozgósító erőként hat a lakosságra. (CLARKE 1981, p. 14.) Ez főleg ott alakul ki, ahol magas a fiatalok aránya és nincsenek éles társadalmi különbségek. (BRYDEN, 1979, p. 31.) A területi identitás erősebb megnyilvánulása és a döntéshozási struktúrák megváltozása jól megfigyelhető az új vállalatok és gazdasági ágazatok (könyvkiadók, kutatás, szakképzést nyújtó intézmények) létrehozásában, amelyet Nyugat-Skóciában a nyelvi és nemzetiségi alapokon álló mind nagyobb önállóság jellemez. (STOREY, 1979.) A Ny-Skóciában megszerzett egyre nagyobb közigazgatási önállóság (azaz az önálló közigazgatási és tervezési körzet kialakulása a Nyugati Szigeteken) vezetett egyre nagyobb számban a helyi erőforrásokat felhasználó feldolgozó üzemek felállításához, különösen ami a mezőgazdasági és halászati termékeket illeti (STOREY, 1979.). A Baszk földön a területi kulturális és nemzetiségi összetartozás, nem kétséges, hogy a belső fejlesztési szervezetek fontos motorjává vált (pl. a Mondragon Szövetkezeti hálózat). Franciaországban a tervezés és a politikai döntéshozás területi szempontjainak előtérbe kerülése, úgy tűnik, hozzájárul a kis- és közepméretű üzemek fontos szerepének „újra-felfedezéséhez” a területi fejlesztésben. (CONSTANTIN, 1982.)

A belső erőforrásokra alapozott fejlesztési programok kidolgozására többnyire azért volt lehetőség, mert a megfelelő központi kormányzati intézmények esetenként támogatták, de legalábbis megtűrték az ilyen törekvéseket. Lényeges, hogy az ilyen jellegű fejlesztést az együttműködő szervezetek vagy a „kijárók”* támogatták. (HAQUE et al., 1977 p. 61.). Ezek a „kijárók” gyakran töltötték be fontos funkciókat a területi csoportok alkupozícióinak erősítésében a központi hatalmakkal vagy a külső (több-régiós) gazdasági szervezetekkel szemben – a szakképzés és tanácsadás kérdéseiben, a problémák iránt növekvő helyi figyelem felkeltésében és az ehhez szükséges önálló intézmények felállításában. (CLARKE, 1981 p. 57.)

Fordította: Barta Györgyi

IRODALOM

- Allen, K. and D. Yuill, eds. (1982), *European Regional Incentives*. 1982. Glasgow: Univ. of Strathclyde.
- Amery, C. (1976) *Natur als Politik*, Reinbeck/Hamburg, Rowohlt
- Bassand M. und S. Guindani (1981), „L'identité collective ou les aspects culturels du développement régional”, in: *Strategische Erörterungen zur Regional- und Strukturpolitik*, Hrsg. Schweizerische Studiengesellschaft für Raumordnungs- und Regionalpolitik (ROREP), Lugano—Porza: Dreisprachen Verlag.
- Baumhöfer Alf (1982), *Wirtschaftsprojekte durch regionale Initiativen. Eine regionale Entwicklungschance*. Oldenburg: Bibliotheks- u. Informationssystem d. Univ. Oldenburg
- Bluestone, Barry and Bennet Harrison (1980), *Capital and Communities: The Consequences of Private Disinvestment*. Washington: The Progressive Alliance

*Területi érdekeket képviselők, kapcsolatteremtő, többnyire fontos pozíciókat betöltő személyek (B. Gy.)

- Birch, D. L. (1979), *The Job Generation Process*. Cambridge, Mass: MIT-Press
- Bruder, W. und Th. Ellwein, (1980), *Raumordnung und staatliche Steuerungsfähigkeit*. Opladen: Westdeutscher Verlag
- Brugger, Ernst A. (1981) „Regionale Anpassungsfähigkeit und innovationsorientierte Regionalpolitik“, in: Schweizerische Studiengesellschaft für Raumordnungs- und Regionalpolitik (ed.), *Strategische Erörterungen zur Regional- und Strukturpolitik*, Lugano—Porza, Dreisprachenverlag
- Brugger, E. A. (1982) „Firms' Decision-making Structures and Regional Innovation Capacity In: Maillat D. (Ed.) *Technology: A Key Factor for Regional Development*, Saint-Saphorin, S. 233—246.
- Bryden, J. M. (1979), „A Speculative Look at Prospective Developments in Co-operation in the Scottish Highlands and Islands“. Fourth Co-operative Seminar, Plunkett Foundation, Oxford
- Bundeskanzleramt, *Eigenständige Regionalentwicklung*, Raumplanung für Österreich, Bundespressedients, Wien 1981/a
- Bundeskanzleramt, *Sonderaktion des Bundeskanzleramtes zur Stärkungentwicklungsschwacher ländlicher Räume in Berggebieten Österreichs*, Raumplanung für Österreich, Bundespressedienst, Wien 1981/b
- Clarke, Roger (1981), *Our own Resources, Cooperatives and Community Economic Development in Rural Canada*. Langholm (Dumfriesshire DG 13 OHL, Scotland) The Arkleton Trust.
- Constantin, Georges (1982), „Descentralization et planification en France“, Conferencia sobre Regionalizacao e Desenvolvimento, Instituto de Estudos para o Desenvolvimento, Lisboa, October 1982
- Council of Europe (1982), „Frankreich: Konsultationen der Regionen zur Raumplanung“, Nachrichten für Gemeinden und Regionen, Nr. 6, 1982, Strassburg, S. 3/4
- Ellwein, Thomas und Wolfgang Bruder (1982), *Innovationsorientierte Regionalpolitik*, Opladen: Westdeutscher Verlag
- Ewers, H. J. und R. Wettmann (1980), *Innovationsorientierte Regionalpolitik*, Schriftenreihe „Raumordnung“ des Bundesministers für Raumordnung, Bauwesen und Städtebau, Nr. 06. 042, Bad Godesberg
- Friedmann, J. and M. Douglas (1978), „Agropolitan Development: Towards a New Strategy for Regional Planning in Asia“ in: Lo, F. and K. Salih (eds.), *Growth Pole Strategy and Regional Development Policy: Asian Experiences and Alternative Approaches*, Oxford, Pergamon Press
- Friedman, J. and C. Weaver, (1979). *Territory and Function*, London: Arnold
- Ganser, K., K. Fink, H. Kolo, J. P. Metral, A. Schneider (1981), *Arbeitnehmerorientierte Strukturpolitik im Alpenraum*, München: Georg-von-Vollmar-Akademie e.V.
- Galtung, Johan, Peter O'Brien and Roy Preiswerk (1980), *Self-Reliance, A Strategy for Development*. London: Bogle—L'Ouverture Publications Ltd.
- Glickman, Norman J. and Elizabeth McLean Petras, (1981), „International capital and international labor flows: Implication for Public Policy“. Paper read at a Conference on Structural Economic Analysis in Time and Space at Umea, Sweden, June 1981
- Giundani, Silvio et Michel Bassand (1982), *Maldéveloppement Régional et Identité*, Lausanne, Presses Polytechniques Romandes
- Hansen, N. M. (1981), „Development from Above: The Centre-down Development Paradigm“ in Stöhr W. and D. R. F. Taylor (eds.), *Development From Above or Below? The Dialectics of Regional Planning in Developing Countries*, Chichester: J. Wiley Sons Ltd.
- Haque, W., N. Mehta, A. Rahman and P. Wignaraja (1977) „Towards a theory of rural development“ *Development Dialogue*, Nr. 2
- Hjern, B. and Chr. Hull (1980), „Helping small firms grow: A study of experience with independent manufacturing firms in Great Britain, the Federal Republic of Germany and Sweden.“ Berlin: Wissenschaftszentrum Berlin IIM/dp 80/53

- Keeble, D., P. L. Owens and Ch. Thompson, 1981, „The Influence of Peripheral and Central Locations on the Relative Development of Regions”. *Centrality, Peripherality, and EEC Regional Development Study*. Sponsored by the Commission of the E. C. and by the U. K. Dept. of Industry. Dept. of Geography, University of Cambridge (mimeo).
- Kolodny H. F. and B. Dresner, 1981, „Linking Arrangements and New Work Designs, A Study of the Coordination between Self-Maintaining Units and their Organizational Context.” Ontario Quality of Working Life Centre, Toronto, Ont., Canada.
- Marchetti, C. (1981) „Society as a Learning System: Discovery, Invention, and Innovative Cycles Revisited”, RR-81-29, International Institute for Applied Systems Analysis (IIASA), Laxenburg, Austria
- Meadows, D. et al., (1972), *The Limits to Growth*, Washington: Potomac Assoc.
- Mesarovic M. and E. Pestel, (1973) *Mandkin at the Turning Point, The Second Report to the Club of Rome*, New York: Dutton
- Molle W. et al. (1980) *Regional Disparity and Economic Development in the European Community*. Farnborough: Saxon House
- Moser, H. (1982), „Regionalmodell Aichfeld-Murboden”, in Abele H., E. Nowotny, St. Schleicher, G. Winckler (eds.), *Handbuch der österreichischen Wirtschaftspolitik*, Wien: Manz, pp. 377-398
- Naschold, F. (1978), *Alternative Raumpolitik*, Kronberg/Ts., Athenäum Verlag
- North, Douglass C. and R. P. Thomas (1973), *The Rise of the Western World*, Cambridge Univ. Press
- Olson, M. (1971), *The Logic of Collective Action*, Cambridge, Mass.: Cambridge Univ. Press
- Perloff, H. S., E. S. Dunn, E. E. Lampard, R. R. Muth, (1960), *Regions, Resources, and Economic Growth*, Baltimore: Johns Hopkins Press
- Rapoport A. (1982), „Gegenüberstellung von zwei Ansätzen zur allgemeinen Systemtheorie”, Österr. Kybernetische Gesellschaft, Wien, März 1982
- Sable, Ch. F. (1982), *Work and Politics, The Division of Labour in Industry*. Cambridge Univ. Press
- Schubert U. und W. Stöhr (1981), „Ansätze für eine koordinierte Wirtschaftspolitik in der Länderregion Ost”, Vortrag beim Symposium „Die Länderregion Ost – Wirtschaftliche Probleme und Chancen” Nov. 1980, veröffentlicht in: Planungsgemeinschaft Ost, *Berichte/Veröffentlichungen*, Nr. 1/1981
- Seers, D. (1977) „The new meaning of Development”, *International Development Review* Nr.3, pp. 2-7
- Seers, D., B. Schaffer and M. L. Kiljunen (eds.) (1979), *Underdeveloped Europe: Studies in Core-Periphery Relations*, Sussex: Harvester Press
- Seers, D., C. Vaitsos and M. L. Kiljunen (eds.), (1980), *Integration and Unequal Development*, London: MacMillan
- Seers, D. and K. Östrom (eds.) (1983), *Regional Problems on the Periphery of Europe*. London: MacMillan
- Senghazs, D. (1978), *Weltwirtschaftsordnung und Entwicklungspolitik: Plädoyer für Dissoziation*. Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Stöhr, W. (1981/a), „Development From Below: the Bottom-Up and Periphery-Inward Development Paradigm” in: Stöhr W. and D. R. F. Taylor (eds.) (1981) *Development From Above or Below? The Dialectics of Regional Planning in Developing Countries*, Chichester: J. Wiley Sons Ltd.
- Stöhr W. (1981/b), „Alternative Strategies for Integrated Regional Development”, Paper given at the Meeting of the European Periphery Group of the European Association of Development Research Institutes (EADI), Lulea, Sweden. March 23-25, 1981, to be published in Seers, D. and K. Östrom (eds.), *Regional Problems on the Periphery of Europe*, MacMillan (forthcoming)
- Stöhr W. (1981/c) „Alternative Strategien für die integrierte Entwicklung peripherer Gebiete bei abgeschwächtem Wirtschaftswachstum”, Eidgenössische Technische Hochschule Zürich, *ORK-DISP-Nr.61*, Jan. 1981

- 112 A területfejlesztési stratégiák
 változó külső feltételei és új koncepciói - Tér és Társadalom 1.évf. 1987/1
- Stöhr W. (1981/d) „Another Regional Development? In Search of a Strategy of Truly 'Integrated' Regional Development” in: R. P. Misra, M. Honjo (eds.) *Changing Perception of Development Problems*, Vol. I, Regional Development Series, UN Center for Regional Development, Nagoya, Japan, Singapore: Maruzen Asia Pte. Ltd.
- Stöhr W. (1981/e) „Structural Characteristics of Peripheral Areas and the Relevance of the stock-in-trade Variables of Regional Science”, paper presented at the European Congress of the Regional Science Association, Barcelona, August 1981, *Papers of the Regional Science Association* Vol.49
- Stöhr W. (1982/a) „Regionale Wirtschaftspolitik”, in Abele H., Novotny, E., Schleicher, St., Winckler, G. (Hrsg.), *Handbuch der Österreichischen Wirtschaftspolitik*, Wien: Manz, pp. 325–334.
- Stöhr W. (1982/b) „Zur Problem-Orientierung und Durchführbarkeit des Österreichischen Raumordnungskonzeptes” in: Bundeskanzleramt, *Realisierung des Österreichischen Raumordnungskonzeptes – Beiträge aus wissenschaftlicher Sicht*, Massnahmen des Bundeskanzleramtes, Schriftenreihe „Raumplanung für Österreich”, Heft 2/83, Wien
- Stöhr W. (1982/c) „Regionalpolitik in Österreich unter sich verändernden Rahmenbedingungen”, Vortrag beim Symposium „Arbeitsmarkt im ländlichen Raum”, Österreichische Gesellschaft f. Land- u. Forstwirtschaft, Weiten, Oktober, 1982, veröffentlicht in: *Arbeitsmarkt im ländlichen Raum*, Wien
- Stöhr W. and D. R. F. Taylor (eds.) (1981), *Development From Above or Below? The Dialectics of Regional Planning in Developing Countries*, Chichester: J. Wiley Sons Ltd.
- Stöhr W. and F. Tödtling (1977), „Evaluation of Regional Policies: Experiences in Market Mixed Economies”, in: Hansen, N. M. (ed.) *Human Settlement Systems*, Ballinger Publishing Company, Cambridge, Mass.
- Stöhr W. and F. Tödtling (1978), „Spatial Equity – Some Antitheses to Current Regional Development Doctrine” Paper presented at the Regional Science Association Congress in Copenhagen, 1976. Published in the Papers of RSA, Vol. 3B, 1978. Revised version published in: Hendrick Folmer and Jan Oosterhaven (eds.). *Spatial Inequalities and Regional Development*, Leiden: Nijhoff, 1978
- Stöhr W. and F. Tödtling (1982), „Quantitative, qualitative und strukturelle Aspekte der Regionalpolitik aus europäischer Sicht” Vortrag beim Symposium „Erfolgskontrolle raumwirksamer Politikbereiche” des Schweizerischen Nationalfonds, Forschungsschwerpunkt „Regionalprobleme”, veröffentlicht in: Fischer Georges, (Hrsg.) (1982), *Erfolgskontrolle raumwirksamer Politikbereiche*, Dissenhofen: Rügger
 English version: „Quantitative, qualitative, and structural variables in the evaluation of Regional Development Policies in Western Europe”, published in: Demko, G. (ed.) (1984), *Regional Development and Policies in Eastern Europe*, Beckenham: Croom Helm
- Storey, R. J. (1979), „Community Cooperatives – A Highlands and Islands experiment”, paper presented at the International Seminar on Marginal Regions, Dublin
- Thomas H. and C. Logan (1982), *Mondragon: An Economic Analysis*, London: G. Allen Unwin
- Thwaites A., R. Oakey and P. Nach (1981), „Industrial Innovation and Regional Development”, Centre for Urban and Regional Development Studies, University of Newcastle upon Tyne
- Tödtling, F. (1981), *Organisatorischer Status von Betrieben und Arbeitsplatzqualität in peripheren und entwicklungsschwachen Gebieten Österreichs*. Dissertation an der Wirtschaftsuniversität Wien, Interdisziplinäres Institut für Raumordnung, Stadt- u. Regionalentwicklung
- Wilkinson, Richard G. (1973), *Poverty and Progress: An Ecological Model of Economic Development*, London: Methuen

EGY TANÁCSKOZÁS MARGÓJÁRA

(Bihari emlékülés, Pécs)

Hatalom – állam – államhatalom. Politika – hatalom. Állampolgár – hatalom. Politika. Állam. Állampolgár. Hatalom. Visszaköszönő, egymást átfedőn erősítő-gyöngítő, mégis csak együtt értelmezhető fogalmak, amelyek köré fűzve lehet boncolgatni hazánk társadalmi berendezkedésének, a magyar politikai mechanizmus működésének alapvető törvényszerűségeit, ellentmondásait, anomáliáit. Hol van, s van-e egyáltalán hatalmi központ, s van-e helyi hatalom? Mely intézményeké a tényleges hatalom és hogyan gyakorolják azt, öntörvényeik szerint, vagy megosztva másokkal, más szervezetekkel – netán néha velünk, polgárokkal? S tartoznak-e, és kinek felelősséggel azok, kiknek a „hatalma sok”? Mit jelent a párt vezető szerepe a szuverenitást megtestesítő parlamentünkkel, avagy tanácsainkkal szemben, mellett vagy fölött. S mit jelent az, hogy *egy rendszer, fennállásának lassan fél évszázada felé közeledvén* – az alkotmány betűjének és szellemének megfelelően – demokratikusan akar (!?) működni, amikor is mindenki teszi a dolgát, minden „intézmény” végzi feladatát úgy és ott, ahogy azt számára a legszélesebb bázison nyugvó társadalmi konszenzus, az állampolgárok akarata, a köz megegyezése legitimálta.

E politikai alapfogalmak között bizonytalankodom, amikor igyekszem megfogni annak az emlékülésnek a vezérfonalát, amelyet 1986. áprilisában rendezett a Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja, a Janus Pannonius Tudományegyetem és a Pécsi Akadémiai Bizottság, Baranya megye és Pécs Megyei Város Tanácsainak támogatásával *Bihari Ottó* akadémikus, egyetemi tanár, a Dunántúli Tudományos Intézet volt igazgatója születésének 65. évfordulója tiszteletére.

Emlékülést írtam – a meghívó tanúsága szerint, de ahogy az a rövid zárszóban elhangzott, jóval több volt ez egy „szokványos” emlékülésnél – így tisztelegve egy nagy tudós sokunkban frissen élő emléke előtt. A tanácskozás során akként adóztunk az iskolát is teremtő professzornak, *az állam, az alkotmány, a jog tudorának*, a magyarországi területi és regionális kutatások egyik kezdeményezőjének, hogy életművét áttekintettük, munkáit, eredményeit *kritikai elemzés alá véve* foglalkoztunk kutatásaival, azok hatásával kora társadalomtudományainak, gyakorlati államépítésének alakulására, másrészt vizsgáltuk máig is érvényes, vagy éppen meghaladott téziseit.

A megnyitóban elhangzott, hogy szerencsés ember volt *Bihari Ottó*, mert az államtudomány szinte *valamennyi alapvető kérdésében* elmondhatta véleményét, kifejthette nézeteit. Hozzá kell tennem, hogy nem csak azért volt „szerencsés”, mert közreműködhetett (több mint 30 esztendőn keresztül) a társadalmi praxis alakítására ható programok, avagy éppen konkrét gyakorlati lépések megalapozásában. Ennél is fontosabb, hogy – egyúttal, túl az alkotmányjog terrénumán – nemcsak „belekóstolt” más tudományokba (politológia, közgazdaságtudomány, szociológia stb.), de képes volt

azok eredményeit, vizsgálatait integrálni, sőt váltani témát, témaköröket, kutatási irányokat – ha kellett.

A rendezvény jó alkalom volt arra is, hogy találkozzunk egymással, sokszor azonos, vagy egymáshoz szorosan kapcsolódó témákat művelők, de még inkább megfelelő keretűl szolgált annak, hogy fölvezöljék a magyar társadalomtudomány néhány fontos, jövőt formálni akaró irányát, rávilágítsunk olyan problémákra, amelyek nemcsak a napi politika útvesztőiben jelennek meg, hanem a kutatók nehéz munkával végzett tevékenysége közben is, megsejtetni igyekezvén *az ezredfordulón túli világ magyar társadalmának lehetséges mozgástörvényeit* a vizsgált témakörökben.

Bihari Ottó, a jogász, hallatlanul nagy nemzetközi és történeti apparátussal dolgozott. Empirikus vizsgálatokkal alátámasztott, a gyakorlat értő ismeretének felhasználásával megírott több száz publikációjában, úgy vélem, évtizedekig érvényes alaptételeket állított föl a szocialista állam, alkotmány, a szocialista társadalom néhány fontos működési törvényszerűségéről. „*Az államhatalmi képviselői szervek elmélete*”, „*A szocialista államszervezet alkotmányos modelljei*”, a „*Korszerű tendenciák a szocialista államszervezetben*” c. munkák, „*A hatalom és egyetértés*” címmel tartott akadémiai székfoglalója nemcsak az államjog művelőinek adnak nélkülözhetetlen forrást, de az ezekben (és sok más munkájában) írtak épp úgy hasznosíthatóak a történész, a közgazdász, a szociológus és mindenképpen a politológus munkájában, mint ahogy a tervezéssel vagy a területfejlesztés problémáival foglalkozók tevékenységében. Témájukat tekintve pedig, azok, akik akár az állami szervek működésével, politikai rendszerünkkel, a gazdaság legalapvetőbb viszonyainak sajátosságaival, avagy éppen a regionalizmussal foglalkoznak, figyelmen kívül hagyhatják ugyan Bihari eredményeit, ám legalábbis oktalanság lenne részükről, ha nem lapoznák át e témák kutatása kapcsán az ő munkáit is; amennyiben a *tér és társadalom* törvényszerűségeit igyekeznek föl-tárni.

Az Emlékülés tucatnyi tudományágat képviselő résztvevői úgy álltak a Bihari-hagyatékhoz, hogy abból a tanácskozás során – elsősorban a plenáris ülésen – valamennyi fontos eredmény megjelenítésre került. A szekcióüléseken a kutatók olyan eredményekről számoltak be, amelyek részben visszanyúlnak vagy kapcsolódnak az Ő munkásságához is, de nagyobb erényük ennél az, hogy a legaktuálisabb (akut) problémákra koncentráltak. (És sok ilyen probléma van.)

E rövid ismertetőben csupán arra nyílik lehetőség, hogy a három szekcióban folytatott munka egy-egy csomópontját kiemeljem, kedvet csinálva egyben ahhoz is, hogy a közeljövőben a rendező szervek által megjelentetendő könyv leendő olvasói megfelelő ismeretek birtokában vehessék kezükbe az e sorok írója által szerkesztett „*Állam – Térkapcsolatok – Demokrácia*” c. munkát.

Az első szekció a „*Hatalom – Önkormányzat – Demokrácia*” címet kapta. Ez volt az a csoport, ahol a „legtisztább” államjogi, alkotmányjogi, politológiai és részben politikai-szociológiai megközelítés dominált. Mit jelent a hatalommegosztás elve, s milyen aktualitása van ennek a szocialista államszervezet működésére? Tudunk-e, akarunk-e (és milyen) tényleges hatalmat adni a parlamentnek? Mit jelent a párt – parlament – NET – kormány viszony a társadalom irányításában? Nemcsak kérdésként fogalmazódtak meg mindezek a napjainkban másutt is sokszor felvetődött problémák, de több javaslat is született e szervek egymás közötti kapcsolatrendszerre alkotmányos sza-

bályozásának alapvető tételeire. Jónéhány korreferens merítette kését jogforrási rendszerünk ellentmondásos viszonyaiba – beleértve itt az alkotmány elvi primátusát épp úgy, mint a helyi tanácsrendeletalkotás gondjait, bajait. Több hozzászóló foglalkozott a reális döntések problémájával, ezen belül: hol, hogyan, milyen látens, milyen informális erők játszanak közre egy-egy állami, politikai döntés megszületésében? Milyen tényleges lehetőségekkel rendelkeznek az önkormányzatok? – tették föl a kutatók a kérdést. Mit adhatnak a bizottságok, mit a falugyűlések, s milyen tapasztalatot hoztak az előjáróságok? Mi a viszonya az állampolgárnak szűkebb-tágabb környezetéhez, s az állam döntéseihez? Van-e köze a „köz”-höz? Milyen indítékok hatására vesz, illetve nem vesz részt a közéletben és lakóhelye társadalmában, már amennyiben az adott település helyi társadalomnak minősíthető. S ha azt akarjuk, hogy a polgár ne csak átruházza az őt is megillető hatalmát a különböző szintű testületekre, állami szervekre, hanem közvetlenül is gyakorolja azt, milyen csatornákat tudunk felmutatni számára. (*Címszó a demokrácia.*) Van-e reális lehetősége és értelme a népszavazásnak, s ha igen, milyen föltételek mellett (akár a helyi, akár a központi) népszavazás kiírásának? Ízelítőül talán ennyi elegendő. S mindazok, akik ezekről bővebben és sok egyébről is szóltak és megszívlelendő következtetéseket tártak elibénk: *Szentpéteri István, Holló András, Pál László, Sükösd Ferenc, Markos György, Wiener György, Böhm Antal, Gáspár Gabriella, Rácz Attila* (ő csak írásban), *Tóth Antal, Hazafi József, Bogdán Tibor, Kiss László*, továbbá e sorok írója.

A második szekció a „*Térkapcsolatok, közigazgatás*” címet viselte, mely cím önmagában megadja azokat a kérdéseket, melyek e témával foglalkozókban azonnal fölmerülnek. Szükséges és szükségtelen körzetesítések sokat vitatott (véleményem szerint, soha le nem zárható) folyamata. Van-e lehetőség a visszakörzetesítésre és milyen területeken? Miképpen alakult a közigazgatási területbeosztás egészen napjainkig? Mit jelentenek a centralizáció, decentralizáció egymást sok esetben igen ellentmondásosan erősítő, vagy éppen kizáró, gyöngítő, átfedő törekvései? Természetesen itt is fölmerült a közigazgatási határok merevsége, vagy a közigazgatási szervezetrendszer vonzáskörzeti működés(képtelenség)ének kérdései. Tudja-e a közigazgatás adaptálni a sajátos térkapcsolati viszonyokat, s a hosszas kutatások immáron több ezer (inkább tízezer) oldalnyi publikációkban is összefoglalt eredményei ellenére miért nem tudta értelmezni a maga számára megfelelő racionalitással és következetességgel az agglomerációkat, a településegységeket? Vajon a két és fél, vagy a „valamikor” bevezetésre kerülő két fokozatú közigazgatás megadja-e azokat a lehetőségeket, amelyek között mind a testületek, mind a szekció témája szempontjából rendkívül fontos: gyümölcsözni tudnak-e az évtizednyi tapasztalatok, amelyek a város és környezete tudományos kutatásában eddig megszülettek? És végre erőteljesebbé válhatnak-e azok a kapcsolatok, amelyek a különböző típusú települések együttműködésében (valljuk be) eddig gyermekded lépéseket hoztak csak. Miként jelentkezik tehát a területiség a közigazgatásban, a gazdaságban, a politikában, vagy éppen az ezekkel kapcsolatos kutatásokban, tudományos vizsgálatokban, s milyen hatásfokkal realizálódnak mindezek az állami döntésekben? És itt is, mint az első szekcióban, többször fölítették a kérdést, hogyan kapcsoljuk be az állami szervek működésébe államunk egyenrangú-jogú polgárait? S akik nemcsak a kérdéseket tették föl, de markáns válaszokat is adtak: *Verebélyi Imre, Fonyó Gyula*,

Horváth Gyula, Pálné Kovács Ilona, Berényi Sándor, Iváncsics Imre, Rechnitzer János, Kara Pál, Farkas Károly, Benkőné Lodner Dorottya.

A harmadik szekció a „Lakosság, terület, település” problémakörében érdekelt előadók munkáját foglalta össze. Akik itt fejtették ki nézeteiket kutatási eredményeikről, azok elsősorban térszerkezeti, térkutatási aspektusból vizsgálták a magyar társadalom működését, az állampolgár tényleges (nagyreszt földrajzilag megfogható) helyét lakóhelye térpályái között, rámutatva néhány olyan összefüggésre, amelyek figyelmen kívül nem hagyható tényezőként kellene, hogy szerepeljenek a települések irányítási rendszerében. Nem lehet történelmi folyamatok, földrajzi, területfejlesztési, közgazdasági törvényszerűségek ismerete és alkalmazása nélkül felelősségteljes döntést hozni egy adott területszervezési kérdésben, mutattak rá többen. A közlekedéshálózat múltja, jelene s rögzösnek tűnő jövője, a városfejlődés törvényszerűségei, a városok belső szerkezeti problémái, és új gondok, mint a szegregáció, mind olyan kérdésként kerültek elő, amelyek fontos kutatási irányokat jelenthetnek a következő évtizedekben is. S utoljára, de korántsem „utolsó” problémaként: jónéhány tízezer olyan állampolgára van országunknak, akik ugyan házban laknak, (szűkebb) hazában azonban nem biztos, mivel településük sem nem község, sem nem város, s mi történik akkor, ha ezek a polgárok azt szeretnék, hogy hadd lehessen nekik is communitásuk, új községük, közösségük. Mi legyen velük? A hivatalos szervek sokszor kínlódnak, húzódoznak e „rang” megadásától — én örülök, és akaratom teljesüléséhez sok sikert kívánok minden ottlakónak. Akik téziseiket a vitában előadták: *Hajdú Zoltán, Tóth József, Berényi István, Erdősi Ferenc, Fodor István, Lengyel Imre, Csatári Bálint, Kovács Teréz, Mészáros Rezső, Tímár Lajos* (írásban).

Hagytam-e ki fontos dolgokat? Bizonyára. A három szekcióelnök (*Szotáczy Mihály, Beluszky Pál, Ormosy Viktor*) a kötetben oly módon foglalja össze az adott csoport munkáját, értékeli az eredményeket, hogy abban saját kutatási témái egy-egy, az adott szekcióhoz illeszkedő problémáját is kifejti.

Föltehető a kérdés, miért hagytam „utoljára” a plenárison elhangzottakat? Ennek oka csupán az Emlékülés céljának tükröztetése volt. Nevezetesen: munkánk tengelyébe mai államéletünk, a társadalomkutatások terítékre került kérdéseinek vitáját helyeztük. Ezzel együtt és ezen túl, joggal állapíthatjuk meg azt is, hogy a tanácskozás *Bihari Ottó* életpályájának szinte valamennyi területét érintő első olyan tudományos fóruma, amely a *Beér János* halálát követő korszak legnagyobb állam- és jogtudósai egyikének pályáját így kívánta — hozzá méltó módon — áttekinteni.

A plenáris ülésen elhangzott referátumok közül néhány a szekciók munkájának fő irányait kívánta megadni. *Bartke István* „A területi egységek társadalmi-gazdasági tartalma és az irányítási funkciója” c. referátumának középpontjába a területiség és a tervezés, a térkapcsolati rendszerek és a közigazgatási határok viszonyának összefüggéseit állította. *Kilényi Géza*, az elmúlt esztendőben született egy-egy fontos eredmény kiemelése után vázolta azokat a fő irányokat, amelyeket a VII. ötéves tervben folytatandó államtudományi kutatásokon belül szükségesnek tartott kiemelni. Az Emlékülésen betegsége miatt nem tudott résztvenni *Kovács István*. Előadása a kötetben azonban szintén megjelenik. „Államjog vagy alkotmányjog?” címmel írott tanulmánya „évszázadnyi” visszatekintéssel ad számot a tudományág egyik fontos alapkérdésének értelmezéséről: mely korban és miért, milyen okokból volt használatos az „államjog”

vagy „alkotmányjog” megnevezés, amellyel kapcsolatban Bihari Ottó utolsó nagy munkájának megírásakor a kettős megjelölést használta.

Tigyi József előadása (amelyet fölolvastak az emlékülésen) a 70-es évekre visszatekintve ecsetelte azt a küzdelmet, amit Bihari Ottóval együtt folytattak azért, hogy (Budapesten kívül is) végre lehessen tudományos munkát szervezni, jöjjenek létre akadémiai centrumok és ezek méltó helyet foglaljanak el a magyar tudományos életben. (Hozzáteszem: jócskán maradt még tennivaló.) *Daróczi Eta* a Bécsi Központ tevékenységét mutatta be. Ennek a sokak által alig ismert intézménynek a működtetésében, vezetésében meghatározó szerepet töltött be *Bihari Ottó*. Sokat tett azért, hogy Magyarország, a magyar kutatók (főként a fiatalok) mind hatékonyabban kapcsolódhassanak be a Társadalomtudományi Koordinációs Központ munkájába.

Van-e, s ha igen, milyen határok között mozoghat a megyei politika? Mennyiben függ ez a központi politikai irányoktól, illetve mennyire lehet sajátos más területi egységek politikai gyakorlatától? E kérdésekről fejtette ki nézeteit *Nagy József*, kitérve közben arra is, hogy Baranya megye közéletében milyen területeken és milyen „erővel” vett részt *Bihari Ottó*. *Enyedi György* tömör előadása elsősorban annak az „úttörő” szerepnek a fölvezetésére vállalkozott, amelyet *Bihari Ottó* a regionális, illetve területfejlesztési kutatások hazai meghonosításában és a Dunántúli Tudományos Intézet máig is jelentő profiljának kialakításában játszott. A főreferátumot tartó *Ádám Antal* bemutatta (majd négy évtizednyi visszatekintéssel) azt a pályát, amelyet *Bihari* akadémikus „befutott” a Tolna megyei jegyzői tiszttől ellátásától az állami díjig. A kolléga tapasztalatait is fölhasználó előadása *Bihari* professzor tudományos és oktatói tevékenységének valamennyi fontos területét érintve elemző, értékelő módon szintetizálta eredményeit, amelyek, úgy vélem, a következő évtizedekre nyúlóan is jó iránymutatásul szolgálhatnak a *Bihari* munkásságával foglalkozóknak.

Végül. Tanítványa, munkatársa (később helyettese), tanszéki kollégája voltam, és megtisztelt azzal, hogy barátja lehettem. Ebből fakad az, hogy a tanácskozáson hiányoltam az Ember megjelenítését. (Persze, ez a „hiány” csak szubjektíve értendő, figyelemmel a tanácskozás céljára.)

Aki találkozott ugyanis Bihari Ottóval, vagy töltött néhány órát vagy néhány esztendőt vele, hatása alól nehezen tudott kikerülni. Feszültséget oldó anekdotái (de azért tegyük hozzá, feszültséget teremtő, hirtelen kitörései), odafigyelése a világ legparányibb dolgaira, hallatlan munkabírása és legendás pontossága, családszeretete, humanitása, ritkaságszámba menő műveltsége, olvasottsága, fogékonysága a rajongott professzorok közé emelte.

És milyen volt, mint vezető? (Erre egyébként részben Ő maga is választ ad a megjelenő kötet függelékében szereplő egyik rádióinterjúban.) Sokan szemére vetették (főként halálát követően) paternalizmusát. Paternalista volt-e *Bihari Ottó* akadémikus, egyetemi tanár, intézetigazgató, a PAB elnöke, s vagy 20-25 különböző állami, politikai, társadalmi, tudományos és az oktatással összefüggő tisztség, vezetői feladat magas szinten hozzáértő, lelkiismeretes ellátója? Lehet. De ha igen, csak annyira, mint a kor, melyben élt – és sajnos túl korán, 62 éves korában meghalt.

P. J. CLOKE—C. C. PARK: RURAL RESOURCE MANAGEMENT

(Falusi erőforrások feltárási lehetőségei. St. Martin's Press, New York, 1985. 473 p.)

H. D. CLOUT egy évtizede megjelent „Rural Geography” c. könyve után ismét remek összefoglaló munkát vehet kezébe az olvasó. Az angolszász szakirodalom szokásos frissességével, gazdag példaanyagával mutatják be a szerzők a faluföldrajzi kutatások legújabb eredményeinek széles skáláját. Igazolja ezt, hogy 907 eredeti irodalmi hivatkozást találunk a kötetben, s az eseti példák is Új-Zélandtól Alaszkáig, Angliától Dél-Afrikáig reprezentálják a falusi átalakulás legújabb folyamatait.

A könyv alapos elméleti bevezetővel, a rurális térségek többszemponútú definícióinak sorra-vételével kezdődik. Elemzik a természeti környezetet, a falusi településméretet, a funkciók, a társadalom és a településközösségek hatásait. Három fő kritériumot rögzítenek: *a sajátos földhasználatot, az épületállományt, illetve az életmódot*, amelyek együttesen jellemzik ma a falusi térségeket.

A szerzőpáros nem titkolta „falupárti”. Az első fejezet végén, a 21. oldalon ezt írják: „A falusi települések jövője azonos valamennyi emberi település jövőjével, nincs külön út a falvak és a városok, a kis és a nagy, a szegény és a gazdag települések számára. A lakosok számára az az egyetlen település jelenti a jövőt, ahol él.” Azt azonban elismerik, hogy a falusi térségek speciális tervezést, fejlesztést igényelnek, s a falusi átalakulást, illetve az urbánus folyamatokat együtt kell vizsgálni.

A következő nagy fejezetben a falufejlődés forrásait elemzik. Több érdekes modellt, ábrát közölnek arra vonatkozóan, hogy a fejlett tőkés országok falusi térségeiben lezajlott változásokat milyen tényezők magyarázzák. A tájképi szépségek, a környezet és természetvédelem mellett részletesen szólnak az emberi tényezőkről, a falusi munkaerő átrétegződéséről, az intézményhálózat ki-, illetve leépüléséről.

Talán a legkérlelőbb az a fejezet, amelyik a falvak településhálózati helyzetét, illetve ezen belül, mint központi kérdést „az elérhetőséget” vizsgálják. Megállapítják, hogy az elérhetőség, a településközi kapcsolatok kiépítettsége, minősége alapvető hatással van a falusi népesség mobilitására. Részletesen bemutatják a falusi kültelepülések fejlődését (erről az egyik szerző P. J. CLOKE korábban önálló könyvet is írt „Key settlement in rural areas” címmel), illetve M. MOSELEY modelljeit, aki szintén nemrégiben publikálta e témáról szóló könyvét (MOSELEY: Accessibility: The rural challenge címmel. Methuen, London 1979.). Megállapítják, hogy a településpolitika nem hangolja össze a vidék el-látásfejlesztését. Így sem a közlekedés, sem a mobil szolgáltatások, sem az ellátás decentralizálása nem alakult kedvezően.

A kötet végén az angol és amerikai falufejlesztés és tervezés legújabb irányzatait ismerhetjük meg, amelyben leszögezik, hogy csak a tudományos, megalapozott, integrált tervezés lehet eredményes. Ebben helyet kell kapnia bizonyos „társadalmi pirorításoknak”, a természeti környezet védelmének és a helyi és regionális érdekeknek is.

E rövid tartalmi áttekintésből is kiviláglik, milyen remek kézikönyv ismertetésünk tárgya. Kár, hogy szűkebb szakmánk túlterheltsége miatt nem jut idő hasonló hazai munka megírására, pedig — mint egyetemi vendégoktató is mondhatom — elemi szükség lenne rá. A gépelt, sokszorosított formátumú, de izléses kötésű és borítójú, tartalmas könyvet melegen ajánlom minden — a téma iránt érdeklődő elméleti és gyakorlati — szakember és kutató figyelmébe.

Csatári Bálint

GIAN FRANCO ELIA: LA CITTA SOCIALISTA. IL CASO UNGHERESE.

(A szocialista város. A magyar példa. Bulzoni Editore. Róma. 1984. 126 p.)

A könyvecske a Bulzoni Kiadó „Tér és Társadalom” sorozatának első kötete, szerzője Gian Franco Elia, a Pisai Egyetem politikatudományi karának szociológus professzora. Az olasz tudós a város- és faluszociológia elismert kutatója. Az olasz települések társadalmi szerkezetéről írott könyvei és tanulmányai nemzetközi szakmai körökben is elismerést váltottak ki.

Elia professor 1982-ben, a magyar–olasz társadalomtudományi napok keretében Pécsen tartott előadást, és ismerkedett az MTA Dunántúli Tudományos Intézetében folyó területfejlesztési kutatások eredményeivel. Akkori konzultáción, majd munkatársai későbbi adatgyűjtő tanulmányútjainak eredményeit is felhasználva tájékozódott a magyar területi és településfejlesztési politika eredményeiről és a fejlesztési elképzelésekről.

A hat éves, szép kiállítású könyvben – amelynek borítóját Komló központjának színes légifelvétele díszíti – a szerző arra vállalkozott, hogy bemutassa a magyarországi urbanizáció sajátosságait, képet adjon a szocialista városok kialakulásának folyamatáról, tervezési, igazgatási gyakorlatáról, és következtetéseket vonjon le a szocialista városfejlesztés irányításának alapfunktóiról, fejlődési dilemmáiról.

A könyvet Elia professor Komló bányász-társadalmának ajánlja. A dolgozat egy külön fejezetében részletesen foglalkozik ugyanis Komló fejlődéstörténetével, a településfejlesztés, tervezés és irányítás helyi tapasztalataival.

A munka első fejezetében az urbanizáció és a területi politika magyarországi alakulásának sajátosságairól olvashatunk. A szocialista gazdaságfejlesztés különböző korszakainak a településfejlesztésre gyakorolt hatásairól és a magyar településigazgatás rendszeréről ad a szerző rövid áttekintést.

A második fejezetben nyolc magyar szocialista város fejlődésének elemzése következik. A szerző bemutatja azt az utat, amelyet a települések a szocialista iparosítás következtében megtettek, jelentéktelen falvakból modern infrastruktúrával rendelkező kis- vagy középvárosokká váltak.

„A szén városa” címmel a harmadik fejezetben a komlói tapasztalatokat adja közre Elia

professzor. Széles körű adatbázis segítségével, a városról megjelent írásos dokumentumokra támaszkodva ismerteti a település történetét, a bányászat fejlődését, az 50-es évek városfejlesztési eredményeit. Részletesen elemzi Komló népességének és foglalkoztatottjainak összetételét, az adatokat az általános Baranya megyei helyzetképpel hasonlítja össze. Áttekintést ad a legfontosabb gazdasági ágazat, a bányászat termelési eredményeiről, valamint a bányüzemek hozzájárulásával épült szociális-kulturális létesítményekről. Részletesen elemzi a város lakásvizonyait, infrastrukturális ellátottságát, majd röviden, kissé elnagyoltan a város hatalmi viszonyait tekinti át.

A negyedik fejezetben a szerző a magyar és általában a szocialista urbanizáció egyik problematikus területéről, a lakáskörülményekről és a lakásgazdálkodásról értekezik. A társadalomkutató biztos kezével állítja sorba a mennyiségi fejlődés, a hiánygazdálkodás és a minőségi lemaradás argumentumait. Az ezekből levont következtetései azonban vitathatók. Egyrészt azért, mert az előbbi metszetek kölcsönhatásainak mozgását egy idealisztikus szocializmusképhez viszonyítja, másrészt azért, mert – bizonyára az idegen nyelven elérhető irodalmi források híján – kevés szó esik a lakásgazdálkodásunk megreformálására tett átfogó intézkedésekről.

A mértékadó szakirodalom hiánya érződik a városok hatalmi-politikai irányítási viszonyait tárgyaló utolsó fejezet konklúzióinak megfogalmazásában is. Az egyoldalú ismeretanyag miatt homályos a kép a várospolitika alakításában résztvevő szervek működéséről, leegyszerűsített sémákat kap az olvasó a bonyolult társadalmi-politikai folyamatok eddigi fejlődésének bemutatása és a továbbfejlesztésükre született elképzelések ismertetése helyett.

A polgári politikatudomány módszertani sajátosságaiból fakadó gondolkodásmódon azonban felülkerekednek a kötet adatokkal is igazolt tényei. Az olasz társadalomtudós végül is alapvetően tárgyyszerűsége törekvő, korrekt munkában foglalta össze a magyar terület- és városfejlesztés szocialista korszakának tanulmányozása során nyert kutatási eredményeit. A hazai területi fejlődés alaposabb ismerete jogán

a szocialista területi politika némely kérdéséről vallott nézeteit persze vitatnunk kell. Ehhez viszont az is szükséges – ez nem csupán a konkrét könyv kapcsán megfogalmazható tanulság –, hogy fokozzuk a területi folyamatok ku-

tatásában elért marxista társadalomtudományos eredmények nemzetközi népszerűsítését.

Horváth Gyula

**TERITORIALNO-PROIZVODSZTVENI KOMPLEKSI
V JUZSNA CENTRALNA BULGARIJA. (R. NAJĐENOVA SZERK.)
(Területi termelési komplexumok Dél-Közép-Bulgáriában. Izdatelstvo na BAN. Szófia, 1983.
250 p.)**

A Bolgár Tudományos Akadémia Földrajzi Intézetének munkaközössége (*R. Najdenova, T. Jordanov, D. Doncsev, M. Ilieva, G. Gesev, E. Terzijszka, B. Kolev*) által összeállított monográfia Bulgária egyik gazdaságilag frekvenciát, ám fejlettségi állapotát tekintve ellentmondásos gazdasági körzetét vizsgálja. A Haszkovo, Kardzsali, Pazardzsik, Plovdiv, Szmoljan és Sztara Zagora megyéket felölelő déli-központi rajon a Felső-Trák-alföldtől a görög-török határig húzódik, az ország területének 24 %-át foglalja el, lakosságából 25 %-kal részesedik, ipari termelésének 26 %-át adja. Intenzív mezőgazdaság, csúcstechnológiával működő iparvállalatok, fejlett üdülőkörzetek, monokultúras agrárvidékek, fejlődésképtelen apró hegyifalvak és alacsony infrastrukturális színvonalú mezőgazdasági térségek egyaránt megtalálható a körzetben.

A szerzők a területi gazdasági vizsgálatoknak nem a leggyakoribb módszerét, a gazdasági jelenségek térbeli elhelyezkedésének leírását választják, hanem a területi integrációs folyamatok mennyiségi és minőségi paramétereit tárják fel, területi társadalmi-gazdasági komplexumokat jelölnek ki, és ezek gazdaságfejlesztési perspektíváit vizsgálják.

Az első fejezetben a területi-termelési komplexum (TTK) metodikai és metodológiai kérdéseivel foglalkoznak. TTK-n olyan gazdaságilag és földrajzilag elkülönült területet értenek, amelynek keretei között az anyagi termelés, a termelő és a szociális infrastruktúra ágazatainak tervszerű, arányos és integrált fejlesztése valósul vagy valósítható meg. E területek belső egységét és gazdasági kompaktságát a termelés, valamint a helyi-területi természeti és gazdasági erőforrások szoros kölcsönhatásai teremtik meg. E fejezet széleskörű áttekintést ad

a TTK-t szovjet és bolgár elméleti irodalmáról, a területi gazdaságfejlesztésben való alkalmazás lehetőségeiről és buktatóiról.

A második fejezetben a szerzők a déli-központi körzet fejlődési tényezőit veszik sorra. Elemzik a természeti erőforrásokat, vizsgálják a munkaerő szerkezetét és mozgását a körzet településrendszerében. A termelésbe vonható munkaerő szempontjából a körzetben három összefüggő övezetet rajzolnak ki. A rodopei településrendszerek munkaerő-feleslegének lekötésére a szerzők iparfejlesztéseket javasolnak, a munkaerőhiányos térségekben pedig intenzív struktúraváltást sürgetnek. E sajátos helyzettel is magyarázható, hogy fejlesztési koncepciójuk két alappillére a munkaerőhelyzet és az ipar anyagi-műszaki bázisának állapota. Fejlesztési javaslataik között fontos helyet foglal el a körzet városhálózatának átalakítása. Széleskörű matematikai-statisztikai elemzéssel (a faktor- és többdimenziós analízis segítségével) határolják le a városi vonzókörzeteket és jelölik ki az új fejlesztési pólusokat.

A harmadik fejezetben a kutatói közösség a körzet gazdaságának specializációját vizsgálják. Elemzi az iparszerkezet fejlődésének folyamatait, átfogó képe ad az ágazatok belső struktúrájáról. A szerzők fejlett specializációjú ágazatok közé az energetikai és a gépipart, a könnyűipart, a színesfémkohászatot és az élelmiszeripart sorolják, ezek játsszák a fő szerepet a különböző fokozatú TTK-k fejlődésében. A báziságazatokat azonban a fejletlen háttérpar nem képes kiszolgálni, az iparfejlesztési koncepciók kidolgozásában ezt a tényezőt érvényesíteni javasolják a kutatók. Részletesen vizsgálják az ipar ágazati körzeteit, területi csomópontjait. A legkifejlettebb ipari gócpont

a szocialista területi politika némely kérdéséről vallott nézeteit persze vitatnunk kell. Ehhez viszont az is szükséges – ez nem csupán a konkrét könyv kapcsán megfogalmazható tanulság –, hogy fokozzuk a területi folyamatok ku-

tatásában elért marxista társadalomtudományos eredmények nemzetközi népszerűsítését.

Horváth Gyula

**TERITORIALNO-PROIZVODSZTVENI KOMPLEKSI
V JUZSNA CENTRALNA BULGARIJA. (R. NAJĐENOVA SZERK.)**
(Területi termelési komplexumok Dél-Közép-Bulgáriában. Izdatelstvo na BAN. Szófia, 1983.
250 p.)

A Bolgár Tudományos Akadémia Földrajzi Intézetének munkaközössége (*R. Najdenova, T. Jordanov, D. Doncsev, M. Ilieva, G. Gesev, E. Terzijszka, B. Kolev*) által összeállított monográfia Bulgária egyik gazdaságilag frekvenciát, ám fejlettségi állapotát tekintve ellentmondásos gazdasági körzetét vizsgálja. A Haszkovo, Kardzsali, Pazardzsik, Plovdiv, Szmoljan és Sztara Zagora megyéket felölelő déli-központi rajon a Felső-Trák-alföldtől a görög-török határig húzódik, az ország területének 24 %-át foglalja el, lakosságából 25 %-kal részesedik, ipari termelésének 26 %-át adja. Intenzív mezőgazdaság, csúcstechnológiával működő iparvállalatok, fejlett üdülőkörzetek, monokultúras agrárvidékek, fejlődésképtelen apró hegyifalvak és alacsony infrastrukturális színvonalú mezőgazdasági térségek egyaránt megtalálható a körzetben.

A szerzők a területi gazdasági vizsgálatoknak nem a leggyakoribb módszerét, a gazdasági jelenségek térbeli elhelyezkedésének leírását választják, hanem a területi integrációs folyamatok mennyiségi és minőségi paramétereit tárják fel, területi társadalmi-gazdasági komplexumokat jelölnek ki, és ezek gazdaságfejlesztési perspektíváit vizsgálják.

Az első fejezetben a területi-termelési komplexum (TTK) metodikai és metodológiai kérdéseivel foglalkoznak. TTK-n olyan gazdaságilag és földrajzilag elkülönült területet értenek, amelynek keretei között az anyagi termelés, a termelő és a szociális infrastruktúra ágazatainak tervszerű, arányos és integrált fejlesztése valósul vagy valósítható meg. E területek belső egységét és gazdasági kompaktságát a termelés, valamint a helyi-területi természeti és gazdasági erőforrások szoros kölcsönhatásai teremtik meg. E fejezet széleskörű áttekintést ad

a TTK-t szovjet és bolgár elméleti irodalmáról, a területi gazdaságfejlesztésben való alkalmazás lehetőségeiről és buktatóiról.

A második fejezetben a szerzők a déli-központi körzet fejlődési tényezőit veszik sorra. Elemzik a természeti erőforrásokat, vizsgálják a munkaerő szerkezetét és mozgását a körzet településrendszerében. A termelésbe vonható munkaerő szempontjából a körzetben három összefüggő övezetet rajzolnak ki. A rodopei településrendszerek munkaerő-feleslegének lekötésére a szerzők iparfejlesztéseket javasolnak, a munkaerőhiányos térségekben pedig intenzív struktúraváltást sürgetnek. E sajátos helyzettel is magyarázható, hogy fejlesztési koncepciójuk két alappillére a munkaerőhelyzet és az ipar anyagi-műszaki bázisának állapota. Fejlesztési javaslataik között fontos helyet foglal el a körzet városhálózatának átalakítása. Széleskörű matematikai-statisztikai elemzéssel (a faktor- és többdimenziós analízis segítségével) határolják le a városi vonzókörzeteket és jelölik ki az új fejlesztési pólusokat.

A harmadik fejezetben a kutatói közösség a körzet gazdaságának specializációját vizsgálják. Elemzi az iparszerkezet fejlődésének folyamatait, átfogó képe ad az ágazatok belső struktúrájáról. A szerzők fejlett specializációjú ágazatok közé az energetikai és a gépipart, a könnyűipart, a színesfémkohászatot és az élelmiszeripart sorolják, ezek játsszák a fő szerepet a különböző fokozatú TTK-k fejlődésében. A báziságazatokat azonban a fejletlen háttérpar nem képes kiszolgálni, az iparfejlesztési koncepciók kidolgozásában ezt a tényezőt érvényesíteni javasolják a kutatók. Részletesen vizsgálják az ipar ágazati körzeteit, területi csomópontjait. A legkifejlettebb ipari gócpont

Plovdiv és Sztara Zagora. E két városban állítják elő a körzet ipari termelésének 55 %-át. E megyeszékhelyek jelentős integrációs hatást fejtenek ki tágabb vonzáskörzetük ipari termelésére, s ezáltal a mezo TTK gazdasági-szervezési központjai is.

A körzet élelmiszergazdaságában két integrációs övezet különül el a kutatás alapján. A pazardzsisik – plovdivi térség fejlett agrár-ipari komplexumaira a feldolgozó központok hálózata települt, a Haszkovo–Kardzsali–Sztara-Zagora-i termelő és feldolgozó kapacitása között a megfelelés hiánya kedvezőtlenül hat az élelmiszergazdaság hatékonyságára.

A szerzők a körzeti komplexumok fejlődése, a gazdasági területi integráció fokozása szempontjából fontos kérdésként kezelik a vonalas infrastruktúra hálózatait. Megállapítják, hogy a gazdaságfejlesztés bármely alternatívája mellett is döntenek, a közlekedési hálózat gyorsütemű javítása nélkül a fejletlen területek gazdasági fellendítése és bekapcsolása a körzet termelési vérkeringésébe megoldhatatlan feladat lesz.

Elméleti rendszerüket és ágazati részeredményeiket a kutatók az utolsó fejezetben szintetizálják. Arra a nem könnyű feladatra vállalkoznak, hogy körvonalazzák a déli-központi körzet taxonómiai rendszerét. A termelés méretei, a

komplexitás foka és a területi munkamegosztásban elfoglalt helyzet alapján 25 mikrokomplexum, 6 mezokomplexum és 2 makrokomplexum kialakítására tesznek javaslatot. Ha e szinteket a közigazgatási egységekkel vetjük össze, azt találjuk, hogy a mikrokörzeteket 2-3 igazgatási alapegység, településrendszer alkotja, a mezokomplexumok száma megegyezik a megyékével. A nyugat-felső-trákiai – rodopei és a kelet-felső-trákiai – rodopei makrokomplexumot egyaránt 3-3 megye alkotja. Végezetül a szerzők ismertetik a két makrokomplexum távlati fejlesztésére tett javaslatukat. Többször is hangsúlyozzák, hogy e körzetek innovációs központjainak, Plovdivnak és Sztara Zagorának a fejlesztésében figyelembe kell venni a makrokörzeti szervezési és ellátási funkciókat is.

A könyv a bolgár területfejlesztési kutatások fontos produktuma. bár egy konkrét területegység társadalmi-gazdasági folyamatainak vezetési végéig az olvasót, módszereivel és szemléletmódjával új általános ismeretekhez juttatja a területi-termelési komplexumok kérdéskörében kevésbé járatos magyar szakembereket is.

Horváth Gyula

SZERZŐINKHEZ

TÁJÉKOZTATÓ A TÉR ÉS TÁRSADALOM C. FOLYÓIRATBA KÉSZÜLŐ ANYAGOK KÉZIRATAINAK ELKÉSZÍTÉSÉHEZ

I. A tanulmányok terjedelme (ábrákkal és mellékletekkel együtt) 20--25 gépelt oldal. Ennél terjedelmesebb munka közlésére csak kivételes esetben van lehetőség. A Tér és Társadalom csak első közlésnek ad helyet; kivétel: az idegen nyelven megjelent tanulmányok – ezek első magyar nyelvű változata közlésére van lehetőség.

II. A kézirat (cím, gépelés, alcímek, kiemelések stb.) A kézirat nyelvileg, helyesírásilag, szakmailag lektorált. A benne fellelhető bizonytalanságok, félreérthető jelölések többlet-ráfordítást jelentenek, ami az előállítás jelentős drágulását vonja maga után, így a kéziratnak szigorúan a *végleges szöveget* kell tartalmaznia.

Ha a közlésre szánt anyag *tanulmány*, hozzá külön oldalra kérjük csatolni a legfeljebb 30–40 sornyi *összefoglalót*, amelyet idegen nyelvekre fordíttatunk.

A *kézirat mérete*: A/4 (210x297 mm). Pótlásokat ragasztani lehet, de ez nem haladhatja meg az A/4 felét, és A/4-re kell hajtani. Szövegrészek nem helyettesíthetők pótlapok odatűzésével; ahol a kézirat kiegészítésre szorul, azt a megfelelő helyen szét kell vágni és a kiegészítést beragasztani. *Gépelés*: a papír egyik oldalára, *2-es sortávolsággal* kell írni; soronként *50 leütés*, sorszám: *25 gépelt sor*.

A gépelt kézirat bal szélén kb. 35 mm, jobb szélén legalább 10 mm üres résznek kell lennie. Minden oldalra azonos sornemnyiséget kell ± 2 sor tűréssel írni; ez nem vonatkozik új fejezetek, képletek, fejezet-végződések stb. írására.

A kéziratot az MTA mindenkorai helyesírási szabályai szerint kell írni. Ettől eltérő esetben, kívánt helyesírással kell írni azokat a szakkifejezéseket, idegen szavakat, idegen tulajdonneveket, tájszavakat stb., amelyekre az MTA szabályzata nem tér ki, és ezt külön jelölni kell.

Címek, kiemelések

A tanulmány címét a kézirat bal felső szélén (legszélén, balra zárva) kell megadni. A szerző neve a cím fölé kerül, ugyancsak a bal szélén. Az esetleges alcím új sorba, ugyancsak a bal szélere kerüljön.

Recenziók címszerkezete: A mű szerzője és pontos címe; a kiadó pontos neve, a kiadás helye, éve, az oldalszám. Ha gyűjteményes, szerkesztett kötet, a szerkesztő(k) neve a cím mögé kerül. Idegen nyelvű kiadványok recenziója esetén a szerző nevét és az *eredeti címet* első helyen kérjük feltüntetni, ezt követi – mintegy alcímként – a mű címének magyar fordítása, valamint a kiadásra vonatkozó információk.

Egyértelmű alcím-szerkezetet kérünk; a hosszabb munka *fő alcímeit* külön sorba, római számokkal megjelölve, pl. I., II., III. A fő alcímeken *belül* van lehetőség a „mellék”-alcímekre is, ezek jelölése arab számmal történjen: 1., 2. stb.

Szövegbeni kiemelések:

– egyszeri aláhúzás: dőlt betű (kurzív)

– kétszeri aláhúzás: félkövér, vastag (fett)

– hullámos aláhúzás vagy NAGYBETŰS GÉPELÉS: VERZÁL, NAGYBETŰ.

Javítás. A kézirat hibáit tintával (kék vagy fekete rostirónnal), mindig jól olvashatóan, vagy gépírással kell javítani. A hibás részt át kell húzni. Egy oldalon legfeljebb 5 javítás lehet, ez azonban a betűhibák javítására nem vonatkozik.

Jegyzetek, irodalom

A lábjegyzet jele a szövegben a felső indexbe ütött sorszám. A szövegben sorszámmal jelölt lábjegyzeteket a kézirat végén jegyzékbe foglalva, külön oldalakra gépelve kérjük mellékelni. Egyéb, oldal-alji lábjegyzetekre nincs mód.

Az irodalmi hivatkozások és utalások közlése a szövegben a szerző(k) nevével és a citált munka megjelenési évével, a következő formában történik (MENDŐL T. 1938). Szó szerinti átvétel esetén a pontos oldalszám feltüntetése is szükséges; (LÓCZY L. 1916, p. 312, ill. pp. 198–206) Az *irodalomjegyzék* azoknak a forrásoknak a felsorolása, amelyeket a szerző a cikk írásához felhasznált, vagy amelyekre utalt a szövegben. A tanulmány végére kerülő jegyzék elé címként eleendő annyit írni: *Irodalom*. A jegyzék tételeit a *szerzők nevének betűrendje* szerint, sorszámozás nélkül kell összeállítani.

Az irodalmi forrásoknak a következő adatokat kell tartalmazniuk:

- A szerző(k) neve nagybetűvel (csak vezetéknev és a keresztnév (-nevek) kezdőbetűje); idegen szerző – vagy magyar szerző idegen nyelven megjelent munkája – esetén a vezetéknev és a keresztnév kezdőbetűje közé vesszőt kell tenni;
- ha a szerzők száma háromnál nem több, akkor valamennyi szerző nevét fel kell tüntetni és az egyes neveket gondolatjellel kell elválasztani. Háromnál több szerző esetén az első szerző neve mellé azt kell írni: et al.;
- a szerző(k) neve után kell feltüntetni a hivatkozott munka megjelenési évét;
- ezután következik a könyv vagy cikk (tanulmány stb.) címe eredeti nyelven;
- könyv esetében: a kiadás száma (ha nem első kiadásról van szó) Több kötetes mű esetében a kötet száma, a kiadó neve (ha megállapítható egyértelműen), a kiadás helye;
- a folyóiratcikk esetében: a folyóirat teljes címe, évfolyama, illetve kötete, a cikk terjedelme (oldaltól oldalig, pl. pp. 1–5). Ha a könyv egy sorozat részét képezi, ezt is fel kell tüntetni;
- kézirat munkára történő hivatkozás esetén ezt fel kell tüntetni.

III. Táblázatok, ábrák

Az ábrák fehér kartonpapírra, fóliára, esetleg minőségi pauszra, fekete tussal készüljenek. A maximális méret A/3 (297 x 420 mm) lehet. Az ábrákon levő szöveget (cím és jelmagyarázat) betűsablon segítségével kérjük felírni, de felhasználható a feliratokhoz az ún. „letrasett” vagy nyomdai szedés. A címet az ábra fölé kérjük elhelyezni, az ábrákat arab számmal számozni, és ezt az ábra alá írni. (Pl. 1. ábra)

A nyomdai munka megkönnyítése és a folyóirat színvonalának fenntartása érdekében is kérjük az ábrák színvonalas elkészítését. Máshonnan átvett ábrák csak a forrás megjelölésével közölhetők.

IV. Különnyomat

A *tanulmányok* szerzőit 50 db különnyomat illeti meg, amelynek költségét a honoráriumból levonjuk.

Eredményes munkát kíván

a Tér és Társadalom
szerkesztőbizottsága

KÖVETKEZŐ SZÁMAINK TARTALMÁBÓL

Horváth Gyula: A területi munkamegosztás és a decentralizáció...

Barta Györgyi: A termelés térbeli szétterjedése és a szervezet területi centralizációja a magyar iparban

Nemes-Nagy József—Ruttkay Éva: A műszaki innováció néhány földrajzi jellemzője Magyarországon

Kara Pál: A helyi — területi tanácsigazgatás továbbfejlesztése

Beluszky Pál: Megkezdte működését a településfigyelő hálózat

Baráth Etele: Egy térszerkezeti modell

T. Mérey Klára: Pécs a századfordulón

E számunk szerzői

Bánlaky Pál, a szociológia tudomány kandidátusa, M. M. Vezetőképző Intézet, Budapest

Beluszky Pál, a földrajztudomány kandidátusa, tudományos osztályvezető, MTA RKK Regionális Tudományos O., Bp.

Böhm Antal, a szociológia tudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Bp.

Csatári Bálint, a földrajztudomány kandidátusa, tudományos csoportvezető, MTA RKK Településkutató Csoportja, Kecskemét

Csefkó Ferenc, ügyvezető igazgató, MTA RKK, Pécs

Enyedi György akadémikus, MTA RKK főigazgató

Erdősi Ferenc, a földrajztudomány kandidátusa, tudományos osztályvezető, MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézete, Pécs

Faragó László, tudományos munkatárs, MTA RKK DTI, Pécs

Fodor István, a földrajztudomány kandidátusa, tudományos osztályvezető, MTA RKK DTI, Pécs

Hajdú Zoltán, a földrajztudomány kandidátusa, MTA RKK DTI, Pécs

Horváth Gyula, tudományos osztályvezető, MTA RKK DTI, Pécs

Kraftné Somogyi Gabriella, tudományos munkatárs, MTA RKK DTI, Pécs

Lackó László, a földrajztudomány doktora, főosztályvezető-helyettes, ÉVM

Walter B. Stöhr, professzor, intézeti igazgató, Institut für Raumordnung Stadt- und Regionalentwicklung, Wien

Tóth József, a földrajztudomány doktora, főigazgató-helyettes, MTA RKK DTI, Pécs

Tanulmányainkat lektorálták: Bartke István, Bánlaky Pál, Berényi István, Dövényi Zoltán, Tiner Tibor

A kézirat nyomdába érkezett: 1986. szeptember. Terjedelem: 000 (A/5 iv)

A tartalomról:

Böhm Antal: A helyi hatalom és a lakossági részvétel esélyei

„A paternalista államhatalomnak és üzemszervezetnek rendkívül pontos következménye az, hogy egyedül az alattvalói tudat- és magatartási formák iránt toleránsak, s minden más attitűdöt, véleményt vagy megnyilvánulást eleve kizárnak, amelyek érdemtelenek a jóságos gondolkodásra.”

Faragó László: A területfejlesztés fogalmáról

„Az emberiség története során az egyes döntésekkor mindig fontolóra vettek térbeli szempontokat is, de a tudomány nem mindig foglalkozott a térbeli dimenzióval „rangjának” megfelelően.”

Lackó László: A területi fejlődés egységes értelmezése

„A hazai elméleti kutatások háttérbe szorulása, másfelől az igények, a kérdések egyre erőteljesebb megfogalmazódása, valamint az általában jellemző „nyitottságunk” vezet oda, hogy az elméleti hiányosságokat szinte megengedhetetlenül magas importtal pótoljuk.”

Beluszky Pál: Településpolitikai viták után – cselekvés közben – új vizsgálódások előtt

„Újat mondani nehéz e kérdésről, egyébként is az OTK – híveitől és ellenségeitől meglehetősen elhagyatva, megtagadva – kiszenvedett, a viták tehát – mondhatjuk – elérték céljukat.”

Erdősi Ferenc: Területi érdek és vasúti közlekedés

„... az országos érdek sem örök, hanem csupán történelmi kategória, amely tartalmában változhat a mindenkori gazdasági-politikai konstellációnak megfelelően.”

Tóth József: Régiók és/vagy megyék?

„A sajátos regionális érdekek felaprózódva jelentkeznek, parciális érdekek eredőjeként és lényegesen meggyengülve tudnak érvényesülni. Ezáltal az ország egészének érdekei is lényegesen csorbulnak.”